ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
XXXI

UDC 949.5 + 7.033.2 + 877.3 (05) YU ISSN 0584—9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX

DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES

XXXI

BEOGRAD
1992

УДК 949.5 + 7.033.2 + 877.3 (05) YU ISSN 0584—9888

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

XXXI

БЕОГРАД
1992

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Министарства за науку и технологију Републике Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СРС, број 413-138/73-02 од 15. II 1973. године, ова књига ослобођена је плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

Издаје: Византолошки институт САНУ, Београд, Кнез-Михаилова 35

Штампа: Београдски издавачко-графички завод, Београд

ДУШАН КОРАЋ

СВЕТА ГОРА ПОД СРПСКОМ ВЛАШЋУ (1345—1371)

Софији

Овај рад представља магистарску дисертацију одбрањену на Филозофском факултету Универзитета у Београду пред комисијом коју су сачињавали академик Божидар Ферјанчић, академик Сима Ћирковић, професор др Љубомир Максимовић и ванредни професор др Иван Ђурић.

Зборник радова Византолошког института, XXXI, 1992.
Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines, XXXI, 1992

УДК 949.5.631 "13":949.711 "13"

САДРЖАЈ

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

ИЗВОРИ

Cant.	Ioannis Cantacuzeni imperatoris libri IV, cura *L. Schopeni,* I—III, Bonnae 1828, 1832.
Chilandar I	Actes de Chilandar. Première partie: Actes grecs, publiés par *L. Petit,* Виз. Врем. 17, Ст. Петербург 1911, Приложение 1.
Chilandar II	Actes de Chilandar. Deuxième partie: Actes slaves, publiés par *B. Korablev,* Виз. Врем. 19, Петроград 1915, Приложение 1.
Darrouzès, Regestes	*J. Darrouzès,* Les Actes des patriarches. Fasc. V. Les Regestes de 1310 à 1376, Paris 1977.
Dionysiou	Actes de Dionysiou, ed. *N. Oikonomidès,* Paris 1968.
Docheiariou	Actes de Docheiariou, ed. *N. Oikonomidès,* Paris 1984.
Dölger, Regesten	*F. Dölger,* Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, 5. Teil: Regesten von 1341—1451 unter verantw. Mitarbeit von P. Wirth, München 1965.
Dölger, Schatzkammern	*F. Dölger,* Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, München 1948.
Dölger, Urkunden	*F. Dölger,* Zu den Urkunden des Athosklosters Iberon, Ἑλληνικά 9 (1936) 207—219.
Esphigménou	Actes d'Esphigménou, ed. *J. Lefort,* Paris 1973.
Gedeon	*M. I. Gedeon* Ἐφημερίδες ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500—1912, I, Atina 1926.
Greg.	Nicephori Gregorae Byzantina historia, cura *L. Schopeni* I—II, *Bekkeri* III. Bonnae 1829, 1830, 1855.
Gudas, Ἔγγραφα	*M. Gudas,* Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, ΕΕΒΣ 4 (1927) 285—311.
Guillou, Prodrome	*A. Guillou,* Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée, Paris 1955.
Kastamonitou	Actes de Kastamonitou, ed. *N. Oikonomidès,* Paris 1978.
Kravari, Nouveaux documents	*V. Kravari,* Nouveaux documents du monastère de Philothéou, Travaux et mémoires 10 (1987) 261—356.
Kutlumus	Actes de Kutlumus, ed. *P. Lemerle,* Paris 1988[2].

Lascaris, Actes serbes — *M. Lascaris*, Actes serbes de Vatopédi, Byzantinoslavica 6 (1935) 166—185.

Lascaris, Deux »Chrysobulles« — *M. Lascaris*, Deux "Chrysobulles" serbes pour Lavra, Хиландарски зборник 1 (1966) 9—19.

Lavra III — Actes de Lavra III, ed. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou*, Paris 1979.

Lavra IV — Actes de Lavra IV, ed. *P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou et S.Ćirković*, Paris 1982.

Lemerle-Soloviev, Trois chartes — *P. Lemerle et A. Soloviev*, Trois chartes des souverains serbes conservées au monastère de Kutlumus, Annales de l'Institut Kondakov 11 (1940) 129—146.

Mavromatis, 'Αρχεῖο — *L. Mavromatis*, Μεσαιωνικὸ ἀρχεῖο Μονῆς Ζωγράφου. Ἔγγραφο πρῶτον Δωροθέου, Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβόρωνο, Τομ. I, Retimno 1986, 308—316.

Мошин, Акти — *В. Мошин*, Акти из светогорских архива, Споменик СКА 91 (1939) 153—260.

Мошин, Акти братског сабора — *В. Мошин*, Акти братског сабора из Хиландара, Годишњак Скопског Филозофског факултета IV, 4 (1940) 173—194.

Millet-Pargoire-Petit, Recueil des Inscr. — *G. Millet, J. Pargoire et L. Petit*, Recueil des Inscriptions chrétiennes du Mont Athos, Paris 1909.

Новаковић, Законик цара Душана — *С. Новаковић*, Законик Стефана Душана цара српског, Београд 1898.

Новаковић, Зак. спом. — *С. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњег века, Београд 1912.

Pantocrator — Actes du Pantocrator, publiés par *L. Petit*, Виз. Врем. 10, Ст. Петербург, 1903, Приложение 2.

Philothée — Actes de Philothée, publiés par *W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev*, Виз. Врем. 20, Ст. Петербург 1913, Приложение 1.

Prôtaton — Actes du Prôtaton, ed. *D. Papachryssanthou*, Paris 1975.

Regel — *W. Regel*, Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς σεβασμίας μεγίστης μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, *Petrograd* 1898.

Ross. — Acta praesertim graeca Rossici in monte Atho monasterii. Акты Русского на св. Афоне монастыря св. великомуч. Пантелеймона, Киев 1873.

Saint-Pantéléèmôn — Actes de Saint-Pantéléèmôn, ed. *P. Lemerle, G. Dagron et S. Ćirković*, Paris 1982.

Соловјев, Повеље цара Уроша — *А. Соловјев*, Повеље цара Уроша у Хиландарском архиву, Богословље II (1927) 281—293.

Соловјев, Споменици — *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века, Београд 1926.

Соловјев-Мошин — *А. Соловјев и В. Мошин*, Грчке повеље српских владара, Београд 1936.

Стојановић, Записи и натписи — *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I—VI, Београд 1982—1988[2].

Supplementa — *V. Mošin et A. Sovre*, Supplementa ad acta graeca Chilandarii, Ljubljana 1948.

Trapp, PLP — *E. Trapp*, Prosopografisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976 ff.

Трифуновић, Инок Исаија	Ђ. *Трифуновић*, Писац и преводилац инок Исаија, Крушевац 1980.
Xénophon	Actes de Xénophon, ed. *D. Papachryssanthou*, Paris 1986.
Xéropotamou	Actes de Xéropotamou, ed. *J. Bompaire*, Paris 1964.
Zographou	Actes de Zographou. Actes grecs, publiés par *L. Petit*, Виз. Врем. 13, Ст. Петербург 1906.
Животи краљева	Животи краљева и архиепископа српских, написао Данило и други, издао Ђ. *Даничић*, Загреб 1866.
ЛИТЕРАТУРА	
Аврамовић	*Д. Аврамовић*, Описание древностии србски у светои атонскои гори, Београд 1847.
Барский	*В. Г. Барский*, Второе посещение Святой Афонской Гори, Ст. Петербург 1887.
Баришић, Михајло Мономах	*Ф. Баришић*, Михаило Мономах, епарх и велики контоставл, ЗРВИ 11 (1968) 215—234.
Ћирковић, Две српске повеље	*С. Ћирковић*, Две српске повеље за Лавру, Хиландарски зборник 5 (1983) 91—100.
Ћирковић, Есфигменска повеља	*П. Ивић, В. Ј. Ђурић, С. Ћирковић*, Есфигменска повеља деспота Ђурђа, Београд—Смедерево 1989.
Ћоровић, Света Гора и Хиландар	*В. Ћоровић*, Света Гора и Хиландар, Београд 1985.
Dölger, Empfängerausstellung	*F. Dölger*, Empfängerausstellung in der byzantinischen Kaiserkanzlei?, Archiv für Urkundenforschung 15 (1938) 393—414.
Dölger, Mönchsland Athos	*F. Dölger*, Mönchsland Athos, München 1943.
Ђурић, Поменик	*И. Ђурић*, Поменик светогорског Протата с краја XIV века, ЗРВИ 20 (1981) 139—169.
Флоринский, Андроник Младший	*Т. Флоринский*, Андроник Младший и Иоанн Кантакузин, ЖМНП 204 (1879) 87—143, 219—251, 205 (1879) 1—48.
Флоринский, Славяне и Византия	*Т. Флоринский*, Южные Славяне и Византия во второи четверти XIV в, I—II, Ст. Петербург 1882.
Хиландар	*Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић*, Хиландар, Београд 1978.
Историја српског народа	Историја српског народа I, Београд 1981.
Korać, Charters	*D. Korać*, The Newly Discovered Charters of Stefan Dušan for the Monastery of Philotheou, ЗРВИ 27/28 (1989) 185—216.
Кораћ, Повеља	*Д. Кораћ*, Повеља краља Стефана Душана манастиру Свете Богородице у Тетову, ЗРВИ 23 (1984) 141—169.
Lefort, Villages	*J Lefort*, Villages de Macédoine, I: La Chalcidique occidentale, Paris 1982.
Lemerle, Un praktikon inédit	*P Lemerle*, Un praktikon inédit des archives de Karakala (janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Ὀρλάνδον, Athènes 1965.
Lemerle, Philippes	*P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945.
Mavromatis, Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι	*L. Mavromatis*, Οἱ πρῶτοι Παλαιολόγοι. προβλήματα πολιτικῆς πρακτικῆς καὶ ἰδεολογίας, Atina 1983.

Максимовић, Порески систем	*Љ. Максимовић,* Порески систем у грчким областима Српског царства, ЗРВИ 17 (1976) 101—125.
Максимовић, Провинцијска управа	*Љ. Максимовић,* Византијска провинцијска управа у доба Палеолога, Београд 1972.
Максимовић, Теодор Синадин	*Љ. Максимовић,* Последње године протостратора Теодора Синадина, ЗРВИ 10 (1967) 177—185.
Meyendorff, Grégoire Palamas	*J. Meyendorff,* Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959.
Михаљчић, Крај српског царства	*Р. Михаљчић,* Крај српског царства, Београд 1975.
Мошин, Свети патријарх Калист	*В. Мошин,* Свети патријарх Калист и Српска црква, Гласник СПЦ 27 (1949) 192—200.
Мошин-Пурковић, Хиландарски игумани	*В. Мошин, и М. Пурковић,* Хиландарски игумани средњег века, Скопље 1940.
Nicol, Kantakuzenos,	*D. Nicol,* The Byzantine Family of Kantakuzenos (Cantacuzenus) ca. 1100—1460, Washington D. C. 1968.
Obolensky, Bogomils	*D. Obolensky,* The Bogomils. A study in Balkan Neo-Manichaeism, Cambridge 1948.
Oikonomidès, Deblitzenoi	*N. Oikonomidès,* The Properties of the Deblitzenoi in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, Charanis Studies, Rutgers Univ. Press 1980, 176—198.
Oikonomidès, Κατακτήσεις	*N. Oikonomidès,* Οἱ δύο Σερβικὲς κατακτήσεις τῆς Χαλκιδικῆς τοῦ ΙΔ' αἰώνα, Δίπτυχα 2 (1980—1981) 294—299.
Острогорски, Две белешке	*Г. Острогорски,* Две белешке о Душановим хрисовуљама светогорском манастиру Ивирону, Зборник Матице српске 13/14 (1956) 75—84.
Острогорски, Имунитет	*Г. Острогорски,* Прилог историји имунитета у Византији, О византијском феудализму, Београд 1969, 407—479.
Острогорски, Практици	*Г. Острогорски,* Византијски практици, О византијском феудализму, Београд 1969, 1—118.
Острогорски, Пронија	*Г. Острогорски,* Пронија, Београд 1951.
Острогорски, Радоливо	*Г. Острогорски,* Радоливо — село светогорског манастира Ивирона, ЗРВИ 7 (1961) 67—84.
Острогорски, Серска област	*Г. Острогорски,* Серска област после Душанове смрти, Београд 1965.
Papachryssanthou, Évêché	*D. Papachryssanthou,* Histoire d'un évêché byzantin: Hiérissos en Chalcidique, Travaux et mémoires 8 (1981) 375—396.
Papachryssanthou, Hiérissos	*D. Papachryssanthou,* Hiérissos, métropole éphémère au XIVe siècle, Travaux et Mémoires 4 (1970) 395—410.
Rigo, L'assemblea generale	*A. Rigo,* L'assemblea generale athonita del 1344 su un gruppo di monaci bogomili, Cristianesimo nella storia 5, Bologna 1984, 475—506.
Smirnakis	*G. Smirnakis,* Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Atina, 1903 (1988^2).
Соловьев, Греческие архонты	*А. Соловьев,* Греческие архонты в сербском царстве XIV века, Byzantinoslavica 2 (1930) 275—287.
Суботић, Обнова Светог Павла	*Г. Суботић,* Обнова манастира Светог Павла у XIV веку, ЗРВИ 22 (1983) 207—258.

Суботић—Кисас, Надгробни натпис	*Г. Суботић* и *С. Кисас*, Надгробни натпис сестре деспота Јована Угљеше на Меникејској Гори, ЗРВИ 16 (1975) 161—181.
Soulis, Serbs	*G. Ch. Soulis*, The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331—1355) and His Successors, Washington D. C. 1984.
Soulis, Tsar Stephen Dušan	*G. Ch. Soulis*, Tsar Stephen Dušan and Mount Athos, Harvard Slavic Studies II (1954) 125—139.
ВИИНЈ	Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986.
Weiss, Kantakuzenos	*G. Weiss*, Joannes Kantakuzenos — Aristokrat Staatsmann, Kaiser und Mönch — in der Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert, Wiesbaden 1969.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института, Београд 1952. сл.
Živojinović, Chrysobulle	*M. Živojinović*, Le chrysobulle grec de l'empereur Dušan pour le monastère de Saint-Pantéléèmôn, ЗРВИ 23 (1984) 167—169.
Живојиновић, Келије и пиргови	*М. Живојиновић*, Светогорске келије и пиргови у средњем веку, Београд 1972.
Живојиновић, Света Гора и Лионска унија	*М. Живојиновић*, Света Гора и Лионска унија, ЗРВИ 18 (1978) 141—154.
Живојиновић, Светогорски протат	*М. Живојиновић*, Светогорски протат после прота Исака, ЗРВИ 13 (1971) 203—206.
Живојиновић, Судство	*М. Живојиновић*, Судство у грчким областима српског царства, ЗРВИ 10 (1967) 197—249.

УВОД

Пре двадесетак година свечано је прослављена хиљадугодишњица Свете Горе. Хиљаду година је протекло од оснивања манастира Лавре, од почетака институционализовања атонске монашке заједнице. Тако је необична монашка гора досегла век Царства у којем је настала и чију је судбину делила пет стотина година. Отуда можда тема овог рада ограничавајући се на само двадесет шест година светогорске историје може да изгледа чудно, поготово када се зна да су утицај и значај Атоса у српској средњовековној историји били много дужи и трајнији. Уз то, и због тога што питање светогорско-српских односа, од доласка Светог Саве и Симеона Немање на Атос и оснивања Хиландара, преко изразитог српског утицаја на Светој Гори у току друге половине XIV и у XV веку, до многобројних трагова које су Срби оставили по готово свим светогорским манастирима током турске владавине, до данас није, на жалост, целовито проучено. Писало се о појединим проблемима, увек се истицао значај Хиландара за српску црквену и културну историју. Довољно је само да се спомене да су сви српски архиепископи, изузев Арсенија, првог Савиног наследника, били Хиландарци. До данас, међутим, није написана права историја Хиландара. Надајмо се да се неће још дуго чекати на њу. Међутим, и ових двадесет шест година које чине хронолошку границу теме, трећа четвртина XIV века, и у византијској историји, као и у светогорској и српској, представљају епоху по много чему важну и посебну — још и најмање када се ради о политичкој историји.

Српска власт над Атосом, па и релативно краткотрајна, представља јединствену појаву у дугој светогорској историји. Од оснивања првих манастира и кодификовања њиховог положаја атонско полуострво је делило судбину Византије. До почетка XIII века сви потреси у животу Свете Горе долазили су изнутра — настали у међусобним односима манастира и заједнице као целине према цару.[1]

[1] О развоју централне организације и правном санкционисању светогорске самоуправе в. Prôtaton, поглавља I—VI.

Последице четвртог крсташког похода, који се завршио латинским запоседањем Цариграда, тешко су се осетиле и на Светој Гори. Први пут у својој историји Атос се нашао под туђом влашћу и то још иноверном. На основу малобројних извора сачуваних из времена латинске власти види се да су манастири били изложени разним притисцима и насиљу, нарочито у периоду непосредно после образовања латинског царства у Цариграду. Да ли је долазак под папску заштиту био плаћен и прихватањем папског примата тешко је рећи.[2] Тридесетих година XIII века, после победе у бици код Клокотнице, бугарски цар Јован Асен II постао је најмоћнији владар Балканског полуострва. У руској и бугарској историографији, а нарочито после откривања Асенове повеље Ватопеду, сматрало се да је и Света Гора дошла под непосредну власт бугарског цара.[3] На основу сачуваних извора, међутим, нарочито савремених и оних ближих епохи, не може да се тврди да је Атос ушао у границе знатно проширеног царства Јована Асена II. Пре би могло да се каже да је у жељи да што више настави византијску царску традицију Јован Асен наступио као моћни заштитник светогорске заједнице, поклањајући манастирима поседе у областима које су улазиле у састав његове државе.[4] Четрдесетих година XIII века о Атосу су се бринули солунски деспоти, а и никејски цар Јован Ватац.[5] Прилике су се коначно средиле тек после обнове Царства 1261. године. После неприлика у које су поједини манастири запали због тога што су одбили да подрже унионистичку политику обновитеља Византије Михајла VIII Палеолога, влада Андроника II (1282—1328) представљала је за Свету Гору епоху процвата.[6] Период благостања, на кратко прекинут пљачкањем Каталанске компаније, потрајао је до избијања грађанских ратова почетком треће деценије XIV века. Ратови између Андроника II и Андроника III погодили су Свету Гору посредно. У метежу су страдали манастирски поседи на Халкидици и у долини Струме. Грађански рат између Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина, започео после смрти Андроника III 1341. године, отворио је коначно пут освајањима српског краља Стефана Душана. Простране византијске области, међу њима и Света Гора, нашле су се у границама новоствореног српског царства.

Тако је Света Гора први пут у својој историји својевољно прихватила власт другог владара, склопивши са њим неку врсту споразума. Стефана Душана није крунисао васељенски патријарх, али и он је био православни владар. Организација нове управе није у

[2] О збивањима на Светој Гори у време латинске власти в. *М. Живојиновић*, Света Гора у доба Латинског царства, ЗРВИ 17 (1976) 77—92.

[3] *М. Ласкарис*, Ватопедската грамота на царь Иванъ Асѣня II, Български старини, XI, София 1930.

[4] О томе ћуте сви савремени извори — ктиторски натпис Јована II Асена у цркви Светих Четрдесет мученика у Трнову, царева повеља Дубровнику, као и Георгије Акрополит. Село које је бугарски цар поклонио Ватопеду налазило се у близини Сера, а манастир Вељуса, који је, изгледа, приложио баш Јован II Асен Ивирону, у околини Струмице.

[5] О томе в. *М. Живојиновић*, Света Гора у доба Латинског царства, 86—91.

[6] О односу Михајла VIII Палеолога према Светој Гори в. *М. Живојиновић*, Света Гора и Лионска унија, ЗРВИ 18 (1978) 141—154.

суштини донела ништа ново, па ни за Свету Гору. Промене су се сводиле скоро искључиво на постављање нових, српском владару оданих људи и то, изгледа, само на кључне положаје у управи и црквеној хијерархији.

И у српској историји тај релативно кратак период српске власти над византијским областима има посебан значај. Положај Атоса у оквиру српског царства представљао је само једно од питања са којима се српски двор суочио после великог територијалног ширења Србије далеко изван националних граница. Однос Стефана Душана према светогорској заједници важан је за боље разумевање владарске идеологије првог српског цара и уопште за погледе и схватања епохе, па и о византијско, односно грчко-српским односима.

У дугој историји светогорско-српских односа четврт века непосредне српске власти чини јединствен и важан период. У том раздобљу српски утицај се шири на Свету Гору у целости. Царска породица је боравила неколико месеци на Атосу, а Стефан Душан је обилазио манастире и даривао их. Број српских монаха се повећао у то време, а једини пут у светогорској историји неколико Срба је заузимало чело протата. Српско присуство и утицај на Атосу се несумњиво осећају и у последњој деценији XIV и првој половини XV века, али у сасвим другачијим околностима — под тамном сенком Османлија српски обласни господари бринули су се о манастирима, међу којима је неколико, поред Хиландара, настањено, ако не искључиво, онда свакако у одлучујућој мери српским монасима. После Маричке битке (1371) Халкидика и Света Гора, као и долина Струме, вратили су се под власт византијског цара. Тешке прилике у којима се тада налазило Царство осетили су добро и светогорски монаси. У последњем покушају да обезбеди војску цар је одузео половину манастирских поседа и претворио их у пронијарска имања. Кроз четири века турске власти, све до ослобођења југоисточне Македоније у Првом балканском рату, српска власт над Светом Гором остала је запамћена као епоха просперитета и благостања која се више није поновила. У свим светогорским предањима којима би историчари требало да посвете пуну пажњу, Стефан Душан је запамћен у добром светлу.

Подела једне истраживачке теме која је омеђена прилично уским хронолошким границама на два дела, опет по хронолошком принципу, према годинама владања српских владара, представља поступак примеренији традиционалном бављењу политичком историјом. Када се ради о нашој теми подела целине на такав начин ипак није само формалне природе. За време Стефана Душана Света Гора се налазила у границама његовог великог српско-грчког царства. У неколико прилика он је обратио више пажње светогорској заједници, нарочито непосредно после освајања тих области и пред своје крунисање за цара. Међутим, у врло активној и амбициозној политици првог српског цара Света Гора, природно, није заузимала најзначајније место. Њена важност се није много променила у односу на положај који је имала у Византији. Стефан Душан је, као и византијски василевси, Атос поштовао, заштитио и обдарио новим повластицама, али као владар велике државе у освајачком напону

бавио се за своју круну много важнијим стварима. Са друге стране, у току шеснаест година колико се Света Гора налазила под непосредном влашћу наследника његовог царства, монашко полуострво је улазило у оквире територијално ограничене државне творевине са средиштем у Серу. У Серској држави, нарочито у време деспота Јована Угљеше, значај Свете Горе знатно је порастао, а у исто време и српски утицај у животу њених монаха. Такву поделу намећу и сачувани извори. Из епохе врховне власти Стефана Душана над Атосом сачувале су се претежно царске хрисовуље, и српске и византијске, док је број других извора — судских аката, докумената светогорског протата, знатно мањи. Доста обавештења и за проучавање другог периода српске власти на Светој Гори доносе владарске повеље и документа — и цара Уроша, деспота Угљеше, византијског василевса и цариградског патријарха, али је много више сачуваних аката судова Серске митрополије, светогорског протата и приватних аката. То омогућује да се на истоветна истраживачка питања добију и донекле другачији, а свакако потпунији одговори.

Таква хронолошка подела теме носи неизбежно са собом опасност да, захваљујући примени истог истраживачког обрасца у два поглавља, дође до преплитања и можда непотребног понављања. Колико се у покушају да се то избегне успело просудиће свако ко буде користио овај рад, али уз свест о недостацима таквог метода чини се да је то ипак био најбољи начин организовања и истраживања и излагања.

Тврђење да су сачувани изворни подаци оскудни и иепотпуни постало је већ уобичајено када је реч о проучавању византијске историје, о српској средњовековној повести и да се не говори. И за нашу тему би као општи суд важио такав закључак. Треба, међутим, да се нагласи да архиви светогорских манастира чувају релативно много докумената, посебно из XIV века, па и из раздобља између 1345. и 1371. године, и византијског и српског порекла. Па ипак, иако ти извори посредно доносе податке и за питања изван круга имовинских, правних, привредних, демографских проблема, везаних за манастирска имања, слика о српској власти на Светој Гори врло је непотпуна и захтева од истраживача да много претпоставља.

Изворе би могли да поделимо у две основне групе — византијски и српски извори на грчком и извори на српском језику. Традиционална историографска подела на наративне изворе и документарну грађу у бављењу нашом темом практично је без значаја. Наиме, у наративним изворима насталим у Византији, чак ни у тако значајним делима за византијско-српске односе као што су Историје Јована Кантакузина и Нићифора Григоре, нема ни речи о српској власти на Атосу. Једино из Енкомиона Григорију Палами, дела које је написао васељенски патријарх Филотеј, сазнајемо о сусрету Паламе и цара Стефана у току боравка српске владарске породице на Атосу. Ни српски наративни извори не доносе практично ни један податак важан за наше истраживање. Једино се у нешто познијем Житију старца Исаије кратко говори о ситуацији која је владала на Светој Гори пред измирење српске и цариградске патријаршије.

Тако смо скоро искључиво упућени на податке које доносе византијске и српске царске хрисовуље и простагме, патријархови акти, одлуке локалних чиновника, пресуде локалних судова, документи светогорског протата, приватно-правни акти становника југоисточне Македоније. Довољан је и поглед на попис коришћених извора да се стекне слика о томе колико је и пребогата грађа светогорских архива још увек недовољно и непотпуно приступачна истраживачима византијске и српске прошлости. Иако се са издавањем докумената отпочело још пре више од сто година, ни данас се не располаже издањима, па и некритичким, комплетних досијеа појединих светогорских манастира, па и тако значајних као што су Ивирон и Ватопед. Било би излишно и да се покуша да се на овом месту пружи преглед издања појединачних докумената, расутих по многим и најразличитијим публикацијама. То је посао од којег мора да пође свако ко почне да истражује поједине проблеме светогорске историје. Задржаћемо се на томе да споменемо само оне публикације које су се појавиле као резултат систематског рада на објављивању светогорских докумената. У периоду између 1903. и 1915. године у Византијском Временику, угледном руском византолошком часопису, објављени су документи из архива манастира Ксенофона, Пантократора, Есфигмена, Зографа, Филотеја и Хиландара. Та издања, ипак некомплетна и некритичка, користимо и данас, изузев за акте манастира Ксенофона и Есфигмена. Систематско критичко издавање докумената у париској едицији Архиви Атоса почело је 1937. године, а настављено после Другог светског рата. Поред збирки аката из Ксенофона и Есфигмена до данас су објављени и материјали из архива Лавре, Кутлумуша, Светог Пантелејмона, Дохијара, светогорског Протата и најстарији документи манастира Ивирона. Мукотрпан и обиман посао се наставља и када буде окончан историчари ће располагати издањем драгоцене грађе урађеним према свим методолошким захтевима историографије и филологије.

У појединим томовима **Архива Атоса** објављени су и грчки документи српских владара. Међутим, до данас је своју велику вредност сачувало знаменито дело Александра Соловјева и Владимира Мошина — Грчке повеље српских владара. (Издање текстова, превод и коментар, Београд 1936.) Та драгоцена збирка садржи највећи део сачуваних грчких докумената насталих у канцеларијама српских владара па и поред пропуста које су приређивачи направили и повеља које су доцније пронађене она и даље представља основни приручник за рад на питањима везаним за ту групу докумената.[7]

Ни српска дипломатичка грађа, највећим делом сачувана управо у архиву манастира Хиландара, још увек није критички издата. Српске повеље сачуване у другим светогорским манастирима укључене су у издање у оквиру Архива Атоса, али поред драгоцених студија о њиховој дипломатичкој вредности објављени су само њи-

[7] О „Грчким повељама српских владара" написано је неколико приказа важних због допуна и исправки које су донели — *Д. Анастасијевић*, Богословље XII (1937) 317—356, објављен у нешто скраћеном облику и у Byzantion XII (1937) 625—638, као и приказ *S. Binon*, Deux contributions importantes à l'histoire de la Saint Montagne, Revue d'histoire ecclesiastique 34 (1938) 297—319.

хови факсимили. Због тога смо и даље упућени на стара издања. За нашу тему најзначајнија је збирка хиландарских српских аката издата у Византијском Временику, а већ класична издања Стојана Новаковића и Александра Соловјева и данас су темељ сваког истраживања везаног за односе Свете Горе и српских владара. В. Мошин и А. Соловјев су између два рата објавили низ важних расправа о појединим српским повељама, доносећи уз њих и текст докумената који су до тада, код С. Новаковића, објављени само у скраћеном облику. Такво стање грађе знатно отежава истраживања, а и увек нас враћа на често изрицани суд да је неопходно припремити критичко издање сачуваних српских средњовековних владарских исправа. Чини се да не би било некорисно да се припреми и посебно издање светогорских повеља насталих у српским владарским канцеларијама.

Већ више од два века љубитељи старина и историчари обилазе Свету Гору у потрази за најразличитијим сведочанствима о њеној историји, али и повести византијској, српској и бугарској. Свако ко се упусти у истраживање светогорске историје суочиће се са правим морем најразличитијих литература. Па ипак, до данас није написана ниједна озбиљна историја Свете Горе која би могла да послужи као основни приручник. Од општијих дела о повести Атоса треба скренути пажњу на уводна поглавља у књизи Мирјане Живојиновић Светогорске келије и пиргови у средњем веку и уводне студије уз поједине томове Архива Атоса, нарочито уз Акта Протата и четврти том Аката Лавре.

И раздобљу на које се ограничава овај рад посвећено је много пажње у науци. Међутим, само два рада пружају општи поглед на време непосредне српске власти над Светом Гором. То су чланак рано преминулог америчког византолога Г. Сулиса о односима Стефана Душана са Атосом и поглавље посвећено Серској митрополији и Светој Гори у знаменитом делу Г. Острогорског Серска област после Душанове смрти.

И управо релативно мали број новооткривених извора и несклад између великог броја студија посвећених појединим питањима и одсуства синтетичког дела о „српском“ периоду у историји Свете Горе представљају изазов, али и у много чему отежавају истраживање чији су резултати изнети на страницама које следе.

I ХРОНОЛОШКЕ И ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ГРАНИЦЕ

Поседање Сера 25. септембра 1345. године представљало је највећи успех у освајачким подухватима краља Стефана Душана. Краљевим уласком у серску тврђаву крунисано је дугогодишње српско војничко присуство у залеђу Солуна и југоисточној Македонији. Српски краљ је успешно користио хаос и немоћ у које је Византију довео нови грађански рат, сукоб Јована Кантакузина и намесника легитимног наследника престола, Јована V Палеолога. Стефан Душан је провалио на византијску територију одмах после смрти Андроника III, 15. јуна 1341. године. Прошао је поред Солуна и пљачкајући продро до села Крићани у северној Халкидици, између Солуна и Рендине.[1] Као савезник Јована Кантакузина, од лета 1342. до пролећа 1343. године, краљ је освојио низ нових области — припојио је област ћесара Хреље, читаву Албанију осим Драча, Воден, Костур и Хлерин и заједно са Кантакузином два пута опседао Сер. Са правом је истакнуто да је 1343. година једна од најзначајнијих у његовом ратовању против Византије.[2] Пошто се у пролеће разишао са Кантакузином, у лето и јесен 1343. године Стефан Душан се налазио са војском у близини Солуна пратећи покрете дотадашњег савезника у нади да ће се указати прилика да освоји Солун.[3] У пролеће 1344. године, после одласка Кантакузинових турских савезника у Малу Азију, краљ је стигао са војском у околину Зихне намеравајући да нападне Кантакузина у Тракији. Пошто су Турци код Стефанијане потукли одред српских коњаника под Прељубовом командом, маја

---

[1] *Cant.* II, 79, 9—13. За литературу о том нападу и убикацији Крићана в. ВИИНЈ, 359, н. 19 (*Б. Ферјанчић*).

[2] *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, ЗРВИ 4 (1956) 8. О српским нападима на Сер у савезу са Кантакузином, првом — крајем лета 1342. године *Cant.* II, 292, 10—294, 14, хронологија и коментар у ВИИНЈ, 410—414, и *Greg.* II, 647, 4 — 648, 3, ВИИНЈ, 240—241; другом — у пролеће 1343. године *Cant.* II, 328, 10 — 332, 14, ВИИНЈ, 426—429 и *Greg.* II, 653, 11 — 654, 4, ВИИНЈ, 243—244 (*Б. Ферјанчић*).

[3] *Cant* II, 358, 6—8, 358, 24—359, 2. Григора спомиње само одред од 2 000 српских војника, о краљу ни речи, *Greg.* II, 659, 24—660, 19, в. ВИИНЈ, 443, н. 272 (*Б. Ферјанчић*).

месеца, краљ Стефан се повукао у Србију.[4] У пролеће 1345. године Срби су дуготрајном опсадом довели Сер у тешко стање, вероватно немилосрдно пустошећи градску околину, као и 1343. године, али су се ипак, у страху од Турака, опет повукли.[5] Тек у септембру 1345. године, пошто су Турци одлучили да се врате у Малу Азију, Стефан Душан је одлучио да поново нападне Сер. Опсада је била успешна — град му се предао.[6]

Поставља се питање да ли је српски краљ у току тог трогодишњег ратовања задржао под својом влашћу неке од области у којима је његова војска оперисала. У изворима има индиција да се територија под српском влашћу простирала до релативно близу Солуна.[7] Највероватније се радило о подручју северозападно од града, према Водену који је прешао у српске руке у зиму 1342—1343. године, и северно од Солуна, у долини Вардара. Упад у северну Халкидику, до села Крићани, 1341. године био је само пљачкашки. Краљ се врло брзо повукао и то са малим пленом, пошто се становништво, на време упозорено, благовремено склонило иза градских зидова.[8] У пределе јужно од Сера Срби су продрли и у пролеће 1344. године. Краљ се улогорио код Зихне, а цео поход се завршио српским поразом код Стефанијане. Било је мишљења да је краљ Стефан после пораза Прељубових коњаника ипак остао у југоисточној Македонији, освојио низ градова и у пролеће 1345. године отпочео опсаду Сера.[9] Међутим, Кантакузин је јасно написао да се Стефан Душан после битке код Стефанијане вратио у Србију. Недавно је објављен непознат документ српског краља издат јула 1344. године у Зихни. Том хрисовуљом, најстаријом сачуваном грчки писаном повељом једног српског владара, Стефан Душан је групи властеличића из Зихне даровао у баштину један зевгалатион, што недвосмислено показује да је у лето 1344. године боравио у Зихни и да је град и околину чврсто држао у својој власти.[10] Подаци српски писане хрисовуље

[4] *Cant.* II, 420, 14—18, 423, 9—10, о продору до Зихне и *Cant.* II, 424, 13—16, 425, 5—6, о повлачењу после Стефанијане. Види и ВИИНЈ, 456—460 *(Б. Ферјанчић)*.

[5] О немилосрдном пустошењу околине града 1343. године *Cant.* II, 331, 6—8, 463, 24—469. 1. О опсади и повлачењу 1345. године *Cant.* II, 535, 1—14, 546, 7—14. ВИИНЈ, 477—480 *(Б. Ферјанчић)*.

[6] *Cant.* II, 551, 17—23, *Greg.* II, 746, 12—16. ВИИНЈ, 265, н. 123 *(Б. Ферјанчић)*.

[7] Описујући долазак селџучких бродова у околину Солуна у јесен 1343. године у помоћ Кантакузину, Н. Григора каже да су се искрцали и жестоко опустошили „делове крајева потчињених Трибалима, одвлачећи људе и стоку са поља и куће палећи многима без борбе стављајући ратни Оков". *Greg.* II, 672, 19—24. Превод према ВИИНЈ, 253. Та вест би указивала да су се области под српском влашћу простирале у близини Солуна, ВИИНЈ, 253, н. 90 *(Б. Ферјанчић)*. Кантакузин тврди да је упозорио Душанове људе који су се на време склонили у тврђаве и нико није страдао у турском нападу. *Cant.* II, 391, 6—12, ВИИНЈ, 450, н. 302 *(Б. Ферјанчић)*. И та Кантакузинова вест, ма како мало веродостојно изгледало његово пријатељство према краљу Стефану Душану, сведочила би да су се краљеве земље налазиле близу места турског искрцавања.

[8] *Cant.* II, 79, 13—16, ВИИНЈ, 359 *(Б. Ферјанчић)*.

[9] *Флорински*, Славяне и Византия, I, 85, *Soulis*, Serbs, 25. Види ВИИНЈ, 460, н. 330 а *(Б. Ферјанчић)*.

[10] *Kravari*, Nouveaux documents, № 3. *V. Korać*, Charters, 190, 196.

за хиландарски пирг издате у јануару 1345. године указују да су области јужно од Зихне у том тренутку биле под влашћу српског краља.[11] Зиму 1344—1345. године Стефан Душан је провео у Србији, о чему сведоче српски извори.[12]

Тек је пад Сера, међутим, омогућио српском владару да чврсто поседне целу област — на исток до кланаца Христопоља, на југ долину Струме и целу Халкидику. Српско поседање Свете Горе може да се датује само оквирно — у време између освајања Сера, 25. септембра, и издавања краљеве такозване опште хрисовуље светогорским манастирима после преговора логотета Хрса са Светогорцима, у новембру 1345. године.[13] Ниједан сачувани извор не даје непосредне податке о српском освајању Халкидике.

Доскоро је био познат само један византијски документ који се односи на Свету Гору у том периоду — у јесен 1345. године. То је одлука солунског суда у спору између хиландарског монаха Антонија и есфигменског Атанасија око Атанасијевог депозита.[14] Суђењу је присуствовао и серски митрополит који је, очевидно, напустио своју катедру после српског освајања града и дошао у Солун. Долазак светогорских монаха у Солун да би расправили свој спор, а да ствар буде занимљивија један је био Србин, Хиландарац, протумачен је као сведочанство да се српска власт у том тренутку још није била довољно учврстила, односно да судски апарат још није почео да функционише.[15] Чини се да би такво тумачење тражило од епохе и судског система брзину и ефикасност примеренију модерним временима, ако и оставимо по страни друге могуће разлоге због којих су се монаси нашли у Солуну. Са друге стране, такво тумачење подразумева постојање једног грчко-српског антагонизма у догађајима везаним за освајања Стефана Душана,[16] што је, чини се, расположење потпуно непознато савременицима. Рекло би се да тај хиландарски акт сведочи о томе да прелазак Сера под власт краља Стефана Душана није у суштини донео промене у свакодневном животу и односима у тим областима или, другим речима, да српско освајање, ако оставимо по страни државноправна и питања владарске идеологије, није представљало ништа битно другачије него што би то била победа једне од сукобљених страна у византиј-

---

[11] Види стр. 95—96.

[12] Још је *Флорински*, н. д., 101, н. 3, указао да је краљ потписао хрисовуљу за хиландарски пирг 1. јануара 1345. у Скопљу. Види и ВИИНЈ, 477, н. 389 *(Б. Ферјанчић)*. Ако би се прихватило и датовање краљеве повеље властелину Рудлу из Струмице у март 1345. године, Chilandar II, № 35, била би то још једна потврда да је Стефан Душан у пролеће 1345. године боравио у Србији.

[13] *Соловјев—Мошин*, № 5.

[14] Chilandar I, № 134.

[15] *Papachryssanthou*, Hiérissos, 404, n. 72.

[16] Јериски епископ Јаков добио би титулу митрополита да би се увећао престиж „јединог представника грчке власти који је остао на месту", *Papachryssanthou*, Hiérissos, 404—405, односно у жељи „грчких власти да се супротставе српском утицају на Атосу који се повећао за време владе Стефана Душана и Угљеше у Серу", *Papachryssanthou*, *Un évêché*, 377. На грчко-српском антагонизму инсистирао је и *Ћоровић*, Света Гора и Хиландар, 123—124, 148—149. Икономидис, Dionysiou, 9, само напомиње.

ском грађанском рату, чије су недаће управо те области осетиле практично од његовог почетка. Један од циљева овог рада је да покуша да то и покаже.

Недавно је угледао светлост дана један раније непознати византијски акт из октобра 1345. године, сачуван у архиву манастира Лавре. Ради се о хрисовуљи цара Јована V којом је свом дворанину, епарху Андрији Палеологу, на његову молбу, дозволио да имање у Каламарији слободно поклони манастиру или било коме другом по сопственој жељи. Пошто је документ сачуван у Лаври, може да се закључи да је свој посед Андрија Палеолог поклонио том манастиру вероватно већ у време када је од цара затражио хрисовуљу.[17] Уочљиво је да се у повељи не спомиње српско освајање Халкидике.

Издавање повеље представљало је само формално санкционисање правног чина. Претходила му је Палеологова молба и разматрање случаја. Није тешко да се претпостави да је у међувремену српски краљ ушао у Сер и посео области у којима се налазило Палеологово имање. Међутим, и ако се претпостави да је цео процес који је претходио издавању повеље текао изузетно брзо и да је Андрија Палеолог, суочен са српским продором после пада Сера, решио да поклони свој посед светогорском манастиру, вођен искуством да су у дотадашњем току грађанског рата страдали поседи пронијара и великаша са супротне стране, хрисовуља Јована V не би морала да сведочи о византијској власти над Каламаријом у октобру 1345. године. Повеља је само формално потврдила оно што је било у току или већ завршено, поступак на који је власник земље имао право, а вероватно будући поседник желео да таквим документом обезбеди нови посед од могућих каснијих неприлика. Рекло би се, стога, да издавање хрисовуље Јована V о имању на Каламарији не значи да је у октобру 1345. године тај део Халкидике и даље био под византијском влашћу.[18]

Са друге стране, међутим, немамо изричитих изворних података који сведоче да је Стефан Душан проширио своју власт на Халкидику и Свету Гору непосредно после освајања Сера. Чини се, ипак, да на такав закључак упућује чињеница да су догађаји који су претходили издавању опште повеље атонским манастирима у новембру 1345. године, документа који представља горњу границу српског освајања, Хрсова мисија и преговори са монашким представницима, свакако потрајали извесно време.

Датовање српског освајања Халкидике, нарочито после издавања краљеве опште хрисовуље, није се у историографији постављало као посебно питање. Проблем нових југоисточних граница српске државе после освајања у јесен 1345. године, међутим, доста дуго је остао отворен и решаван је на различите начине. Анализом свих сачуваних извора, и византијских и српских, у свом знаменитом, већ споменутом делу, о Серској области после Душанове смрти, Г. Острогорски

[17] Lavra III, № 124 p. 27. За убикацију села Кравата, где се налазило 1 000 модија земље коју је А. Палеолог поклонио манастиру в. Lavra IV, 96—97, *Lefort*, Villages, 85.

[18] Додуше, поуздано не може да се тврди ни да је Каламарија пре новембра 1345. године прешла у руке Стефана Душана.

је решио питање граница Царства и српске државе на истоку. Показао је да је српска држава своје најисточније границе досегла тек после смрти Стефана Душана, у последњим годинама владе деспота Јована Угљеше. Истакао је да је до погрешних тумачења долазило због тога што се није водило рачуна о времену на које се коришћени подаци извора односе.[19] Острогорски се позабавио и питањем српских граница на Халкидици, пошто су и о овом, како је написао, у ствари доста једноставном проблему постојала опречна гледишта.[20]

Проблем граница до којих се простирала власт српског цара на Халкидици може да се сведе на два питања — да ли је у јесен 1345. године Стефан Душан посео цело полуострво или само његов источни део са Светом Гором, и друго, да ли је Византија у једном тренутку после тога, наиме у јесен 1350. године, после уласка Јована Кантакузина и Јована V у Солун, успела да поврати власт над Атосом и задржи је извесно време, свакако до смрти цара Стефана.

Посветивши неколико страница у поглављу о територији Серске државе Душановом освајању Халкидике, Острогорски је истакао да том питању није посвећено довољно пажње. Византолози, и руски и западни, задовољавали су се тиме да у неколико речи констатују да је у византијским рукама после јесени 1345. године остао само Солун, сматрајући то, како је истакао Острогорски, за неспорну чињеницу. У српској историографији, међутим, владало је мишљење да је Стефан Душан посео само источни део полуострва, са Атосом и Лонгосом, док је западни део Халкидике, са Ермилијом, Касандром и Каламаријом, остао византијски.[21] Као што се често дешавало у српској историографији, у основи таквог мишљења био је Јиречеков суд. Велики историчар је и сâм врло кратко коментаришући хрисовуљу Јована VI Кантакузина из јула 1351. године манастиру Ивирону, са „даровима у Ермилији и Каламарији", закључио да је „запад Халкидике са Солуном остао био Византинцима".[22] Острогорски је указао на неоправданост таквог закључка, истичући да се није радило о даривању, већ само о потврђивању манастирских поседа, што представља велику разлику. Кантакузин је својом хрисовуљом потврдио и поседе Ивирона у неоспорно српским областима, чак и у самом Серу. Слична ситуација је и са повељама Јована V, али и Стефана Душана који је потврђивао манастирске поседе и у Солуну.[23] Острогорски је истовремено указао на даровање нових поседа у Каламарији у Душановим повељама из 1346, 1348. и 1352. године, као и на потврђивање свих поседа, па и у Каламарији, у општој повељи из новембра 1345, што има сасвим другу тежину. Наводећи и вести Нићифора Григоре и податке повеље Филипе Асанине манастиру Ксиропотаму, о продаји њеног имања у Ерми-

[19] *Острогорски*, Серска област, 25—37.

[20] Исто, 37—40.

[21] *Острогорски* је дао преглед стране литературе до 1965, Серска област, 37, н. 79 и 80, 39, н. 89. Свој став изнет још у Philippes, 199, Lemerl је поновио недавно — Lavra IV, 41. Исто мишљење изнео је и *Икономидис*, Καταχτήσεις 294, Docheiariou, 227.

[22] Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 459, н. 2, Историја Срба I, 223.

[23] *Острогорски*, Серска област, 38.

лији у јулу 1349. године, где се изричито каже да је све што се налази изван Солуна под влашћу Срба, закључио је да је Византинцима после јесени 1345. године остао једино Солун, захваљујући моћним утврђењима.[24]

Питање дисконтинуитета српске власти над Атосом, односно византијске „реконквисте" неколико година после српског освајања Сера, покренуто је уз коментаре издања нових светогорских аката. Реч је о царској простагми издатој марта месеца четвртог индикта — 1351. године, највероватније у канцеларији Јована V.[25] Цар је на тражење свог дворанина Андрије Инданиса коме су монаси Ксиропотама били дужни да плаћају 20 перпера годишње за топионице у њиховом селу Кондогрици издао простагму којом је наредио монасима да исплате дуг или да дођу на расправу у Солун, пошто обавезу нису извршавали због навале Срба у ту област пре извесног времена.[26] Манастир је, међутим, у споразуму са Инданисом, решавање спора поверио чиновницима и царским дворанима Кавасили и Сенахериму. Неспоразум је окончан тако што су монаси исплатили 37 перпера. Инданис је о томе издао своју потврду да је примио новац, а манастир је замолио цара да све потврди својом простагмом.[27] Међутим, Ксиропотам је захваљујући „српској навали" у ствари повећао своје приходе. Већ 1346. године Стефан Душан је поклонио приходе те топионице манастиру. Издавач ксиропотамских аката Ж. Бомпер, који је и сâм истакао везу између тих докумената, сматрао је да простагма из марта 1351. године показује да је Халкидика дошла поново под власт византијског цара и да се управо зато Инданис обратио василевсу.[28] Острогорски је закључио да нема основа за веровање да је Кантакузинова офанзива у јесен 1350. године обухватила и те области. Чињеница да је Ксиропотам успео да спор реши плативши много мању суму од дуговане указивала би да царска простагма није на Халкидици имала реалну правну снагу. Тога су били свесни и Инданис и цареви чиновници који су посредовали у поравнању. Документ је, ипак, имао моралну снагу и управо због тога је манастир и пристао да, исплативши једну мању суму новца, оконча спор са Инданисом.[29]

Простагма Јована V из марта 1351. године само је један од византијских докумената који отварају важно питање односа светогорских манастира према Византији у раздобљу српске власти,

---

[24] Исто, 39—40. У новијој српској историографији је прихваћено то мишљење, в. Историја српског народа I, 523 (поглавље Освајачка политика краља Душана написао је Б. Ферјанчић), ВИИНЈ, 264, н. 122 (*Б. Ферјанчић*), где су наведени радови и страних историчара који су прихватили Јиречеково мишљење. Споменули бисмо још и мишљење да је Ермилија можда остала у византијским рукама све до 1349. године, *Oikonomidès*, Deblitzenoi, 179.

[25] *Dölger*, Schatzkammern, № 19, Xéropotamou, № 27. И Делгер и Бомпер су датовали овај акт у 1351. годину и приписали га Јовану V, што је прихватио и *Острогорски*, Серска област, 75, н. 101.

[26] Xéropotamou, 200—201.

[27] Ibid, l. c. *Острогорски*, Серска област, 76.

[28] Xéropotamou, 200.

[29] *Острогорски*, Серска област, 76—77.

питање, како је формулисао Г. Острогорски, извесног двојства власти у „странама грчке земље" коју је освојио Стефан Душан.[30] Иако је о том својеврсном дуализму власти, који се, рекло би се, исказивао готово искључиво на плану идеологије и схватања царске власти, писано у пар наврата,[31] проблем је недавно поново отворен и то са правим поводом — издавањем непознатих аката из атонских архива.[32] Изнето је мишљење да је у току Кантакузинове акције у јесен 1350. године и Халкидика враћена под власт византијског василевса и да је, заједно са Светом Гором, у византијским рукама остала до краја 1355. или почетка 1356. године.[33] Такво мишљење утемељено је и на већ познатим, али и на подацима новооткривених извора — вестима о догађајима у јесен 1350. године у делу самог Јована Кантакузина, једној вести Нићифора Григоре, данас изгубљеном акту којим Кантакузин одузима половину поседа манастира Дохијара у Каламарији и Ермилији да би их дао пронијару, простагми василевса којом потврђује Алипијском манастиру ослобођење од свих пореза осим давања Протату, такође изгубљеној, простагми Јована V Димитрију Кокали из децембра 1350, хрисовуљи Јована V Георгију Кацари из јануара 1351, већ споменутој простагми Јована V Ксиропотаму о селу Кондогрици из марта 1351, хрисовуљи Јована V Хиландару из јула 1351, простагми Јована V Лаври о порезу који је манастир исплаћивао војницима у околини Солуна, простагми Јована V о земљи метоха манастира Лавре у области Габрике, акту великог диикита Јована Валсамона о враћању поседа код Равеникије манастиру Дохијару, писму патријарха Калиста цару о спору око имања сир Мурина поклоњених Дохијару.[34] Потврда је потражена и у два аргумента ex silentio извора — тврђења да у атонским архивима нема ниједног српског акта издатог у време између 1350. и 1356. године и чињеници да за исто раздобље нема података да је на челу Протата био неко од српских монаха.[35] Погледајмо побилже споменуте изворе и покушајмо да проверимо да ли ће тврђење изречено на почетку овог рада, да ни евентуално откриће нових извора неће суштински променити наше поимање атонске историје у раздобљу српске власти, издржати пробу.

Вести Јована Кантакузина о подухватима против Срба после уласка у Солун двојице царева у јесен 1350. године врло су занимљиве. Описујући опширно своје акције после ликвидације присталица зилотског покрета Кантакузин је прво саопштио да је „и Трибале прогнао из тврђава око града, једне који су умакли и пре

[30] Исто, 123.

[31] *Острогорски*, Две белешке, 224—225, *исти*, Радоливо, 81—82, *исти*, Серска област, 119—124.

[32] *Острогорски*, Серска област, 38, истиче да тежину правог аргумента у том питању имају само документи којима се дарују нови поседи, а колико он види таквих даривања византијских царева у то време на Халкидици нема. Једино би, значи, објављивање непознатих докумената могло да пружи нове елементе за разматрање тог проблема.

[33] *Oikonomidès*, Κατακτήσεις 294.

[34] *Oikonomidès*, Κατακτήσεις 296—298.

[35] *Oikonomidès*, Κατακτήσεις 298.

окршаја, а неке борбом шаљући војску. И за кратко време је показао земљу чисту од непријатеља. Јер пре него што је цар дошао Трибали су запосели сву земљу изван капија (Солуна)".[36] Потом следи детаљан опис освајања Верије, Едесе, опсаде Сервије и неуспелог покушаја поседања Гинекокастрона. У Кантакузиновом излагању о тим догађајима постоји известан ред, па се из редоследа описа изводи и датовање царевих акција против Срба.[37] Чини се да нема довољно основа за претпоставку да се цитирани одломак односи на акције према областима источно од Солуна, према Халкидици и Атосу,[38] пошто се из последње реченице јасно види да су у време доласка византијских царева у Солун Срби били у непосредној близини градских утврђења. Слична ситуација владала је и годину дана раније, у лето 1349, када је и сâм цар Стефан логоровао у близини, опседајући Солун.[39] Да би кренуо у даље акције Кантакузин је прво морао да очисти од српских трупа непосредну околину града. Са друге стране, прилично је тешко да се претпостави да би Кантакузин губио време поседајући Халкидику која није имала стратешки значај, а видимо да су се Срби понегде и борили. О освајању полуострва цар би свакако нешто забележио.[40] Кантакузин је у јесен 1350. године желео да искористи Душанову заузетост у Хуму да би посео важне градове Верију, Едесу и Сервију. Освајање Сервије предало би му у руке Тесалију, њему наклоњену од почетка грађанског рата. Тек после неуспеха у опсади Сервије Кантакузин је кренуо на Гинекокастрон, удаљен само двадесетак километара од Солуна.[41]

Ако би и претпоставили да је византијска „реконквиста" 1350. године обухватила и Халкидику са Атосом, тешко је, међутим, да се претпостави да је у збивањима после доласка Стефана Душана под Солун, његових преговора са Кантакузином под бедемима града који су се завршили неуспешно[42] и одласка Кантакузина у Цариград у зиму 1350—1351. године, Халкидика остала у византијским рукама. Српски цар је повратио Едесу и у току пролећа 1351. го-

---

[36] *Cant.* III, 118, 1—5. Превод према ВИИНЈ, 497.

[37] ВИИНЈ, 498, н. 446 *(Б. Ферјанчић)*.

[38] *Oikonomidès,* Καταχτήσεις 295.

[39] О превирањима у Солуну и жељи зилота да предају град Стефану Душану који се улогорио близу града и опседао га *Cant.* III, 109, 14—110, 19. В. ВИИНЈ, 489—493 *(Б. Ферјанчић)*.

[40] Као што описује освајање Рендине крајем пролећа 1342, *Cant.* II, 236, 5—8, и акцију војске сир Гија из Солуна против Рендине, после свог бекства у Србију — град се тада предао, а Кантакузинове присталице су отеране у прогонство, *Cant.* II, 277, 1—15. Кантакузиново поседање Рендине 1342. спомиње и Нићифор Григора, *Greg.* II, 632, 13—14.

[41] О Гинекокастру и његовом положају ВИИНЈ, 374, н. 63 *(Б. Ферјанчић)*.

[42] Икономидис, Καταχτήσεις 295, н. 8, чини се, прихвата као веродостојну Кантакузинову причу о споразуму са српским краљем према којем би му Стефан Душан вратио читав низ освојених области и градова, *Cant.* III, 156. И *Dölger,* Regesten, 2967, указује на мишљење *Флоринског,* Андроник Млађшии, 21—23, да је Кантакузинова прича нетачна, када се имају у виду ратни односи српског краља и византијског цара. О целом питању види сада ВИИНЈ, 537, н. 564 *(Б. Ферјанчић)*. Додуше, Икономидис, 1. с, ипак затим тврди да је Стефан Душан потом одустао од тог споразума.

дине поново притискао Солун.[43] Јован V је у пролеће 1351. склопио са Стефаном Душаном споразум о заједничком рату против Јована Кантакузина.[44] У хрисовуљи коју је издао на Душанову молбу манастиру Хиландару у јулу 1351. године Јован V назива српског цара „преузвишени цар Србије и вољени ујак царства ми господин Стефан".[45] То је једини случај да је српска царска титула призната од Византинаца, што је, пак, изгледа био један од услова споразума двојице владара.[46] Ако је Јован V био у таквом положају да је морао да учини толики уступак, изгледа мало вероватно да је од евентуалног освајања Халкидике у јесен 1350. године нешто могло да се сачува.[47] У Кантакузиновом делу се сачувао и јасан податак да је царица Ана Савојска по доласку у Солун, са намером да наговори сина да одустане од споразума са српским царем, затекла „већ јако распламсан рат", а „сâм краљ је лично са супругом логоровао близу Солуна".[48] Врло је речит и податак Нићифора Григоре да је Јован V, објашњавајући својој супрузи зашто је склопио савез са Стефаном Душаном, рекао да је српски цар „држао све до зидина Солуна у коме сам се ја јадан тада налазио".[49]

Задржимо се још мало на Нићифору Григори. Једна вест, са почетка 1353. године, где се говори да је александријски патријарх Григорије II стигао са Крита на „гору Атос, чини се на границу две државе, свакако Трибала и Ромеја", протумачена је као потврда да је Света Гора у то време била под византијском влашћу, да се ту налазила граница између области византијског Солуна и српског Сера.[50] Међутим, ако би и порекли метафорички смисао тог исказа и приписали му врло одређено значење, немогуће је да се на основу тих речи закључи са које стране границе се налазила Света Гора.

Ови подаци наративних извора, практично само индиције, омогућују једино да се претпоставља. За решење дилеме да ли је Атос у јесен 1350. године прешао у византијске руке неопходна је анализа сачуваних дипломатских извора. Погледајмо податке које нам доносе споменуте повеље.

---

[43] Стефан Душан је у зиму 1350—1351. опсео и освојио Воден, пошто је претходно опустошио околину. *Cant.* III, 159, 17—19, 160, 19—162, 9, ВИИНЈ, 540—543. О притисцима српског краља на Јована V у Солуну у пролеће 1351. године *Cant.* III, 201, 1—10, ВИИНЈ, 547, н. 594 и *Greg.* III, 169, 8—19, ВИИНЈ, 285, н. 162 *(Б. Ферјанчић)*.

[44] *Cant.* III, 204, 6—15, *Greg.* III, 148, 16—149, 2.

[45] Chilandar I, № 128, 7—8.

[46] Значајне разлике у исказима двојице савремених историчара — Григоре и Кантакузина, постоје и у погледу иницијативе за склапање тог споразума и погледу његових услова, о чему Кантакузин практично и не говори. Коментар и преглед литературе у ВИИНЈ, 281, н. 155 и 549, н. 599 *(Б. Ферјанчић)*. Икономидис спомиње и хиландарску повељу и споразум, али их не коментарише.

[47] *Oikonomidès*, Καταχτήσεις 295—296.

[48] *Cant.* III, 207, 9—14, ВИИНЈ, 550, н. 603 *(Б. Ферјанчић)*.

[49] *Greg.* III, 183, 15—18. Превод према ВИИНЈ, 290 *(Б. Ферјанчић)*.

[50] *Greg.* III, 169, 8—13, ВИИНЈ, 285, н. 162 *(Б. Ферјанчић)*, *Oikonomidès*, Καταχτήσεις 296, 298.

Акт Јована Кантакузина којим је одузета манастиру Дохијару половина поседа у Дијаволокампу, Каламарији и Ермилији и предата у власништво пронијара није се сачувао. О њему сазнајемо из хрисовуље Јована V Дохијару издате у септембру 1355. године којом је василевс вратио манастиру одузете поседе.[51] Издавач је Кантакузинову конфискацију манастирске земље датовао у септембар—децембар 1350. године када је, по њему, Кантакузин имао стварну власт на Халкидици. Такво датовање је прецизирано закључком да пре 1350. године Кантакузин није имао непосредну контролу над Солуном којим су владали зилоти, а од почетка 1351. године у Солуну су се учврстили Јован V и царица-мајка Ана Савојска.[52] Закључак је несумњиво ваљан — правни чин као што је одузимање поседа и предаја другом власнику могао је да изврши само неко ко је имао пуну власт у области у којој су се имања налазила. Међутим, чини се да није једноставно прихватити предложено датовање.

Одузимање, па и само половине, манастирске земље представљало је у Византији, где се црквени посед сматрао за неотуђив, у сваком погледу необичну меру. Одавно је указано да су такве мере први пут погодиле светогорске манастире у заиста нередовним приликама које су донели грађански ратови у XIV веку, али и да је практично одмах по нормализацији прилика византијска власт, а затим и Стефан Душан, све одузете поседе вратила манастирима.[53] Тек је турско надирање у последњој четвртини XIV века донело коначну превагу у корист пронијарског поседа у дугој борби са манастирским властелинствима.[54] Конфисковање половине свих манастирских поседа после маричке катастрофе карактеристика је, ипак, једног потпуно другачијег, тешког времена у којем је благостање византијских манастира неповратно нестало.[55] Не треба да се губи из вида да је Јован Кантакузин у јесен 1350. године ушао у Солун као легитимни византијски цар. Тешко је и да се помисли да је — у тренутку када је поново успоставио царску власт у Солуну и водио успешне борбе за повратак Царству територија које је освојио Стефан Душан, Кантакузин одузимао поседе светогорским манастирима. За то, уосталом, није имао никаквих разлога.

Са друге стране, познато је да се власт зилота није простирала изван градских утврђења Солуна.[56] Погледајмо шта сам Кантакузин каже о догађајима у залеђу Солуна пре јесени 1350. године.

Крајем пролећа 1342. године, кренувши ка Солуну у жељи да га у договору са епархом Теодором Синадином преузме, цар-узурпатор је неко време боравио на Халкидици. Рендина му се предала, а он се, пошто је у граду оставио посаду од 200 људи, улогорио

---

[51] Docheiariou, № 33 1. 23.

[52] *Oikonomidès*, Κατακτήσεις 296, Docheiariou, 203.

[53] *Острогорски*, Пронија, 105—108, 139—140; *исти*, Имунитет, 458.

[54] *Острогорски*, Пронија, 108—119; *исти*, Имунитет, 458—459.

[55] *Мошин*, Акти, 165—167, *Острогорски*, Пронија, 109—110; Docheiariou, № 52; Lavra IV, 52, где је указано на још неколико докумената.

[56] *Острогорски*, Историја, 480, н. 1.

у Лангади ишчекујући развој догађаја у Солуну.[57] И у јесен 1343. године, после искрцавања Умурових Селџука, Кантакузин је стигао из Верије и неко време је провео у околини Солуна чекајући узалудно на прилику да поседне град.[58]

У посебно тешком положају налазио се Кантакузин у зиму 1341—1342. године. После неуспелог покушаја да заузме Једрене доста његових присталица пребегло је на другу страну — не само војника, већ и многи од великаша.[59] Нићифор Григора сведочи да се нови цар суочио са очајним стањем својих финансија. У лето 1342. године, када му се под Солуном придружио Теодор Синадин, Кантакузин је својим присталицама могао да понуди још само накит. Новца више није имао.[60] У таквој ситуацији, током зиме 1341—1342. године, Кантакузину је било неопходно да задржи своје присталице. У крајњој оскудици вероватно је посегнуо и за манастирским имањима. Међутим, све је било узалуд и цар је са малим бројем оданих људи побегао на двор српског краља.

Карактеристично је и да је у току зиме 1341—1342. године одузимању имања прибегавала и друга страна у грађанском рату. Али, тада су користи имали манастири. Малобројни сачувани документи то добро потврђују. Јован V је у јануару 1342. године поклонио манастиру Зографу село Хандак, имање које је одузео Михајлу Мономаху због колебљивог става који је он заузео на почетку грађанског рата.[61] Истог месеца сир Гиј Лузињанин, чија се власт изгледа проширила и на подручје западно од Струме, све до Солуна, по царевој наредби предао је дворанину Јована V Јовану Маргариту у пронију поседе са приходом од 55 перпера.[62] Нова пронија се састојала највећим делом, чак 47 1/4 перпера, од имања конфискованих од Кантакузина и његовог присталице, великог папије Арсенија Цамплакона.[63] Зограф је, захваљујући интервенцији бугарског цара, добио посед одузет Јовану V неверном Мономаху. Остале конфисковане поседе цар је вероватно делио својим присталицама. Манастир Каракала, у чијем се архиву тај практик чува, добио је имања касније на поклон од Јована Маргарита, познатог као дарежљивог према манастирима.[64] У то време Кантакузин је боравио у Дидимотици.[65]

---

[57] *Cant.* II, 236, 5—8, *Weiss,* Kantakuzenos, 79.

[58] Кантакузин је провео месец дана у околини Солуна, *Greg.* II, 676, 19—22, в. *P. Schreiner,* La chronique brève de 1352, OCP 31 (1965) 354; *Weiss,* Kantakuzenos, 95.

[59] *Weiss,* Kantakuzenos, 40—41.

[60] *Greg.* II, 634, 20; *Weiss,* Kantakuzenos, 40.

[61] Zographou, № 31. *Острогорски,* Практици, 105; *исти,* Пронија, 81—82, н. 239. О Мономаховој каријери после јануара 1342. године в. *Баришић,* Михајло Мономах, 227—230. О Хандаку и спору око млина у току којег је настало доста фалсификованих докумената биће речи касније.

[62] *Lemerle,* Un praktikom inédit, 281—286.

[63] *Ibid,* 293.

[64] *Ibid,* 295—296. На основу сачуваних докумената манастира Каракале не може да се утврди када — позната су још само два акта — из 1294. и 1324. године, *Lemerle,* Un praktikon inédit, 286.

[65] *Nicol,* Kantakuzenos, 48.

У току похода на запад у пролеће 1342. године Кантакузин је вероватно искористио боравак на Халкидици за сличне мере — конфискована су имања присталица Јована V и чини се светогорских манастира. После одласка Кантакузина у Србију почетком лета те године, војска сир Гија је без борбе повратила Рендину. Опет су присталице противничке стране, тог пута грађани Рендине, платиле оданост Кантакузину својим имањима и прогонством.[66] У новембру 1342. године Георгије Маргарит је добио од Јована V велико имање у Каламарији и струмској области са приходом од 50 перпера, одузето од „неверних" Димитрија Фармакија, Нићифора Кантакузина, диикита Манојла и самог Кантакузина.[67] У новембру 1344. године Нићифор Хумн, такође присталица Јована V, добио је, за нарочиту ревност у грађанском рату, село Локисту код Зихне и друга имања са укупним приходом од 40 перпера.[68] И тај посед је одузет Кантакузиновом присталици, неверном Маврофору кога касније срећемо у служби српског цара.[69]

О том интензивном међусобном одузимању поседа присталицама противничке стране сачувало се релативно мало докумената. У хаотичном стању у којем се налазила цела област, свакако и управни апарат, изазваном грађанским ратом и честим смењивањем власти, вероватно није било прилике да се одузета земља врати манастирима. Врло је вероватно и да су пронијарима који су променили страну остајали поседи које су добили од пређашњих господара. Превелика оданост једном од царева свакако није била опште правило. Отуда потврде и поклањања пронијарске земље манастирима у хрисовуљама Стефана Душана. Отуда и хрисовуља Јована V Дохијару из септембра 1355. године. Увек опрезни монаси су тражили вероватно формалну потврду од византијског василевса за пуно власништво над некада одузетом земљом, у међувремену вероватно одавно враћеном. Важно је истаћи да том хрисовуљом василевс није поклонио нови посед, већ је само потврдио правну ваљаност манастирског власништва.

О простагми византијског цара којом се Алипијском манастиру потврђује ослобађање од свих пореза изузев обавеза према Протату, а то је привилегија коју је манастир на основу старих исправа већ поседовао, сазнаје се из недатираног акта патријарха Калиста, издатог на молбу монаха који су у међувремену остали без споменуте простагме.[70] На основу једног детаља у тексту нестала

---

[66] *Cant.* II, 277, 1—15.

[67] Philothée, № 7, *Острогорски*, Пронија, 83. Међутим, у новом издању тог акта, *Kravari*, Nouveaux documents, № 2, утврђено је да је хрисовуљу издао Јован V, а не Јован Кантакузин, као што се до тада сматрало.

[68] Philothée, № 8, *Острогорски*, Пронија, 82.

[69] *Соловјев*, Греческие архонти, 282. О судбини Кантакузинових присталица у Цариграду в. *Љ. Максимовић*, Регенство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду, ЗРВИ 18 (1978) 175—180; *исти*, „Богаташи" Алексија Макремволита, ЗРВИ 20 (1981) 105—108; *исти*, Корени и путеви настанка градског патрицијата у Византији, Градска култура на Балкану (XV—XIX век), Београд 1984, 33.

[70] Kutlumus, № 22, *Острогорски*, Серска област, 121.

простагма се приписује Јовану Кантакузину, а патријархов акт се датује у време када је Калист први пут био на патријаршијском трону.[71] Ако се и прихвати убедљива атрибуција простагме Јовану Кантакузину, нема елемената да се њено издавање датује у јесен 1350. године.[72] Међутим, чак и ако се сложимо са таквим датовањем, по свом садржају простагма не би могла да послужи као доказ да се Халкидика у тренутку њеног издавања налазила под Кантакузиновом влашћу. Актом је само потврђена екскусија манастира Алипију, а издавање потврдних аката не мора да сведочи о стварној власти њихових издавача у тим областима.

Децембра 1350. године Јован V је на молбу свог дворанина Димитрија Кокале потврдио имања која су његовој пронији по царевом наређењу прикључили чиновници Георгије Исарис, епарх, и Манојло Хагерис, орфанотроф.[73] Једно имање се налазило код Рендине, а и остала такође на Халкидици. Већ је указано да је предаја тих имања извршена пре српског освајања у јесен 1345. године.[74] Димитрије Кокала је изгледа изгубио своје поседе, па је охрабрен успесима Јована Кантакузина у јесен 1350. године искористио царев боравак у Солуну и затражио формалну потврду својих старих права.[75] Такво тумачење података цареве простагме потврђивала би чињеница да је орфанотроф Хагерис већ 1344. године био апографевс Солуна, што сазнајемо из једног досад непознатог дохијарског акта, као и то да је епарх Георгије Исарис у јесен 1350. године присуствовао синоду у Цариграду, значи да тада није био у Солуну.[76]

Јован V је јануара 1351. године хрисовуљом претворио део проније у наследно имање свом дворанину, великом аднумијасту Георгију Кацари, на његов захтев. Радило се о 24 модија земље зване Патрикона коју је Кацара поседовао већ 24 године на основу докумената катастарских чиновника.[77] Претварање дела проније у наследни посед, нимало необично у то време,[78] не сведочи о стварној власти византијског цара у Каламарији, где се споменуто имање налазило. Кацара је поднео цару практик којим је располагао одраније и на који се и позвао. Цар је, не приложивши ни комадић нове земље, само променио правни статус једног дела пронијарског имања. Вероватно је и Кацара желео да се обезбеди у случају даљег успеха византијске акције. Имање је, као што ћемо видети

---

[71] Kutlumus, 94.

[72] *Oikonomidès*, Καταχτῆσεις 296.

[73] Lavra III, № 129.

[74] *Острогорски*, Серска област, 96, н. 61.

[75] Исто, н. м.

[76] Docheiariou, № 23, из којег се види да је Хагерис већ 1344. био царски чиновник у Солуну. У синодалној повељи из септембра 1350, ММ I, 298, говори се о извештају који су Исарис, Кавасила и Вардалис поднели о оптужбама против прота Нифона. *Острогорски*, Серска област, 96, н. 61, сматра да је Исарисова истрага спроведена у време када је Нифон постао прот — у првој половини 1347.

[77] Docheiariou, № 27, Пронија 85—86.

[78] *Острогорски*, Серска област, 83—92.

касније,[79] највероватније присвојио манастир Дохијар, искористивши долазак српске власти.

У марту 1351. године Јован V је издао простагму којом је наредио манастиру Ксиропотаму да исплати дуг скутерију Инданису на име закупа ливнице у манастирском селу Кондогрици.[80] Цео спор Инданиса са монасима Ксиропотама, као и његово разрешење указују, као што је већ истакнуто,[81] да је и у тренутку издавања простагме Кондогрица била под влашћу српског цара.[82]

Поједине формулације у потврдној хрисовуљи Јована V манастиру Хиландару из јула 1351.[83] године протумачене су као доказ да се власт Јована V ширила и изван Солуна.[84] Чини се да то није потребно посебно наглашавати. Присуство Срба уз саме зидове града 1349. и 1350. године представљало је у ствари опсаду, у ишчекивању преврата и предаје Солуна Стефану Душану.[85] У нормалним приликама власт се сигурно простирала и на околину града, ма колико она стварно захватала. Један од разлога због којих је Светогорцима било важно да не прекидају везу са византијским василевсом било је управо то што су се манастирски поседи налазили на територији и једног и другог царства. Поред метоха у самом Солуну имали су поседе у околини града, нарочито Хиландар и Ивирон.[86]

Слично може да се закључи и о простагми Јована V датованој петим индиктом. Издавачи су сматрали да је 1351—1352. вероватнији датум издавања од 1366—1367. године.[87] Тим актом василевс је ослободио манастир Лавру од давања која су исплаћивана са њених поседа војницима који су изгледа били настањени у околини Солуна.[88] Тешко је да се претпостави ко је, највероватније током пете деценије XIV века, уступио као део пронијарских прихода порезе које је манастир био обавезан да плаћа са тог метоха.[89]

---

[79] Види даље, стране 37—38.

[80] Xéropotamou, № 27.

[81] *Острогорски*, Серска област, 75—77, види горе страну 16.

[82] *Oikonomidès*, Κατακτήσεις 297, истиче да се у том документу српска навала спомиње као нешто што се тиче прошлости — не види се на основу чега тако нешто може да се закључи.

[83] Chilandar I, № 138.

[84] *Oikonomidès*, Κατακτήσεις 297.

[85] Види стране 18—19.

[86] *Острогорски*, Радоливо, 80, *Weiss*, Kantakuzenos, 92—93. О занимљивом питању манастирских поседа у градовима в. *М. А. Поляковская*, Городские владения провинциальных монастырей в поздней Византии, Виз. Врем. 24 (1964) 202—208; *иста*, Монастырские владения в Фессалонике и её пригородном районе в XIV—XV вв, Античная древность и средние века, Свердловск 1965, 17—46; *иста*, К вопросу о характере городской и пригородской монастырской собственности в поздней Византии, Античная древность и средние века, Свердловск 1966, 75—85; *Б. Ферјанчић*, Поседи византијских провинцијских манастира у градовима, ЗРВИ 19 (1980) 209—250.

[87] Lavra III, № 131.

[88] *Ibid*, 46.

[89] Најизразитији случај уступања пореза стратиотима је ивиронско село Радоливо, *Соловјев—Мошин*, 38 16—18. Рекло би се да се радило о већ постојећем порезу који је државна благајна уступила у пронију пре него о наметању новог данка. Познато је да зилоти нису водили репресивну политику према манастирима, cf. *Weiss*, *Kantakuzenos*, 93.

Простагмом издатом децембра месеца петог индикта, највероватније 1351. године, Јован V је наредио чиновницима граматику Манојлу Кидону и педопулу Јовану Калоферу да предају метоху манастира Лавре у области Габрике, Светог Атанасија званог Копријанис, 1000 модија земље.[90] На жалост, није могуће убицирати тај метох и на основу података тог акта просудити да ли је Јован V у време његовог издавања имао власт над Халкидиком.[91] Могуће је да се претпостави да се тај посед налазио негде у околини Солуна која је остала под византијском влашћу.

Још три документа представљају врло озбиљан, али, чини се, ипак недовољан доказ да је Халкидика била под влашћу василевса у периоду од 1350. до 1355. године — два су сачувана, а трећи је споменут.

Велики диикит Јован Валсамон је издао маја месеца осмог индикта акт којим, по царевој наредби, враћа манастиру Дохијару поседе који су некада припадали манастиру, али пошто су конфисковани, прешли су у руке пронијара. Село Атувла код Равеникије држао је Михајло Пицикопул, а 1000 модија земље у Росеону Теодор Музалон.[92] У тренутку издавања акта Музалоново имање је већ било враћено манастиру, што су потврђивали документи којима су монаси располагали, акт истог Јована Валсамона и царичина простагма.[93] Валсамонов акт издат у мају осмог индикта убедљиво је датован у средину XIV века, а према индикту у 1355. годину.[94] Постојање тако датованог документа говорило би у прилог претпоставци о повратку Халкидике под византијску власт, пошто се ради о акту царског чиновника, акту извршне власти која је спровела царево наређење. Поставља се питање када је манастир изгубио то имање. Атувла, старо имање Дохијара, последњи пут је потврђена манастиру у акту првог ловца Јована Ватаца 1341. године.[95] Поседи у Росеону конфисковани су још у току првог грађанског рата. Враћени су, заједно са земљом у Дијаволокампу и Ермилији, актом доместика тема Константина Макрина из маја 1337. године.[96] Приликом катастарске ревизије 1338. године Константин Макрин је издао акт којим је Дохијару потврдио посед у Росеону заједно са присељеницима.[97] Претпостављено је да је и те поседе конфисковао Јован Кантакузин, што изгледа врло вероватно, само што и овде треба да се помери датовање са јесени 1350. године[98] на доба грађанског рата, највероватније на пролеће 1342. године, као што смо датовали одузимање поседа у Дијаволокампу и Ермили-

[90] Lavra III, № 132.
[91] Тако *Oikonomidès*, Καταχτήσεις 297.
[92] Docheiariou, № 29.
[93] *Ibid*, № 29 1.8—9.
[94] *Ibid*, 192.
[95] *Ibid*, № 20.
[96] *Ibid*, № 18.
[97] *Ibid*, № 19.
[98] *Oikonomidès*, Καταχτήσεις 296.

ји.[99] Из истих разлога монаси Дохијара су затражили потврду од Јована V, за Атувлу и Росеон, већ у пролеће, а за поседе у Ермилији и Дијаволокампу у септембру 1355. године. Карактеристично је да се власници Атувле и земље у Росеону спомињу као покојни, а и да је за 1000 модија земље у Росеону већ издата царичина повеља, а монаси су од цара само тражили потврду. Рекло би се да се и ту вероватно радило само о формалној потврди поседа који су већ били враћени Дохијару, а монаси су тражили потврду да би у потпуности обезбедили своја имања. Акт Јована Валсамона не садржи опис самих поседа и њихових међа, већ се задовољава формулом да монахе поново уводи у посед старих имања. Могуће је да су монаси у оба случаја тражили потврду од Јована V, јединог цара после Кантакузиновог повлачења са трона. Ако би се прихватила таква претпоставка, остаје питање шта се са тим поседима дешавало после јесени 1345. године. Ако већ и пре доласка српске власти, у нередовним приликама и честој смени власти, Дохијар није практично повратио своје поседе, то се врло вероватно десило после успостављања власти Стефана Душана. Као што ћемо видети и као што је одавно познато, српски владар је светогорским манастирима поклонио многе пронијарске поседе — имања људи који су се пред њим повукли оставши верни византијском василевсу. Вероватно се то десило и са дохијарским имањима и без посебних докумената српске власти, можда баш зато што се радило о старим манастирским поседима за којима је Јован Кантакузин посегао у тешким временима грађанског рата.[100]

Други документ је писмо патријарха Калиста цару, и оно без датума.[101] Датовано је у лето 1355. године, према још два сачувана акта — из септембра 1355. и из 1370—1371. године.[102] Сва три документа сведоче о спору који се водио око истих поседа — имања у Ермилији која је ὁ ἐπὶ τοῦ στρατοῦ сир Мурин продао Дохијару. Патријархово писмо настало је после жалбе монаха да им је вели-

[99] Такво датовање као да негира хрисовуља Јована V из маја 1343. године, Docheiariou, № 21, којом се манастиру потврђује 1850 модија земље коју му је вратио још Андроник III. Међутим, можда је због Кантакузинове конфискације и затражена нова потврда од Јована V у тренутку када је његова власт на Халкидици поново успостављена. При томе се спомиње само стари проблем, већ одавно враћена земља. Кантакузин није сматран за легитимног цара, па ни акт којим је извршена конфискација није споменут. Сличну ситуацију срећемо и у повељи Јована V Ивирону из 1357. године у којој се ни једном речју не спомиње повеља Кантакузинова из 1351. године, в. *Острогорски*, Радоливо, 76. Како било, рекло би се да је имање свакако одузето у току грађанског рата, можда и после пролећа 1343. године. Наравно, све то може да се претпостави под условом да се радило о истој земљи у Росеону. Занимљиво је да су баш та манастирска имања страдала толико дуго. Да ли је зато за њима посегао и Кантакузин? Можда су се налазила у непосредном суседству војничких поседа, па је било најлакше једноставно проширити их и на манастирско добро.

[100] Велики диикит Јован Дука Валсамон иначе је непознати чиновник. в. *Trapp*, PLP 3, 5694. *Ктенас*, Τὰ κειμηλαρχεῖα τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου, ΕΕΒΣ 7 (1930) 110, закључио је да је био велики диикит Солуна, иако се то нигде изричито не спомиње.

[101] Docheiariou, № 31.

[102] Docheiariou, 197—198, 226—228.

ки хетеријарх Тарханиот узео посед који су купили од Марка Дуке Главе сир Мурина, тврдећи да је сир Мурин поништио продају манастиру и предао њему имање. Пошто је сир Мурин то пред патријархом порекао и изјавио да је Тарханиоту послао писмо тражећи да не омета монахе у поседу, патријарх се обратио цару са молбом да нареди Тарханиоту да остави манастирско имање на миру.[103] Други документ је акт патријарха Калиста којим се дефинитивно потврђује уговор сир Мурина са Дохијаром о продаји његовог имања у Ермилији. Монаси су, дошавши у Цариград због других послова, исплатили сир Мурину заостали дуг. Правдали су се да то нису учинили на време због „неприлика и нереда" који су настали. Патријарх је затим поништио своју ранију одлуку у корист Ксиропотама и вратио је другу половину млина на том имању у власништво Дохијара.[104] Акт је издат септембра месеца деветог индикта — очевидно 1355. године.[105] Трећи документ је акт сир Мурина којим коначно потврђује посед Дохијару и одриче права Ксиропотаму на половину млина. Датум се није сачувао, али је издавач датовао акт у 1370—1371. годину.[106]

Сир Мурин је продао своје имање Дохијару 1343. године[107] вероватно страхујући да га не изгуби у грађанском рату. Тек 1355. године монаси су му исплатили остатак дуга правдајући се нередовним приликама. Чини се да се радило о српском освајању Халкидике које је, као што смо видели у случају ливнице у Кондогрици и манастира Ксиропотама, послужило монасима као добар изговор да не исплате своја дуговања. Калистово писмо је датовано у лето 1355. године тако што је повезано са спором који је довео до издавања акта из септембра исте године. Закључено је да је сир Мурин, незадовољан због неисплаћеног дуга, поверио свом тасту Тарханиоту да одузме од Дохијара спорно имање. Монаси су стога пожурили да исплате остатак дуга и сир Мурин је манастиру потврдио власништво.[108] Не улазећи у питање да ли су сир Мурин и Тарханиот заиста били у родбинским везама и, што је и важније, да ли је високи византијски чиновник могао да одузме манастиру имање по жељи свог рођака, рекло би се да се у ствари радило о два потпуно одвојена спора око истог имања. Акт из септембра 1355. и документ датован у 1370—1371. годину издати су због спора који су водили Ксиропотам и Дохијар око половине млина на имању сир Мурина, спора који је, како видимо, трајао пуних двадесет година. Пошто је у акту из септембра 1355. године патријарх поништио своју претходну одлуку којом је другу половину млина потврдио Ксиропотаму и вратио је сада Дохијару, очевидно је да се процес водио већ извесно време пре издавања тог акта. Почетак сукоба око млина оправдано је датован у време када је Калист први

[103] *Ibid*, 198—199.
[104] *Ibid*, № 32.
[105] *Ibid*, 200.
[106] *Ibid*, № 40, датовање — 225—226.
[107] *Ibid*, 226.
[108] Docheiariou, 227, о могућим родбинским везама сир Мурина и Тарханиота, где Икономидис упућује на просопографску литературу.

пут био на патријаршијском трону (1350—1353).[109] Монаси Дохијара су 1355. године у Цариграду, где су се, како сами кажу, нашли због других послова, исплатили сир Мурину дуг, вероватно да би, измиривши рачун око имања, од њега добили потврду и за спорни део млина. По сир Муриновом акту из 1370—1371. године види се да Ксиропотам није одустао и да се спор и даље водио. Писмо датовано у лето 1355. године патријарх је послао цару због сасвим друге ствари — узурпације власништва над имањем у целости од стране Тарханиота. У том документу нема ни речи о спорном млину, па би могли да га датујемо у време првог Калистовог патријарховања и то у јесен 1350. године. Изгледало би да је Тарханиот узурпирао посед врло брзо после продаје, свакако пре јесени 1345. године. Могло би да се претпостави да је сир Мурин после продаје свог имања, ако не и пре тога, био у Цариграду, као присталица Јована V који је, уосталом, још 1344. године потврдио ту продају.[110] Вероватно је тако Тарханиот и посео имање, пре српског освајања Халкидике. Могуће је да су се монаси жалили новом патријарху у тренутку када су Јован V и Јован Кантакузин боравили у Солуну. Боравак Јована V у Солуну објаснио би и потребу да патријарх упути цару писмо, пошто се у том тренутку није налазио у престоници. Посед је у међувремену, под српском влашћу, вероватно враћен Дохијару, што би објаснило и избијање свађе око половине млина са монасима Ксиропотама.

Погледајмо аргументе ex silentio извора о византијској власти над Халкидиком у раздобљу између 1350. и 1355. године. Пошто је повеља Стефана Душана за манастир Ксенофон издата 1352. године одбачена због непоуздане традиције и пошто су доведени у сумњу сви светогорски акти првог српског цара, закључено је да у атоским архивима нема ниједног српског акта издатог у то време.[111] Хрисовуља којом је јуна 1352. године цар Стефан, на молбу монаха, потврдио Ксенофону сва имања и посед који је сâм пре тога приложио, заиста се сачувала у лошем препису, исквареног текста.[112] Соловјев и Мошин су, чини се, били у праву када су повељу сматрали за потпуно веродостојну. У њој су побројани стари манастирски поседи, познати из повеља и практика, додуше не детаљно и на нешто другачији начин, али су сви препознатљиви.[113] Цар Стефан је потврдио манастиру и земљу у Мириофиту коју је раније држао кавеларије Музакије. Тај посед је цар недавно поклонио манастиру, вероватно посебним документом који се није сачувао. Свакако се радило о пронијару који је побегао пред Србима, а земља му била конфискована. У садржају повеље нема елемената, уз сву опрезност

---

[109] Docheiariou, 227.

[110] *Ibid*, № 22 l. 23—24, 30.

[111] *Oikonomidès*, Καταχτήσεις 296, n. 13, 298.

[112] *Соловјев—Мошин*, 185. У новом издању, Xénophon, 208, није се расправљало о аутентичности грчких аката Стефана Душана.

[113] Cf. Xénophon, 209.

коју нам намеће сиромаштво манастирског архива,[114] који би указивали да се ради о фалсификату.[115]

Са друге стране, и тврђење да ни та повеља не сведочи о српској власти над Атосом у то време, као што ни хрисовуље византијских царева не сведоче о византијској власти пре 1350. и после 1355. године, јер се при потврђивању имања у тим „великим" повељама није водило рачуна на чијој су територији били поседи,[116] тешко може да се одржи. Наиме, у хрисовуљи Ксенофону цар Стефан је потврдио поклон који је нешто пре издавања повеље приложио монасима и то земљу одузету византијском пронијару. Са друге стране, да је Халкидика 1350. године враћена под византијску власт, монаси не би имали разлога да се обраћају српском цару чија је власт протерана. Поготову не због поседа који су се налазили на Халкидици.[117]

Управо због тога су важне потврдне повеље византијских царева из периода српске власти на Атосу. Споменимо само неке од њих. Јован Кантакузин је издао манастиру Ивирону хрисовуљу којом је потврдио манастирско властелинство у целости у јулу 1351. године, у тренутку када је Јован V склопио савез са царем Стефаном о заједничкој борби против њега.[118] У исто време, у јулу 1351. године Јован V је на молбу „преузвишеног цара Србије, свог вољеног ујака кир Стефана" издао исту такву хрисовуљу Хиландару.[119] Већ споменути дуализам власти над Светом Гором израз је чињенице да је византијски цар сачувао свој идеални ауторитет међу монасима, упркос српском освајању и грађанском рату у Византији.

У архивима Дохијара и Дионисијата сачувала су се још два документа, оба из времена пре јесени 1350. године, која би посредно говорила против аргумената на којима се заснива претпоставка о поновном успостављању власти византијског василевса на Атосу. Јован Кантакузин је октобра 1349. године издао хрисовуљу свом дворанину Димитрију Девлицину, на његову молбу. Цар је тим актом потврдио своју одлуку, већ санкционисану простагмом, да се Девлицину од 400 перпера прихода који му је доносио пронијарски посед преда у наследно власништво 100 перпера од прихода у Ермилији.[120] У два наврата је истакнуто да је у време издавања повеље Ермилија била под српском влашћу.[121] И заиста, то би потврдило претпоставку да промена правног статуса поседа — од проније у наследно добро, не мора да значи да су се та имања налазила у области под непосредном влашћу василевса. Било је то само формално давање повластице, обезбеђивање некадашњег власника за

---

[114] Два сачувана акта издата после хрисовуље српског цара, Xénophon, Nos 30 и 31, не доносе податке који би се односили на поседе у њој споменуте.

[115] *Oikonomidès*, Κατακτήσεις 296, n. 13.

[116] *Ibid*, 296.

[117] Сва имања набројана у хрисовуљи цара Стефана налазила су се на Халкидици.

[118] Види друго поглавље, стр. 60 сл.

[119] Chilandar I, № 138.

[120] Docheiariou, № 26.

[121] *Oikonomidès*, Deblitzenoi, 179, Docheiariou, 185.

убудуће. Да се радило само о бризи за евентуалну будућу сигурност поседа потврђује још један документ из дохијарског архива — из 1381. године. Манојло Девлицин, син Димитријев, даровао је манастиру од оца наслеђено имање у Ермилији. За узврат је од Дохијара добио три аделфата у манастиру и обезбедио помен својим родитељима у манастирском католикону.[122] Из тог уговора се види да је Манојло у доба српске власти остао без свог имања. Ни повратак Халкидике под византијску власт 1371. године није Манојлу Девлицину донео одмах посед натраг. Тек после неколико година Јован V је хрисовуљом наредио враћање свих неправедно одузетих имања законитим власницима. Девлицин је за своје имање добио и посебну цареву простагму,[123] сигурно, рекло би се, на основу акта из 1349. године. Пошто је, као што се види из уговора, Девлицинов посед био окружен имањима Дохијара, чини се врло вероватно да је у току српске власти манастир узурпирао имања Девлицина и вероватно зато их је Манојло уступио управо том светогорском манастиру.

И други акт, из архива манастира Дионисијата, хрисовуља је Јована Кантакузина. Издата је новембра 1347. године царевом дворанину, великом папији Димитрију Кавасили. Из захвалности за оданост цару коју је показао у грађанском рату, због чега је био и затваран, имања му била конфискована, а он и породица послани у прогонство, Кантакузин Кавасили, на његов захтев, дарује приход од пронијарског поседа у висини од 250 перпера у наследно власништво.[124] Те поседе — у Каламарији, Ермилији и на Касандри, Кавасила је својевремено добио у пронију од Кантакузина, о чему је постојала царева простагма.[125] Пре њега држали су их други пронијари, у акту споменути као покојни. Кавасила је простагму добио у неком тренутку током грађанског рата када је Кантакузин држао Халкидику под својом влашћу, можда у току 1342. године, а потврду промене статуса имања од проније у наследно власништво по уласку Кантакузина у Цариград 1347. године и то да би обезбедио свој посед за будућност. И то би потврђивао један познији акт из архива манастира, акт Павла Газиса и Георгија Принкипса из јула 1409. године.[126] Тада су двојица чиновника потврдила Манојлу Кавасили, на основу докумената која је поднео, имање као наследни посед. У односу на имање из акта Јована Кантакузина дошло је до про-

---

[122] Docheiariou, № 48.

[123] Docheiariou, № 48 l. 6—10.

[124] Dionysiou, № 2.

[125] Dionysiou, № 2 l. 34. *P. Schreiner*, Zwei unedierte Praktika aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, JÖB 19 (1970) 48, сматра да је Кавасила молио Кантакузина да му изда хрисовуљу да би тако обавезао апографевса да му измери и преда простагмом већ даровани приход од 250 перпера. Међутим, цео посед је Кавасила поменутом простагмом добио у пронију, а сада му се хрисовуљом један део, у висини од 250 перпера, даје у наследно власништво. Простагма је сигурно била сасвим довољна локалном чиновнику да изврши царево наређење. Апографевс 1347. године није могао да врши мерење и предају земље, не у областима које су прешле под српску власт.

[126] Dionysiou, № 11.

мена — основни посед, село Катакале на Касандри потврђено је 1409. године као селиште. Немогуће је утврдити када је напуштено.[127] Остала имања из 1347. године више се не помињу, али се зато спомиње половина села Алупохорион као власништво Кавасилино. Алупохорион је од XI века био у власништву Ивирона.[128] Да ли је том половином села одузетог манастиру вероватно у тешким временима после Маричке битке Кавасили надокнађено оно од поседа што је његова породица добила 1347. године у наследно власништво и да ли је та имања изгубила, а село Катакале опустело, у току српске власти — може само да се нагађа.[129]

Други аргумент ex silentio извора је чињеница да нема података да је у раздобљу од 1350. до 1356. године на месту прота Свете Горе био неко од српских монаха.[130] Наиме, у октобру 1348. године последњи пут, колико је данас познато, потписао је један документ прот Антоније, Србин.[131] Из децембра 1356. године потиче први сачувани потпис прота Доротеја, такође Србина. Сви проти између њих су били Грци.[132] Ако се и занемари оскудност и непотпуност изворне грађе, тешко да би присуство Грка на челу Протата представљало доказ о промени власти на Халкидици 1350—1355. године. Цело питање сервопрота и својеврсне византијске реакције која се осећа у документима из времена обнове византијске власти после битке на Марици, посматра се уобичајено, рекло би се, превише поједностављено. Чини се да би приписивање српско-грчком антагонизму националних димензија, па када се ради и о споменутим протима Грцима, подразумевало врло свесну и хитру националну политику и српског и византијског цара, што би значило и очекивати од XIV века расположења и начин мишљења особене за модерна времена, национално врло свесна. Но, о проблему светогорске управе у периоду 1345—1371. године тек ће бити речи.

На основу свих овде претресених извора закључено је да је Халкидика између 1350. и 1355. године била под влашћу василевса, али исто тако наглашено да нема разлога да се сумња да се после 1355—1356. године Халкидика вратила под скиптар српског цара.[133] Додуше, споменуто је и да није ништа познато о узроцима византијско-српског рата који је избио после повлачења Кантакузина са престола, рата у којем је Византија поново изгубила Халкидику.

---

[127] τὸ παλαιοχώριον ἡ Καταχαλή, ibid, № 2, 4. Једино може да се установи да је село напуштено између 1347. када је издата повеља Јована Кантакузина и 1409. године.

[128] Dionysiou, 85.

[129] Врло је вероватно да је Кавасила добио половину старог поседа Ивирона као пронију после 1371. године. О конфискацији манастирских имања в. напомену 55.

[130] *Oikonomidès*, Καταχτήσεις 298.

[131] Prôtaton, 137—138.

[132] *Ibid*, 138.

[133] Oikonomidès, Καταχτήσεις 299. Закључио је и да из светогорских архива ишчезавају византијски службени акти у вези са том облашћу, а поново се јављају српски и при томе се позива на *Острогорског*, Серска област, 37 и даље, где се, као што смо већ видели, доказује да Халкидика између 1345. и 1371. године није била под византијском влашћу.

Да је сукоб заиста избио требало би да сведочи Кантакузинова вест о боравку патријарха Калиста код царице Јелене у Серу 1363. године. Патријарха је као посланика царици упутио Јован V, „јер су били у међусобном непријатељству још док је краљ био жив. А порука посланства беше да се, пошто прекину међусобни рат и сагласе, . . ."[134] Тешко је на основу тих прилично неодређених Кантакузинових речи закључити да је дошло до сукоба у којем је Византија изгубила Халкидику.

Оно што се извесно зна о византијско-српским сукобима односи се на време после смрти цара Стефана и то на Тесалију. У пролеће 1356. године, искрцавши се са мора, деспот Нићифор Анђео је освојио од Срба Тесалију.[135] Војни походи у областима ближим Светој Гори вођени су крајем 1356. или на самом почетку 1357. године. Браћа Алексије, велики примикирије, и Јован, протосеваст, повратили су у византијске руке Хрисопољ, Анакторопољ, Христопољ и Тасос.[136] Неуспели поход Матије Кантакузина на српску територију одиграо се у лето 1357. године.[137] Карактеристично је да византијска влада није учествовала непосредно ни у једној од тих акција. О византијско-српском рату може да се говори врло условно. Занимљиви изворни подаци који су наведени као потпора претпоставци о сукобима на Халкидици 1355. године — натпис о обнови бедема Солуна и запис о смрти великог доместика Тарханиота, не морају да се вежу за евентуалне српске акције за поновно освајање халкидичког полуострва.[138]

Са друге стране, тешко је да се прихвати и претпоставка да је до разлаза између Стефана Душана и Јована V дошло после Палео-

---

[134] *Cant.* III, 360, 21—361, 3. Превод према ВИИНЈ, 574. В. *Oikonomidès*, Κατακτήσεις 298—299.

[135] *Cant.* III, 315, 13—22, ВИИНЈ, 560—562, *Greg.* III, 556, 21—557, 14, ВИИНЈ, 293—294 *(Б. Ферјанчић)*. О том догађају говори и Јањинска хроника, *S. C. Estopañan*, Bizancio y España. El legado de la basilissa María y de los déspotas Thomas y Esaú de Joannina I—II, Barcelona 1943, 36 sq. Види и *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 237—239.

[136] *Lemerle*, Philippes, 206—213, *Острогорски*, Серска област, 28—31, Lavra III, 68—70.

[137] *Cant.* III, 322, 17—332, 22, ВИИНЈ, 564—572, *Greg.* III, 564, 5—565, 1. ВИИНЈ, 295—296 *(Б. Ферјанчић)*, *Lemerle*, Philippes, 205—206, *Острогорски*, Серска област, 4, 26, *Nicol*, Kantakuzenos, 116—117. За датовање подухвата у лето 1357. године в. *Острогорски*, Серска област, 4, н. 6.

[138] *Oikonomidès*, Κατακτήσεις 299. Непосредна непријатељска опасност није морала да буде једини разлог за поправку градских зидова. Што се тиче Тарханиотове смрти, вест је врло кратка — ἔτει ,ϛωξδ' νοεβρίῳ β', ἐφονεύθην ὁ μέγας δομέστικος Ταρχανιώτης, *P. Schreiner*. Die byzantinischen Kleinchroniken I, Wien 1975, 93. Израз ἐφονεύθην пре би говорио да није настрадао на бојном пољу. *Шрајнер*, Die byzantinischen Kleinchroniken III, 286, претпоставља да је датум погрешно наведен. Уместо 2. новембар 1355. године требало би да стоји 22. новембар 1354, што би, по њему, говорило да је велики доместик убијен приликом уласка Јована V у Цариград. Чак и ако не желимо да превише исправљамо податак извора могло би да се претпостави да је Тарханиот страдао као присталица Кантакузина, чему би у прилог говорило писмо патријарха Калиста цару, Docheiariou, № 31, ако прихватимо датовање тог акта у јесен 1350. године. Споменута вест Кратких хроника говорила би против датовања Калистовог писма у лето 1355. године. У патријарховом писму Тарханиот је велики хетеријарх, у Краткој хроници велики доместик, под условом, свакако, да се ради о истој личности.

логовог уласка у Цариград и абдикације Кантакузина и то зато што Срби нису добили очекиване уступке или више нису имали интереса да помажу Јована V после његове победе над супарником на царском престолу.[139] Тешко је веровати да би српски цар чекао на уступке до уласка Јована V у Цариград. Из догађаја током грађанског рата види се да је Стефан Душан, природно, темељио своју политику на стварном односу снага сукобљених страна. У тренутку када је склопио уговор са Душаном, у пролеће 1351. године, Јован V је, као што смо видели, био исувише слаб да би могао да задржи било шта од области које је у јесен 1350. године Јован Кантакузин вратио под скиптар ромејског василевса.

Ако би свели све о чему је расправљано на претходним страницама, рекло би се да је врло тешко да се прихвати претпоставка да су Халкидика и Света Гора између јесени 1350. и 1355—1356. године поново доспели под власт византијског цара. Индиције које могу да се нађу у наративним изворима пре би указивале на српско присуство у околини Солуна у зиму 1350. и пролеће 1351. године. Ниједан од докумената из светогорских архива на којима је темељена таква претпоставка, уз сву опрезност са којом треба примати и овде изнете хипотезе, не указује да је та област изашла из граница царства Стефана Душана. Чини се да нема довољно елемената ни за претпоставку о војном сукобу непосредно после смрти цара Стефана у којем су Срби поново поседи Халкидику и Атос. У науци већ одавно сасвим оправдано преовлађујуће мишљење о континуитету српске власти између јесени 1345. и 1371. године и то на читавом простору од околине Солуна до христопољских кланаца потврђују и три документа настала у време после битке на Марици.

Августа 1373. године велика доместикиса Ана Кантакузина Палеологина саставила је, са пристанком свог мужа, великог доместика Димитрија Палеолога, документ којим је продала Дохијару посед у Маријани, део свога мираза. Имање је продала за 600 перпера. Из документа сазнајемо да је то имање на Каламарији поседовала у миру, заједно са браћом, у време ромејске власти. Када је све пало под српску власт, и имање је дошло у српске руке. Пошто се коначно вратила власт Ромеја, имање су затекли пропало и опустело. Зато је и решила да га прода манастиру по повољној цени.[140]

Велика доместикиса је ипак успела да поново дође до свог имања, што Алексију Палеологу није пошло за руком. Августа 1375. године он је издао акт којим се одриче села Јанчишта у корист манастира Светог Пантелејмона, а за узврат је примио од монаха један аделфат.[141] Имање је изгубио за време српске власти, пред

[139] *Oikonomidès*, Καταχτήσεις 298.

[140] Docheiariou, № 42. О тој продаји сведоче још два документа. Јануара 1375. године патријарх и синод су потврдили Дохијару то имање, Docheiariou, № 43, а у фебруару 1375. ту патријархову одлуку потврдио је својом простагмом Јован V, Docheiariou, № 44.

[141] Saint-Pantéléèmôn, № 15.

којом је побегао. Цар Стефан је имање приложио манастиру, што је потом потврдио и Јован V. Алексије није могао да приложи ниједан документ о свом власништву, пошто их је све изгубио у турском ропству.[142]

Слично је поступио, као што смо већ видели, и Манојло Девлицин 1381. године. Од манастира Дохијара је добио три аделфата.[143]

Ти документи сведоче о имовинско-правним компликацијама до којих је, у неким случајевима, довела српска власт на Халкидици и потврђују да је тек после битке на Марици цела та област поново прешла под византијску управу. Ако би за Алексија Палеолога могли да претпоставимо да је све време 1350—1355. године чамио у турском ропству, акти велике доместикисе и Манојла Девлицина отклањају сваку сумњу.

Још један акт, и он сачуван у манастиру Дохијару, може да посведочи да су Срби до јесени 1371. године несметано управљали Халкидиком. Фебруара 1373. године, по наредби деспота Манојла, тројица чиновника су издали акт којим се у корист манастира решава спор са Јованом Кацаром око 2400 модија земље зване Патрикона.[144] Радило се о земљи коју је почетком 1351. године Јован V издвојио из проније и потврдио као наследно добро Георгију Кацари, Јовановом оцу. Имање је, као што смо већ претпоставили,[145] по српском освајању највероватније присвојио манастир. Пошто Јован Кацара није могао да докаже да је посед његовом оцу дат одвојено од земље Варварина, а њу је манастир добио назад још 1337. године, што је 1343. потврдио и Јован V,[146] овим актом му се одриче било какво право на спорно имање.[147] Монаси су изгледа узурпирали посед Георгија Кацаре који се налазио уз њихова имања.[148] То су вероватно учинили по освајању Стефана Душана пред ким је Кацара побегао. Вероватно је он због тога већ 1351. године затражио од Јована V да му да̂ имање у наследни посед — да би га обезбедио за убудуће, очекујући можда да ће Халкидика већ тада прећи под власт василевса. Међутим, није доживео повратак византијске управе. Тако је тек његов син, после обнове власти Јована V на Халкидици после Маричке битке, покушао да поврати породични посед, без успеха. Светогорски монаси су врло успешно бранили поседе које су стекли у току двадесет шест година српске власти над халкидичким полуострвом.

---

[142] *Ibid*, № 15 l. 5—11.

[143] Види н. 131.

[144] Docheiariou, № 41.

[145] Види страну 25.

[146] Docheiariou, № 21.

[147] *Ibid*, № 41 l. 28—39, 49—51.

[148] Занимљив пример вештог преотимања парика и земље са пронијарских поседа суседних манастирским и то у мирно доба и у редовним приликама представља случај хиландарског пирга и њиховог имања у близини Јерисоса и пронија покојног Амнона и Радина. Врло брзо монаси су успели да добију цареву потврду за своје ширење на рачун пронијарске земље, в. *Острогорски*, Пронија, 98—99.

II ПОД СТЕФАНОМ ДУШАНОМ

1. УСПОСТАВЉАЊЕ СРПСКЕ ВЛАСТИ. УГОВОР

У јесен 1345. године у оквирима нових граница српске државе нашло се и атоско полуострво, најзначајније духовно средиште православног света у познобизантијско време. Успостављање односа са светогорском заједницом и санкционисање новог стања свакако је представљало најделикатнији подухват за новог господара југоисточне Македоније. Српски краљ је у новембру 1345. године издао „општу хрисовуљу свим манастирима који се налазе на Светој Гори Атосу", како је сâм назвао тај акт у нешто касније издатој хрисовуљи за манастир Ивирон.[1]

Нову српску власт су прихватили многи византијски великаши, прешавши у краљеву службу. Прихватили су је и монаси Светог Јована Претече на Менικејској гори, најугледнијег манастира Сера, добивши хрисовуљу непосредно по српском освајању града.[2] Због ауторитета који је у целом православном свету уживала Света Гора краљу Стефану је било важно да и то монашко средиште, по својој природи чувар традиционалног поретка Царства, у посебном односу према василевсу и васељенском патријарху, прихвати промене граница у југоисточној Македонији и призна његову власт. Управо зато је Стефан Душан сâм направио први корак и, што је било врло неубичајено, послао свог логотета на Атос да преговара.[3] О томе сазнајемо из аренге опште хрисовуље.

Пошто је свим хришћанима потребно да подражавају врлину и да теже ка лепом, краљ је, у жељи да подражава добра дела својих предака који су често даровали све што је потребно Светој Гори, послао свог логотета Хрса на „ову свету и часну гору Атос"

---

[1] *Соловјев—Мошин*, № 5, *Lascaris*, Actes serbes, № 1.

[2] *Соловјев—Мошин*, № 2, *Gouillou*, Prodrome, № 39.

[3] *М. Ласкарис*, Ватопедската грамота на цар Иван Асен II, София 1930, 32, н. 4, Actes serbes, 167, сматрао је да су се монаси обратили српском краљу са молбом да им потврди привилегије и да је он тек тада послао свог логотета. Тако је мислио и *Binon*, Les origines, 302. Још је *Soulis*, Tsar Stephen Dušan, 127, n. 8, закључио да за такво мишљење нема основе у изворима. Ситуација је била особена, па је и српски краљ тако поступио.

да замоли монахе да се моле Богу за краљеву душу и да помињу његово име у свим манастирима, келијама и исихастиријима, „једном речи на целој овој Светој Гори.“[4]

Побожност и бригу за опроштај грехâ краљ Стефан је показивао од доласка на српски престо дарујући црквама, нарочито Хиландару, велике поседе у свом краљевству, не заостајући нимало за дарежљивошћу предака. Молба да се његово име спомиње приликом службе у светогорским манастирима представљала је у ствари захтев да се његова власт над освојеним византијским областима призна као легитимна. Логотет Хрс је највероватније разговарао са сабором и протом у Кареји, где су се налазили представници свих манастира. Светогорци су пристали да прихвате молбу Стефана Душана, али под условом да он испуни неколико њихових захтева. Тражили су, пре свега, да и даље у служби спомињу василевса, а за њим и име српског краља. Затим су од Стефана Душана захтевали да Света Гора сачува свој посебан аутономни положај, онако како су то утврђивали царски типици и хрисовуље, у свему, а нарочито при потврђивању прота (προβολή).[5] Тражили су и да им се потврде сви поседи изван Свете Горе, да се манастирима врате имања, ако су којем од њих била одузета, као и да српски војници смештени по манастирским метосима напусте те поседе и да убудуће ни краљ ни његова властела не смештају тамо своје људе. Захтевали су, затим, да краљ никада не поставља свог кефалију у Јерисосу, већ да град остане под влашћу епископа Свете Горе, да чамци и лађе Свете Горе, Комитисе и Јерисоса без сметњи плове Струмом, ослобођени свих намета и да се на манастирским имањима никада не врши катастарски попис и ревизија. Све те захтеве краљ је прихватио и ослободио уз то сва имања пореза и данака, „државних, царских и краљевства нашег“. Стефан Душан је својом златопечатном повељом потврдио да ће „све ово чувати постојано и стално ради богоугодних молитава светих отаца.“[6]

Преговори су се завршили тако што су поштовани интереси обе стране. Светогорци су прихватили стање настало после српског освајања и признали власт Стефана Душана приставши да помињу његово име у служби, додуше ипак после царевог. Са своје стране краљ Стефан је потврдио аутономију Атоса и неповредивост монашких поседа гарантујући им и порески имунитет.

Ако се погледају услови Светогораца које је српски краљ прихватио, запажа се да се радило у ствари о начелним, општим гарантијама посебног положаја и аутономије које је Атос уживао у византијском царству. Монаси су изричито и саопштили да су желели да у свему сачувају свој положај како то „одређују хрисовуље славних царева и типици и установе и правила светих отаца“, нагласивши изричито једино своје право на потврђивање прота. Краљ је потврдио и да ће имања остати као што су била и раније, а и порески имунитет стицали су постепено, нарочито под царем

---

[4] *Соловјев—Мошин*, 30 14—22.

[5] *Соловјев—Мошин*, № 5, 33 36—38, погрешно су превели грчки термин као „заштита Прота“. О потврђивању прота cf. Prôtaton, 124—125.

[6] *Соловјев—Мошин*, 34 72—74.

Андроником II Палеологом. Стефан Душан је начелно потврдио и управни имунитет — забранио је чиновницима катастра да врше свој посао на светогорским имањима, и обећао да неће у Јерисосу поставити свог кефалију. Монаси су тражили да се посебно потврди њиховим бродовима право слободне пловидбе Струмом вероватно због тога што је то била релативно скоро добијена привилегија или због злоупотреба локалних чиновника пред српско освајање. Општом хрисовуљом краљ је, дакле, осигурао основне елементе светогорске аутономије у новој држави, правно је санкционисао њен положај. Хрисовуља би могла са правом да се назове и заједничка, пошто је предата „свим обитељима на светој и часној гори". Сваки манастир је добио оверен препис краљеве повеље „за сигурност и сталност". До данас су познати примерци из Ватопеда и Лавре.[7] За сва појединачна питања и проблеме — имања, послове и парнице, молбе за увећање поседа, као и увек до тада, светогорски манастири, уз ову повељу као правну основу, требало је да се обрате владару. Не више василевсу, већ српском краљу који је владао областима у којима се налазио највећи део њихових поседа.

Хрисовуља Стефана Душана из новембра 1345. године представља јединствен документ. Први и једини пут у својој историји светогорска заједница је признала власт владара који није носио круну византијског василевса и добила његову повељу којом је прихватио све захтеве и гарантовао њен положај у оквиру своје државе, положај идентичан статусу који је уживала у Византији. У архиву Протата и у архивима неколико светогорских манастира сачувао се известан број царских и патријаршијских аката којима су регулисана питања везана за устројство монашке заједнице и њен положај у односу на цареву и патријархову власт.[8] Најстарији међу њима је са краја IX века, сигилиј цара Василија I из јуна 883. године, а најважнији и најдетаљнији су свакако типици царева Јована Цимискија из 972, Константина Мономаха из 1045. и Манојла II Палеолога из 1406. године.[9] Уз све резерве које су нужне, јер, да поновим, радило се о једином периоду у светогорској историји када је Полуострво признало власт невизантијског православног владара, општа повеља Стефана Душана спада у ту групу докумената — владарских исправа којима се уређивао положај Свете Горе као заједнице. Монаси су од српског краља и захтевали управо да им потврди сва права и привилегије које су стекли и заснивали на хрисовуљама „славних царева" и типицима. Душанова хрисовуља представљала је уговор са Светом Гором, као посебном, привилегованом целином и стварала правну основу за гарантовање положаја сваког манастира посебно.

У томе и лежи основна разлика између светогорских типика и хрисовуља којима су византијски цареви дефинисали Атос као територијалну и правну целину и опште хрисовуље Стефана Душана. Она представља уговор којим се цар обавезао да поштује захтеве које су му монаси поставили, а они су за узврат признали

---

[7] *Lascaris,* Actes serbes, № 1.
[8] Prôtaton, Nos 1—3, 7—9 и 11—13.
[9] Prôtaton, Nos 7, 8 и 13.

легитимност његовог освајања. Сви документи византијских царева издати Протату кроз векове израз су, међутим, милости василевса који је као заштитник вере и цркве уобличио и потом штитио специфична права и статус монашке заједнице на халкидичком полуострву.

Само један од захтева Светогораца српском краљу у јесен 1345. године тицао се непосредно последица српског освајања. Тражећи да њихова имања остану онаква каква су била и до тада и да се врати ако је којем од манастира нешто одузето, инсистирали су и да „изађу Срби који су смештени на манастирским имањима и да убудуће не смешта на њима ни Србе ни друге војнике ни краљевство ни ма ко од мојих архоната", и да монаси својим имањима управљају као и пре.[10] Тај захтев, прихваћен у општој хрисовуљи, отвара једно важно питање — у каквим околностима је протекло српско запоседање тих крајева и да ли су манастирски поседи настрадали у току операција краљеве војске?

Видели смо да непосредних података о српском освајању области у којој се налазила већина светогорских имања нема. Грађани Сера су отворили капије свога града војницима српског краља. Сер се предао после друге опсаде те године. У лето 1345. године српски краљ је дугом опсадом довео град у велику оскудицу, али се у тренутку када се очекивао пад Сера ипак решио да одступи, у страху од Кантакузинових турских савезника.[11] Забележено је и да су у току првих опсада Сера, крајем 1342. и у пролеће 1343. године, српске трупе пустошиле околину града и уништавале све до темеља, посекле су дрвеће и дугом опсадом довеле становнике Сера у скоро безизлазан положај због глади која је завладала.[12] Такве акције биле су сасвим уобичајене у средњовековном начину ратовања. Страдала је свакако непосредна околина града где су се налазила имања његових становника. Да ли су настрадали и манастирски метоси који су се налазили у широј околини Сера? У краљевим повељама манастирима Свете Анастасије и Светог Јована Претече на Меникејској гори ниједном речи се не помињу штете на њиховим имањима. Међутим, у неколико светогорских хрисовуља Стефана Душана — Ивирону, Филотеју, Ксиропотаму и Есфигмену,[13] издатим у пролеће 1346. године, цар је приложио дарове као накнаду за претрпљену штету и поремећаје на њиховим поседима. У науци је изречено мишљење да се радило о штети проузрокованој српским освајањем.[14] Међутим, формулацијом у све четири повеље прилично је уопштена ἀντὶ τῆς γενομένης φθορᾶς καὶ καινοτομίας, . . . κατατριβῆς καὶ ζημίας, . . . κατατριβῆς καὶ καινοτομίας, εἰς τὰ κτήματα ταῦτα, ἐν τοῖς εἰρημένοις κτήμασιν, . . . [15] Судећи према тексту документа у целини рекло

---

[10] *Соловјев—Мошин*, 32 43—48.

[11] *Cant.* II, 534—536, в. ВИИНЈ, 477—480 *(Б. Ферјанчић)*.

[12] *Cant.* II, 292—294, ВИИНЈ, 410—414, *Cant.* II, 468—469, ВИИНЈ, 470—471 (*Б. Ферјанчић*). О датовању те опсаде Сера у јесен 1343. године (у ВИИНЈ је датована у крај 1344. године) в. *Korać*, Charters, 195, н. 67.

[13] *Соловјев—Мошин*, Nos 7, 8, 12 и 13.

[14] *Soulis*, Tsar Stephen Dušan, 54, n. 5.

[15] *Соловјев—Мошин*, 48 74—75, 54 3—4, 56 53—54, 58 71—73, 88 40—42, 98 43—44.

би се да се радило о поремећајима на манастирским имањима до којих је дошло у смутно време грађанског рата, пре свега о деловима или читавим имањима која су одузета од манастира и дата у пронију, о чему је већ било речи у претходном поглављу.[16]

Захтев монаха исказан у општој хрисовуљи да поседе напусте Срби и војници на њима смештени далеко је непосреднији. У току опсаде Сера, а и после заузимања града, Стефан Душан је свакако своје војнике распоредио по околним сеоским имањима да би их прехранио, пошто у Серу због дугих опсада вероватно није било већих резерви хране. Известан број војника вероватно се сместио на велике и добро снабдевене манастирске поседе. Светогорци су одмах затражили да војници напусте њихова имања. Обезбедили су своје метохе и за убудуће — краљ је обећао да више неће своје људе смештати на такав начин.[17] Судећи према сачуваним изворима, то је била и једина лоша последица српског освајања југоисточне Македоније по поседе светогорских манастира, на њихов захтев врло брзо отклоњена.

Општом повељом српски краљ је правно санкционисао свој однос према Атосу као аутономној целини. Како је сâм истакао у експозицији своје већ споменуте хрисовуље Ивирону из јануара 1346. године — пошто је примио све манастире који се налазе на Светој Гори Атосу који су му свом душом пришли и потчинили се, „општом је хрисовуљом свима њима поделио и учинио богато доброчинство, како би подвижници-монаси у њима били несметани и неузнемиравани у самом делу Божјем".[18] Препис краљеве опште хрисовуље добили су сви манастири. Убрзо затим монаси су се појавили код српског владара са молбом да добију посебне повеље којима би Стефан Душан потврдио земљишне поседе и привилегије сваком манастиру посебно.

Под византијском влашћу светогорски манастири су правну сигурност својих поседа обезбеђивали различитим документима — уговорима о куповини, о поклону појединих имања које су, на захтев монаха, својим актима потврђивали и цареви. Много је и сачуваних практика које су, на захтев цара, састављали катастарски чиновници и у којима су детаљно пообројани поседи и зависни људи на њима и одређивана свота коју су на име пореза били дужни да годишње предају манастиру. Међутим, сачувао се и известан број царских хрисовуља којима је, на молбу монаха, царева канцеларија потврђивала целокупан земљишни посед манастира и све пореске и управне привилегије стечене током времена.

На основу сачуваних докумената из светогорских архива примећује се да се такве хрисовуље појављују тек у позновизантијско време, од друге половине XIII века. У манастиру Хиландару сачувало их се највише. Чак четири пута је цар Андроник II издавао повеље којима је потврдио целокупно имање српског манастира, а истовремено истоветне повеље издали су и цареви савладари Ми-

[16] Види прво поглавље, стр. 30—32.

[17] *Соловјев—Мошин*, 32 43—47.

[18] *Соловјев—Мошин*, 38 6—12.

хајло IX и Андроник III.[19] Међутим, у време Андроника II Хиландар је у односу на остале светогорске манастире ипак био у посебном положају према византијском василевсу. Четири велике потврдне хрисовуље, као и низ других о појединим поклонима, цар је издао на захтев свог моћног зета, за Царство врло незгодног и опасног краља Милутина. Ако због тога хиландарске хрисовуље оставимо по страни, највише хрисовуља којима се потврђује посед у целости сачувало се из времена цара Михајла VIII. То су истовремено и прве такве исправе у светогорским архивима. Лавра и Есфигмен су, на свој захтев, непосредно после крунисања Михајла VIII добили хрисовуље,[20] а Дохијар и Ксиропотам доста година касније.[21] После времена несигурности и страдања које им је донела латинска власт светогорски манастири су, после обнове византијске власти, вероватно желели да посебним документима осигурају своје поседе. Све четири сачуване повеље Михајла VIII издате су пре склапања Лионске уније и неприлика које је Атосу донело супротстављање царевој унионистичкој политици.[22] Поред споменутих хиландарских хрисовуља сачувала се само једна повеља којом је Андроник II потврдио целокупан посед једном светогорском манастиру. Фебруара 1322. године, на интервенцију прота Исака издао је цар такву хрисовуљу манастиру Ксенофону. У њој се каже да је цар опште хрисовуље дао свим манастирима (πασῶν τῶν ἐν τῷ αὐτῷ ἁγίῳ ὄρει σεβασμίων μονῶν), али не и Ксенофону. Прот, који је и чувар манастира за свог живота, замолио је цара да изда хрисовуљу, што је Андроник II и учинио.[23]

Највероватније одмах по доласку на престо новог цара монаси су затражили да им потврди поседе. И заиста, Андроник II се показао као велики заштитник православља и Цркве, а посебно Свете Горе. Не може да се наслути како се догодило да је Ксенофон при издавању хрисовуља прескочен. Четрдесет година после царевог доласка на престо монаси су тражили хрисовуљу можда због грађанског рата који је претходне године избио између цара и њиховог унука.[24] У до данас само делимично познатом архиву манастира Ивирона чува се повеља Михајла IX којом је августа 1310. године потврдио хрисовуљу свог оца Андроника II.[25] У манастиру Лаври се сачувала повеља коју је Андроник III издао непосредно после победе у грађанском рату и свргавања Андроника II са престола, већ у јануару 1329. године.[26] Да је Андроник III и Ивирону издао такву хрисовуљу указује повеља Јована V из августа 1357. године.[27] Светогорци су то, очевидно, очекивали од новог василевса.

---

[19] Chilandar I, Nos 13, 32, 33, 48, 49, 50, 70 и 71.

[20] Lavra II, № 71, Esphigménou, № 6.

[21] Docheiariou, № 8, Xéropotamou, № 10.

[22] О односима Свете Горе са царем Михајлом VIII *М. Живојиновић*, Света Гора и Лионска унија, 141—154.

[23] Xénophon, № 17.

[24] *Острогорски*, Историја Византије, 466.

[25] *Гедеон*, 41—44, *Dölger*, Urkunden, 178, 180—182, *idem*, Schatzkammern, № 37.

[26] Lavra III, № 118.

[27] *Dölger*, Schatzkammern, 44 50—51.

Општа хрисовуља из новембра 1345. године утврдила је практичне услове уговора Свете Горе са новим господаром југоисточне Македоније. Погледајмо однос Стефана Душана и Светогораца из угла идеалног, са државно-правног и са становишта владарске идеологије првог српског цара. Једноставније речено, покушајмо да одговоримо на питање како су светогорски монаси гледали на свог господара и шта је Стефана Душана водило у ставу према Атосу.

Обузет великим плановима о освајању преостале византијске територије, па и Цариграда, који га нису напуштали до краја живота, заузет проглашењем свог царства и управљањем територијално удвостученом државом, Стефан Душан је практично само у три маха посветио посебну пажњу Светој Гори. Сачуване повеље издате су у три циклуса — у јесен 1345. и зимv 1346. године, затим у пролеће 1346. и у току царевог боравка на Атосу 1347—1348. године. Само две хрисовуље издао је цар Стефан касније — 1349. и 1352. године. У историографији се однос Стефана Душана и Свете Горе тумачио као израз политичког прагматизма и светогорских монаха, увек спремних на уступке, под условом да осигурају свој привилеговани положај, и амбициозног српског владара који је свуда тражио подршку својој царској стеми којом се самовољно окрунио априла месеца 1346. године у Скопљу. Изван сваке је сумње да се у већини људских поступака, поготово владарских, у основи налазе практични и прагматични разлози. Међутим, сложено питање међусобних односа српског краља и цара Стефана и светогорске заједнице ипак не треба да се своди искључиво на раван политичког прагматизма. Извори којима располажемо не дозвољавају нам да напустимо прилично уско поље званичних царских, али и званичних светогорских аката. Владарска идеологија првог српског цара, судећи према ономе што може да се реконструише на основу сачуваних извора, битно је одредила његов однос према Светој Гори. Његова побожност, лични разлози и душевне тескобе свакако су знатно утицали на однос према Цркви и Атосу посебно. У којој мери, на жалост, остаће заувек незнано. Погледајмо прво како је српски двор гледао на односе са светогорском заједницом.

Велика српска освајања између пролећа 1343. и јесени 1345. године увећала су или бар учинила реалнијим амбиције краља Стефана, што се јасно показало и кроз нову формулу владарске интитулације. Одавно је примећено да су у то време у српску краљевску титулу поред традиционалних српских и поморских ушле и грчке земље.[28] Своју прву грчку хрисовуљу Стефан Душан је издао у лето 1344. године и потписао је као краљ Срба и Грка.[29] Управо такав облик интитулације, који се не среће у његовим савременим српским краљевским повељама, постао је уобичајен после крунисања за цара. У својим царским грчким потписима Стефан Душан је, међутим, задржао територијалне одреднице у својој титули — Србију

---

[28] *М. Динић,* За хронологију Душанових освајања византијских градова, ЗРВИ 4 (1956) 4—10.

[29] *Kravari,* Nouveaux documents, № 3, cf. *Korać,* Charters, 201—202.

и Романију, пажљиво избегавајући да узурпира титулу византијског цара, василевса Ромеја.[30]

Истоветан закључак пружа и анализа сфрагистичког материјала. На својим првим царским печатима који су иконографски идентични са златним булама Палеолога, Стефан Душан је користио само скромну интитулацију — у Христа бога благоверни цар. И његов за сада једини познати печат са грчким натписом, издат по свој прилици у јесен 1347. године, носи тако скромну титулу. Тек 1348-1349. године увео је два типа царске буле, од којих је један имао грчке земље у интитулацији. И тада је пажљиво избегнута титула цара Ромеја.[31] У званичној царској титулатури, на документима и печатима који су излазили из српске канцеларије, Стефан Душан је водио рачуна да не посегне за елементима титуле који су припадали искључиво василевсу у Цариграду. Српска царска титула је реално исказивала стварни положај Стефана Душана. Он је заиста био краљ грчких земаља, па затим цар Срба и Грка, Србије и Романије, скоро целог царства Романије, како је написао у једном писму Млечанима.[32] У византијским областима које је укључио у своју државу настојао је да се појављује као легитимни наследник претходних господара, а не као освајач. У аренги своје повеље Богородици Перивлепти у Охриду, издатој 1343—1345. године, краљ Стефан је истакао да је Богородичином милошћу постао наследник великим и светим царевима грчким у граду Охриду.[33] У осталим својим хрисовуљама Стефан Душан не спомиње са толико поштовања своје претходнике, византијске цареве. У општој хрисовуљи у јесен 1345. године и у хрисовуљи манастиру Лаври из 1347. године Душан говори о хрисовуљама славних царева, а у повељи манастиру Свете Богородице у Ликусади, у Тесалији, хрисовуље славних царева се спомињу, али и акти свих оних који су у своје време били господари тог места.[34] У повељама светогорским манастирима документи које су монаси подносили цару на увид приликом издавања његове хрисовуље спомињу се само као старе хрисовуље.

Сасвим је разумљиво да Стефан Душан није говорио о византијским царевима испод чијег је скиптра отргао простране територије. Није се позивао ни на своје претке, српске краљеве, пошто легитимност царској круни није обезбеђивало право наслеђа, већ једино милост Божија којом је и стицана. А Стефан Душан је преузео све прерогативе царске власти. Видели смо да је управни систем остао непромењен, издавао је као цар Законик, у својим хрисовуљама је користио царске епитете, на печату и новцу је користио царску титулу. Највећи део нових поданика примио га је сасвим природно као легитимног господара. Већ је речено да су велика српска освајања протекла без и једне битке. Исцрпљени и уморни од дуготрајног грађанског рата којем се није видео крај, византијски великаши су се приклонили српском краљу. У лето 1344. године он је групи

[30] *Љ. Максимовић*, Грци и Романија у српској владарској титули, ЗРВИ 12 (1970) 75, cf. и *Korać*, Charters, 205.
[31] *Кораћ*, Повеља, 154.
[32] В. *Јиречек*, Историја I, 221.
[33] *Соловјев*, Споменици, 127—128.
[34] *Соловјев—Мошин*, 32 36—37, 118 28—30, 154 5—7.

властеличића у Зихни поклонио посед у баштину, а у светогорским повељама спомиње се низ Византинаца који су прешли у његову службу. И први кефалија Сера по српском заузимању града био је Византинац, а Алексије Раул постао је чак велики доместик Србије иословљаван као „царев ујак".[35] Краљ и цар Стефан се понашао као један од учесника грађанског рата и оне међу световним великашима који су му пришли наградио је новим поседима и положајима, а оне који нису хтели да прихвате његову власт лишио је поседа.

Ако се од световних великаша и није могла да очекује превелика верност и оданост василевсу, односи са Црквом били су ипак другачији. Темељ друштва, чувар традиције, крути следбеник вековних канона, Црква је узурпацију српског цара могла да тумачи једино као удар на Божијом вољом успостављени непроменљиви поредак на земљи. Међутим, и црквена хијерархија је у освојеним областима прихватила Стефана Душана. Поједине црквене великодостојнике, на првом месту серског митрополита — архијереја најзначајнијег града који је пао у његове руке, српски краљ је протерао. На њихова места поставио је себи одане људе, али већина црквених угледника остала је и даље на својим положајима.[36]

Света Гора је у време српског освајања била најзначајнији и најугледнији духовни центар источног хришћанства. Због свог посебног положаја — практично вековима ван црквене организације, под непосредном заштитом василевса, и своје строге монашке дисциплине, Атос је био још тврђи чувар традиције. Почетком XIII века, уз велике отпоре и практично силом светогорски монаси су прихватили латинску власт.[37] Нешто доцније супротставили су се и самом василевсу, Михајлу VIII, због његове прозападне црквене политике, што им је донело не мале неприлике.[38] Подршка Свете Горе је Стефану Душану у јесен 1345. године била свакако драгоцена — и као новом господару југоисточне Македоније и за даље планове за које је придобио охридског архиепископа и бугарског патријарха. Са друге стране, једна од главних дужности царевих било је управо помагање и брига о Цркви, посебно о манастирима. Не треба, уз то, занемарити ни краљеве личне разлоге — његов долазак на престо био је под сенком оцеубиства,[39] дуго је чекао на рођење престолонаследника, а као потомак Немањића требало је да негује њихову ктиторску традицију. Због свега тога краљ Стефан је богато даровао манастир светог Јована Претече на Меникејској гори одмах по уласку у Сер и убрзо потом послао свог логотета на Атос. Светогорци су га прихватили као новог господара тих области, а убрзо и његову одлуку да се крунише царском стемом шаљући делегацију на свечаност у Скопље.

---

[35] *Острогорски*, Серска област, 93, н. 51, *Korać*, Charters, 210—213.

[36] *Острогорски*, Серска област, 107.

[37] О том периоду светогорске историје в. *М. Живојиновић*, Света Гора у доба Латинског царства, ЗРВИ 17 (1976) 77—92.

[38] *Живојиновић*, Света Гора и Лионска унија, 146—153.

[39] Уп. *Д. Кораћ*, Канонизација Стефана Дечанског и промене на владарским портретима у Дечанима, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 287—295.

Вратимо се Душановим светогорским хрисовуљама. Само мањи број је имао аренге, не много велике, али ипак из њих понешто сазнајемо о његовом ставу према атонским манастирима. У аренги опште хрисовуље коју је издао још као краљ Стефан Душан говори о два разлога која су га навела да пошаље логотета Хрса у Кареју. А то су потреба сваког хришћанина да подражава врлине и да тежи ка лепом и краљева жеља да настави благонаклоност и дарежљивост својих предака према свим светогорским манастирима у нади да ће за узврат монашким молитвама постићи царство Божије. Већ у следећој аренги, у јануарској повељи манастиру Ивирону из 1346. године, значи пре свог крунисања за цара, основна идеја се битно променила. Стефан Душан истиче да је доброчинство природно својство царева, а нарочито доброчинство према монасима. Идеја о потреби помагања и заштите Цркве и манастира као једној од царских дужности и најважнијих врлина основна је мисао у скоро свим осталим светогорским аренгама цара Стефана. Такву аренгу има филотејска повеља из априла 1346. године, издата приликом крунисања, а опширније и лепше аренге имају повеље издате у току цареве посете Светој Гори у зиму 1347—1348. године, манастирима Лаври и Светом Пантелејмону. Најјасније и најближе византијским узорима та идеја је исказана у аренги хрисовуље за манастир Ксенофон издате 1352. године, где се говори да је и цару Стефану потребно да постане сличан Богу да би се старао о онима који су под његовом влашћу и да одржава свете цркве.[40]

Друга мисао, преузета такође из византијских царских аренги, да је дужност оних који имају власт да отклањају неправде, јавља се само у кратком уводном делу повеље Филотеју из септембра 1347. године.

Донекле по страни од споменутих аренги стоје уводни делови обеју повеља за манастир Ватопед. У првој, из пролећа 1346. године, српски цар хвали ктиторску делатност, али ништа мање и друге ктиторе који су обнављали временом опале манастире. Затим је нагласио да помаже опали Ватопед да би наследио покровитељство и дарежљивост које су његови преци свети Симеон и Сава указивали манастиру. Иста мисао се јавља и у другој хрисовуљи, издатој Ватопеду у пролеће 1348. године, уз основну цареву поруку да жели да се одужи Богородици за њена многобројна уздарја. Ватопед је због култа светих Симеона и Саве очито задржао посебно место у очима њихових наследника на српском престолу.

Да би се стекао потпуни увид треба погледати и аренге царевих хрисовуља издатих светогорским манастирима на српском. У повељи Светом Пантелејмону Стефан Душан је јасно изразио свој став према царској стеми коју је ставио на своју главу у пролеће 1346. године. У аренги се каже да је од Христа примио венац који га је учинио не само подобним царевима, већ и великом равноапостолном цару Константину.

[40] *Соловјев—Мошин,* 186 1—10. Занимљиво је да је поред ове још само аренга прве повеље Ивирону нашла место у драгоценој студији *H. Hunger,* Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964.

Аренге сачуваних хиландарских повеља још су занимљивије за анализу Душанове царске идеологије. У аренги која је употребљена у све три хрисовуље које је цар Стефан издао у току свог боравка на Атосу — Хиландару о селу Потолину, келији Светог Саве и у општој хиландарској повељи, истиче се да је цар Богом постављен, али и да му је царство даровано благодати Господа, поспешенијем Богородице и молитвама богоугодних родитеља, светих Симеона и Саве. У уводном делу хиландарске хрисовуље о селу Лушцу, издате после 1348. године, цар истиче да се благодат Христова излила на његово царство, као и на прве свете православне цареве, и каже да је Богом постављеном првом цару Стефану благословом светих Симеона и Саве предат крст из руку Господњих и мач из руку анђеоских.

Тако је Стефан Душан у хрисовуљи намењеној српском манастиру на Светој Гори јасно указао на којим је темељима почивала легитимност његове царске круне. Стему и царске инсигније добио је, као и ромејски василевс, непосредно из руку Божијих. Као легитимном наследнику српског престола у томе су помогле светачке молитве оснивача српске државе и цркве. У повељи за Лужац је поносно истакао божанску инвеституру која га је уздигла у првог српског цара, а у недавно откривеној композицији у цркви у Полошком Стефан Душан, тада још краљ, насликан је како од Христа, а из руку анђела, прима мач и крстолико жезло.[41] Тако се и у српској владарској идеологији, где су се елементи византијске владарске титуле појавили врло рано, после царског крунисања Стефана Душана без икаквих ограничења представља божанска инвеститура. А за хиландарске монахе, чуваре задужбине светих Симеона и Саве, Стефан Душан је био и цар Срб љем, василевс и автократор Србије.

У својим хрисовуљама издаваним одмах после проглашења за цара новим, византијским поданицима, Стефан Душан је исказао владарску идеологију која је била потпуно византијска, у ствари царска. Од лепе, али врло уздржане аренге опште хрисовуље из новембра 1345. године о хришћанској врлини и настављању традиције својих предака, српски цар је 1352. године у аренги Ксенофону дошао до идеје према којој је цар сличан Богу. Као император је то у очима својих поданика свакако и био. То је заиста велика промена у току само шест година, али и драгоцено сведочанство о уздржаности и истанчаности са којима је Стефан Душан приступио преговорима са Светом Гором. Повеље издате у току 1346. године, осим за Ватопед и Зограф, и оне са аренгама и оне без њих, садрже један став који се не среће у хрисовуљама византијског василевса. Стефан Душан је у општој хрисовуљи замолио Светогорце да се моле за спас његове душе и да спомињу његово име у служби, што је, као што смо видели, значило захтев за признавање његове власти. У повељама издатим непосредно потом, у пролеће 1346. године цар истиче да своју милост указује манастирима и због тога што су му пришли и подложили се, и због оданости и привржености коју су показали. Подршка коју су му Светогорци пружили била је очигледно врло важна Стефану Душану, па је он у повељама издатим

непосредно после проглашења, а потом и крунисања за цара то изричито и нагласио. У познијим хрисовуљама то се више не спомиње. Више није ни било разлога за то, пошто се царска круна учврстила и била прихваћена. Другим речима, после свог крунисања нови цар је према Светој Гори заузимао став који је доликовао највишој земаљској власти — православни цар бринуо се о благостању Цркве, па и светогорске заједнице, истичући повремено, када се радило о Ватопеду и Хиландару, и да наставља традицију која је његове претке везивала за та два манастира. Како је друга страна, светогорски монаси, реаговала на такво царско понашање Стефана Душана?

Светогорци су, пошто су добили гарантије за свој привилегован положај, у јесен 1345. године признали власт српског краља приставши и да спомињу његово име у црквама. Идеално гледано врховна права василевса нису била ничим умањена. Краљ је пристао да се његово име помиње иза царевог, повељу је потписао својом најскромнијом титулом и то српски, као Стефан у Христу Богу верни краљ, а према Светој Гори је наступио као врли хришћанин и богољубиви наследник својих славних и блажених дарежљивих предака. Међутим, већ у јануару 1346. године Ивирон је добио хрисовуљу коју је Стефан Душан потписао грчки као верни цар и самодржац Србије и Романије и оверио је својим печатом са царским инсигнијама. Одлазак Светогораца на челу са протом на царево крунисање у Скопље значио је да је Атос српском владару признао и царско достојанство. Могуће је да је од тада његово име помињано на служби у светогорским црквама на првом месту, ако не и једино.[42]

Међутим, ни то није представљало тако велики уступак купљен дарежљивошћу Стефана Душана, као што се обично мисли. Отпор Свете Горе латинској власти и затим чак и цару Михајлу VIII представљао је израз неприхватања латинске цркве и уније. У тренутку крунисања Стефана Душана ни царска стема више није била једна. Поред самовољно крунисаног српског цара и од Византије неоспораваног бугарског цара и у самој Византији два цара су се борила за престо — узурпатор Јован Кантакузин који је и сâм 1346. године примио круну из руку јерусалимског патријарха и легитимни наследник Андроника III, млади Јован V Палеолог. Уморни и огорчени грађанским ратом који је велике штете нанео баш њиховим имањима, Светогорци су се, попут многих световних великаша, приклонили највештијем — Стефану Душану. У грчким потписима на својим светогорским хрисовуљама Стефан Душан никада није себе називао царем Ромеја, а у два српска потписа — на повељама Ватопеду и Лаври, издатим у току боравка на Атосу, користио је своју врло скромну титулу — Стефан у Христу Богу верни цар.[43]

---

[41] *Ц. Грозданов* и *Д. Ћорнаков*, Историјски портрети у Полошком (I), Зограф 14 (1983) 62.

[42] *Ђурић*, Поменик, 149.

[43] Други ред у потпису цара Стефана на повељи Лаври је изгледа доцније додат, cf. *Dölger*, Schatzkammern, 336.

Српску царску круну је признао, територијално ограничену, како су то Византинци чинили када су их околности приморавале, и легитимни василевс Јован V. У зографској хрисовуљи из априла 1346. године Стефан Душан назива Јована V преузвишеним нећаком, а у повељи Филотеју из септембра 1347. године царицу-мајку Ану Савојску својом сестром.[44] То би указивало на постојање блиских веза српског цара са цариградским двором. У својој хрисовуљи Хиландару Јован V је 1351. године, тада у савезу са Стефаном Душаном против Кантакузина, назвао српског цара преузвишеним царем Србије и својим ујаком.[45] На исти начин Јован V Палеолог говори о цару Стефану и у фалсификованој повељи Хиландару из 1365. године која највероватније преноси оригинални предложак настао можда баш 1351. године.[46]

Сачувало се и неколико светогорских докумената у којима се спомиње цар Стефан. У протатском акту из децембра 1347. године којим се, на цареву молбу, додељује Хиландару келија Плака, на три места се спомиње „моћни и свети наш господар цар кир Стефан."[47] Употребљена је формула коју су поданици византијског василевса користили при спомињању његовог имена. У протовом акту из 1375. године којим се Хиландару дефинитивно потврђује келија Плака говори се о славном, пречасном и блаженом покојном цару Србије кир Стефану.[48] У Поменику светогорског Протата са краја XIV века, насталом према несачуваном ранијем спису, убележен је и као ктитор и као владајући цар „наш покојни цар Стефан".[49] Запис је вероватно унет у Поменик у време посете Стефана Душана Атосу. Уочљиво је и да у Поменику нису забележени византијски василевси из времена Душанове власти на Светој Гори. Та чињеница би можда указивала да је после крунисања у Скопљу цар Стефан на Светој Гори сматран за јединог „службеног" владара.[50]

Да закључимо — после освајања југоисточне Македоније у јесен 1345. године Света Гора је признала непосредну власт српског краља, али је и даље за врховног господара сматран византијски василевс. Убрзо затим Светогорци су подржали и признали и царску круну коју је узео Стефан Душан и, потпуно прихвативши његову царску титулу, унели његово име у свој Поменик. Стефан Душан је себе сматрао за легитимног наследника царске власти у областима које је освојио од Цариграда, пажљиво се трудећи да својом царском титулом изрази само стварне територијалне границе у оквиру којих се простирала његова власт. Гледано очима нашег времена такав развој догађаја био би не само јасан, већ и једино могућ. Међутим, у средњовековном свету промена државних граница није могла да значи и систематске и суштинске измене које врши модерна национална држава. Света Гора је наставила и интензивне везе са двојицом византијских царева. Њихови међусобни односи били су врло

[44] *Соловјев—Мошин*, 66 5—6, *Kravari*, Nouveaux documents, 307 13—14.
[45] Chilandar I, 292 7—8.
[46] Chilandar I, 315 5—6.
[47] Chilandar I, 282 1—2, 283 14—15 и 26—27.
[48] Chilandar I, 329 12—13, 330 16—17.
[49] *Ђурић*, Поменик, 148.
[50] Исто, 149.

промењиви све до 1354. године и повлачења Јована Кантакузина са престола — 1351. године били су у отвореном сукобу тако да је Јован V савезника потражио у српском цару Стефану, признавши му чак и царску титулу. Југ Балканског полуострва био је прилично тесан за тројицу царева.

Са друге стране Стефан Душан је од Светогораца издејствовао признање своје власти у југоисточној Македонији склопивши са протом и карејским сабором уговор којим је монасима гарантовао све до тада стечене привилегије и посебан статус. Доцније, после крунисања царском стемом, свој однос према Атосу српски владар је исказивао попут византијских царева — заштита и покровитељство над светогорским манастирима били су израз царске милости.

2. ЗАШТИТНИК И ДОБРОЧИНИТЕЉ — СВЕТОГОРСКА ВЛАСТЕЛИНСТВА

Пошто су прихватили власт српског краља и то санкционисали општом хрисовуљом, монаси су, већ у зиму 1345—1346. године, почели да се обраћају новом господару са молбом да им изда потврдне повеље. Главни посао манастирских управа током целе светогорске историје био је управо брига за очување имања и њихово увећање, а и, са постепеном феудализацијом Византије, борба за стицање све ширег пореског и управног имунитета. Сачувани документи састављени у канцеларији Стефана Душана омогућују нам да створимо прилично целовиту слику о властелинствима светогорских манастира, односно о променама на њима током његове десетогодишње власти на Атосу.

Ивирон

Већ у јануару 1346. године манастир Ивирон је добио од Стефана Душана хрисовуљу, први познати документ који је потписао као василевс Србије и Романије.[51] На молбу монаха поклонио је манастиру порез који је Ивирон плаћао на свом имању у Радоливу у висини од 400 перпера годишње и то првобитно царској благајни, а потом стратиотима. Српски цар је затим потврдио да ће сва манастирска имања и даље остати слободна од свих данака и то на основу хрисовуља које је манастир поседовао. Поред Радолива, са Добровикијом и Овилом, поименце је наведено још само неколико манастирских метоха. Хрисовуљом је монасима потврђено и право да одбегле људе са својих поседа могу да врате назад на земљу, без обзира где их пронађу — било на властеоским било на имањима других манастира.

Само три месеца касније — у априлу исте године, српски цар је Ивирону издао нову хрисовуљу.[52] Тада су ивирски монаси затражили од цара да им својом златопечатном повељом потврди сва имања и метохе које су држали на основу старих хрисовуља и

[51] *Соловјев—Мошин*, № 6.
[52] *Соловјев—Мошин*, № 7.

простагми и катастарских докумената и осталих исправа. Листа споменутих имања је далеко дужа него у првој повељи — поред Радолива побројани су поседи у Серу, Зихни, Каламарији, Ермилији, Солуну, Мелнику, Струмици. Као накнаду за претрпљене штете на тим имањима цар је поклонио порез који је плаћао манастир за своје имање у Радоливу, као што је већ било одређено претходном хрисовуљом. Потврдио им је порески имунитет, дозволио да уносе несметано побољшања на своја имања као и да монаси слободно задрже досељенике неуписане у спискове на туђим поседима и забранио свим чиновницима, укључујући и катастарске, да улазе на манастирске поседе. После 1346. године Ивирон није добио више ни један документ из канцеларије српског цара.

Иако се у првој хрисовуљи потврђују сви манастирски поседи и гарантује имунитет имањима, тај царски документ је издат првенствено због тешког пореског оптерећења за имање у Радоливу. Тек је царева повеља из априла 1346. године представљала општи потврдни документ за целокупни посед Ивирона и због тога је у њој и списак имања детаљнији. На основу података које пружају те две хрисовуље не може ништа да се закључи о евентуалним променама које је за ивиронско властелинство донела српска власт. Имања споменута у јануарској потврђују се и хрисовуљом издатом у априлу и то скоро потпуно истим редом, на почетку много шире листе побројаних поседа. И то би говорило да су имања поименце споменута у документу из јануара 1346. године наведена само као илустрација опште одредбе о потврди власништва над свим поседима којима је манастир располагао пре јесени 1345. године.

Из формулације диспозитива априлске хрисовуље види се да Стефан Душан није манастиру приложио ни један нови посед, већ је само потврдио стара имања на основу исправа које су монаси чували у свом архиву. Ту се, срећом, сачувало неколико византијских докумената — практика, али и хрисовуља из времена пре и после повеља Стефана Душана, што омогућује да се цело питање боље осветли. Све три велике потврдне хрисовуље — Михајла IX из 1310. године којом је потврдио хрисовуљу Андроника II, данас изгубљену,[53] Јована VI Кантакузина из 1351. године[54] и Јована V Палеолога из 1357,[55] сачувале су се, судећи према дипломатичким одликама, у свом оригиналном облику. Подаци које доносе та три царска документа указују да Стефан Душан, ако већ није ништа приложио властелинству грузијског манастира, ипак није ништа од њега ни одузео. Упоређивање текста те четири исправе отворило је, чини се без оправданог разлога, питање аутентичности хрисовуља цара Стефана Ивирону. Наиме, у хрисовуљи Јована V из 1357. године не само да су записана потпуно иста имања као у априлској хрисовуљи Стефана Душана, већ су у оба документа набројана по потпуно једнаком редоследу.[56] Повеља Јована Кантакузина разликује се по свом формулару и редоследу потврђених поседа од споменута два до-

[53] *Dölger*, Urkunden, 178, *idem*, Schatzkammern, № 37.
[54] *Гедеон*, 44—49, *Dölger*, Urkunden, 179—180.
[55] *Dölger*, Schatzkammern, № 9.
[56] *Острогорски*, Две белешке, 224, н. 33.

кумента и ближа је хрисовуљи Михајла IX, мада се и од ње разликује.[57] Управо због велике сличности аката Јована V и Стефана Душана сумњало се у аутентичност хрисовуље српског цара. Међутим, повеља цара Стефана се ипак разликује у стилизацији и у њој нема ни једне индиције која би указивала да није издата у канцеларији српског владара. Отуда је прихватљивије објашњење да су обе хрисовуље — и Стефана Душана и Јована V, настале према заједничком предлошку, изгубљеној хрисовуљи Андроника III Ивирону.[58]

Озбиљније разлоге за сумњу у аутентичност хрисовуље српског цара пружа питање манастирског поседа зевгалатија Коцак. Јован Мазгида и његова супруга су 1324. године поклонили Ивирону 300 модија земље од свог имања Коцак код Завлантије.[59] У јануарској повељи Стефана Душана спомиње се имање Коцак, а у априлској зевгалатиј Коцак. Међутим, у повељи Јована Кантакузина из 1351. године изричито се каже да је зевгалатиј Коцак недавно (νεωστί завештао покојни Јован Мазгида, што би према Делгеровом мишљењу тешко могло да се каже за посед приложен пре читавих шест година.[60] Ствар компликује и чињеница да је у повељи Михајла IX из 1310. године Коцак уписан на разури, а из потврдне повеље патријарха Нифона, издате неколико месеци касније — у априлу 1311. године, види се јасно да је на том месту пре брисања било уписано село Овил. Отуда је било мишљења да је јануарска хрисовуља цара Стефана фалсификат, а накнадно уношење Коцака у акт Михајла IX требало је да послужи као основа за састављање априлске хрисовуље српског цара.[61] Коцак се у првој Душановој хрисовуљи Ивирону спомиње само као имање, а не као зевгалатиј. Са друге стране, априлска повеља потврђује аутентичност јануарске — цар Стефан изричито помиње да је манастиру већ издао своју хрисовуљу. Међутим, и у повељи манастиру Светог Пантелејмона из 1349. године српски цар је потврдио зевгалатиј Коцак који је из свог баштинског поседа Калојан Мазгида поклонио руском манастиру.[62] Чини се да је Мазгида још 1349. године био покојни, што би умањило значај примедбе о „недавно" поклоњеном имању. Из повеље Стефана Душана манастиру Филотеју из септембра 1347. године види се да је Јован Мазгида био у служби српског цара.[63] Сасвим је могуће да је и пре априла 1346. године Мазгида поклонио остатак имања Коцак Ивирону који је од 1324. године држао један његов део од 300 модија. Интервенција фалсификатора на повељи Михајла IX из 1310. године можда је настала у спору између Ивирона и Светог Пантелејмона који су полагали право на исти посед, па је било неопходно да се обезбеди што старији доку-

---

[57] Уп. текст обе повеље код *Гедеона*, 41—49.

[58] *Острогорски*, Две белешке, 224—225.

[59] *Dölger*, Urkunden, 182.

[60] *Dölger*, Urkunden, 187.

[61] *Dölger*, Urkunden, l.c.

[62] Ross, № 47.

[63] *Kravari*, Nouveaux documents, № 4.

мент о власништву.[64] Могуће је и да су оба манастира држала по део баштинског поседа Јована Мазгиде. На основу данас познатих извора није могуће да се утврди шта се заиста дешавало око Коцака. Могуће је да ће по објављивању архива Ивирона нови документи унети више светла и у то питање. У сваком случају, нема разлога да обе хрисовуље Стефана Душана не сматрамо за веродостојне документе.

Имање у Радоливу спомиње се у више докумената, а и њихови подаци су на први поглед противуречни. Сачувани практик из 1341. године, хронолошки најближи српском освајању, сведочи да је Ивирон од прихода од Радолива морао да предаје 200 перпера царској благајни на име пореза.[65] Тај износ је у односу на укупан приход од имања био изузетно висок, а у току грађанског рата после 1341. године чак се удвостручио. Због тога су монаси одмах по српском освајању затражили од Стефана Душана да ослободи имање неиздрживо великог пореског оптерећења.[66] Српски цар је испунио њихову молбу и издао своју прву хрисовуљу Ивирону, потврдивши изричито ослобођење Радолива од пореза и у великој потврдној повељи три месеца касније. Међутим, у хрисовуљи Јована Кантакузина 1351. године опет се као главни захтев монаха јавља ослобађање Радолива од пореза, али у висини од 480 перпера.[67] И у повељи Јована V 1357. године манастир се ослобађа од истог пореза, сада у висини од 300 перпера. Из наведених података се види да је дошло до грешке у повељама двојице византијских царева, иако су сачуване у својој оригиналној форми.[68] После 1346. године порез од Радолива није могао да се повећава, као што би следило из повеље Јована Кантакузина, нити да се смањује, што би произилазило из хрисовуље Јована V која уз то погрешно наводи да је манастир пореза био ослобођен још повељама Андроника II и Андроника III.[69]

Приликом оцењивања података ових докумената превиђало се да су хрисовуље тројице царева међусобно потпуно независне. Не само да се у византијским повељама уопште не спомиње српски цар, већ ни Јован V у својој хрисовуљи ни једном речи не говори о документу Јована VI. Монаси су од све тројице затражили у суштини истоветан акт којим је потврђено њихово власништво у целости и ослобађање Радолива од пореза, намета који их је највише притискао.[70] Одавно је показано да на основу свих споменутих докумената може поуздано да се закључи да је Стефан Душан јануара 1346. године ослободио село Радоливо пореза који је исплаћиван пронијарима и то потврдио априла исте године.[71] Друго питање

---

[64] *Dölger*, Empfängerausstellung, 413—414, истакао је да се несумњиво радило о „bellum diplomaticum" Ивирона и Светог Пантелејмона управо због добра Коцак.

[65] Уп. *Острогорски*, Радоливо, 71.

[66] *Острогорски*, Радоливо, 72—73.

[67] Dölger, Urkunden, 179—180.

[68] *Острогорски*, Радоливо, 77.

[69] *Острогорски*, Радоливо, н. м.

[70] *Острогорски*, Радоливо, 78.

[71] *Острогорски*, Радоливо, 73—74.

је да ли је порез износио 400, 480 или 300 перпера. Износ у повељи цара Стефана изгледа највероватнији — то је двострука сума пореза који је исплаћиван према практику из 1341. године. Вероватно је у току грађанског рата, у тренутку када се царска благајна и одрекла пореза у корист пронијара, износ једноставно удвостручен.[72]

Тако драстично увећање пореских обавеза, и то са имања чији су приходи знатно опали због бекства сељака са поседа,[73] лепо показује колике је невоље и штете грађански рат донео светогорским манастирима. То објашњава и хитрину са којом су се Ивирци обратили Стефану Душану да их ослободи пореза, као и упорност са којом су тај захтев поновили и Јовану Кантакузину и Јовану V.

Сводећи све речено закључићемо да је цар Стефан потврдио Ивирону све поседе којима је манастир располагао на основу докумената издатих пре српског освајања. Једино што им је сâм приложио био је порез који је плаћало Радоливо. Поклон није био мали, пошто се радило о практично целокупном годишњем приходу са тог значајног поседа.[74] Своја права монаси су могли да бране позивајући се на две хрисовуље српског цара које су не само веродостојне већ изгледа и оригиналне, оверене златном булом Стефана Душана.

Зограф

Знатно мањи износ — 50 перпера, плаћао је годишње на име пореза ситаркије од свих својих имања манастир Зограф, и то 40 перпера у солунску и 10 перпера у серску благајну. За манастирску економију и то је представљало тежак терет и попут монаха Ивирона и бугарски калуђери су одмах по успостављању српске власти пожурили да затраже од Стефана Душана да их ослободи те обавезе. Српски цар је прихватио њихову молбу и поклонио им својом хрисовуљом годишњи порез од 50 перпера. Тај документ се није сачувао. О свему се говори у царевој хрисовуљи издатој априла 1346. године којом цар потврђује ослобађање од плаћања ситаркије „коју јој је даровало царство ми пре кратког времена (πρὸ ὀλίγου)".[75] Зограф је највероватније стекао цареву милост у исто време када и Ивирон, у зиму 1346. године. Међутим, за разлику од друге повеље Ивирону, Душанова хрисовуља из априла 1346. године није издата да би се Зографу потврдила имања у целости, већ да би се разрешило питање манастирског поседа у Хандаку који је половином XIV века био предмет многобројних спорова. Хандак је као наследно власништво припадао византијском угледнику Михајлу Мономаху. Цар Јован V је, због колебљивог става Мономаха на почетку грађанског рата, одузео Хандак овом великашу и јануара 1342. године, на молбу бугарског цара Јована Александра, поклонио га Зо-

[72] *Острогорски*, Радоливо, 72—73.

[73] *Г. Острогорски*, Две белешке о Душановим хрисовуљама светогорском манастиру Ивирону, Зборник Матице српске 13/14, Споменица Николе Радојчића (1956) 77—79.

[74] *Острогорски*, Радоливо, 71.

[75] *Соловјев—Мошин*, № 9, 68 35—42.

графу.[76] Из хрисовуље Стефана Душана сазнајемо да је по доласку области под његову власт узео то имање и дао га неком другом. Недавно је, каже српски цар, на молбу бугарског цара Александра приложио Хандак манастиру Зографу и зато монасима издаје хрисовуљу да би на основу тог документа поседовали Хандак као и пре. Повеља је према мишљењу издавача веродостојна, највероватније савремена копија.[77] Цео ток догађаја око Хандака после српског освајања захтева објашњење.

Видели смо да су бугарски монаси одмах затражили од Стефана Душана да ослободи њихова имања од плаћања ситаркије што је он учинио пре априла месеца. Пада у очи да монаси нису тражили да им цар дâ надокнаду за имање у Хандаку које је одузео њиховом и предао га другом манастиру. Стефан Душан је вратио Хандак Зографу на молбу бугарског цара, а монаси су показали повељу Јована V из 1342. године да би доказали своје власништво. Необично је и да српски цар у тренутку када је одузео манастирско имање није сâм уместо њега приложио други посед. Био је то једини познати случај да је Стефан Душан умањио манастирско властелинство, поступак који је у потпуној супротности са његовом политиком према Светој Гори. Као некадашњи власник Хандака у повељи српског цара споменут је покојни велики контоставл. Михајло Мономах је у даљем току грађанског рата ипак пришао Јовану V и нова титула би сведочила о царевој захвалности.[78] Да ли је тада можда Хандак враћен свом првобитном власнику, па је Стефан Душан после освајања тог краја њиме располагао као имањем једног византијског световног великаша? Користећи нову ситуацију бугарски монаси су преко цара Александра, који је интервенисао и приликом поклањања Хандака 1342. године, можда затражили од цара Стефана да им приложи Мономахово имање. Свакако је било врло неуобичајено да се једном поклоњено имање одузима манастиру, али неко је то урадио — или Јован V или Стефан Душан. Изгледа вероватније да је то урадио византијски цар у току грађанског рата када су, као што смо видели, манастирска имања ипак конфискована и додељивана пронијарима. У сваком случају, зографски монаси су врло брзо реаговали. За непуних шест месеци колико је протекло од српског освајања Сера до издавања Душанове хрисовуље обратили су се бугарском цару, он Стефану Душану, а српски цар издао је повељу вративши им Хандак и потврдивши сва права која су уживали према хрисовуљи из 1342. године. Поред власништва над Хандаком потврдио је и млинове који су се у њему налазили, право на бродске таксе, риболов и радне

---

[76] Zographou, № 31 Б, Уп. *Баришић*, Михајло Мономах, 227. Хрисовуља Јована V сачувана је у неколико примерака — о проблему тих фалсификата v. *F. Dölger*, Die Mühle von Chantax, Untersuchung über vier unechte Kaiserurkunden, Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956, 189—203. В. и н. 248 у трећем поглављу.

[77] *Соловјев—Мошин*, 65. *L. Mavromatis*, Le chrysobulle de Dušan pour Zographou, Byzantion LII (1982) 352, сматра да се сачувао оригинал.

[78] *Баришић*, Михајло Мономах, 229.

обавезе које су имале лађе становника Хандака. Гарантовао је и порески имунитет и свим осталим имањима и управну самосталност у односу на локалне цареве чиновнике.

Априлском хрисовуљом Стефан Душан је 1346. године испунио две молбе зографских калуђера — ослободио их је од пореза у висини од 50 перпера и вратио им је посед у Хандаку. Као и Ивирону повељом из јануара 1346. године Стефан Душан је Зографу потврдио неповредивост целокупног поседа не набрајајући имања појединачно. У манастирском архиву није се сачувао ниједан други акт српског цара. Има индиција да је постојала још једна његова хрисовуља издата неколико година касније,[79] можда општа потврдна повеља. Стефан Душан није увећао властелинство Зографа, али му је вратио велики посед са значајним приходом који је манастир изгубио највероватније у току грађанског рата, непосредно пред српско освајање.

Филотеј

Потврдну хрисовуљу српског цара добио је у априлу 1346. године и манастир Филотеј.[80] Међу свим грчким повељама Стефана Душана управо је тај акт побуђивао најмање сумње у погледу аутентичности — сматра се да је повеља Филотеју оригинал са аутентичним царевим потписом. Остављајући по страни дипломатичка питања, садржај повеље, а то је оно битно за наше разматрање, изгледа потпуно аутентично. Стефан Душан је повељом, на молбу монаха, а желећи да води бригу о областима недавно заузетим и надокнади штету које су недавно претрпеле, потврдио старе поседе који су чинили манастирско властелинство. Редом су побројани разни манастирски метоси од Сера и Зихне до Солуна. Један од споменутих метоха, арханђела Михајла са кућама у Зихни, одузео је цар својом наредбом заједно са на њему саграђеном новом кулом. За узврат је поклонио манастиру кефалеон у висини од 6 перпера који је плаћен Патрикију за парике на имању Кала Дендра близу Сера. Цар је приложио манастиру и пресељенике и парике у Цаиновом метоху са виноградима и водојажама, право на риболов, део баре између Кримне и реке Панак, земљу одузету од Желихове и дату Пентаклисиотиси, Прунејеву њиву и зевгаратикон од тих људи, „као што је тиме господарио премилубазни ујак царства ми протостратор Синадин". Стефан Душан је затим посебно потврдио Филотеју стари посед — млинове на Цаиновом метоху и воду која тече од хладних извора. Потврдио је и потпуни порески имунитет и заштитио од кефалије Зихне и осталих кефалија и чиновника. Дозволио је монасима и да побољшавају сва своја имања и метохе неузнемиравано и да све људе неуписане у катастарске спискове који се доселе на манастирска имања држе неузнемиравано, као и остале парике и пресељенике.

После српског освајања Зихне Филотеју су одузете куће и метох арханђела Михајла у самом граду. С обзиром на то да се спомиње

[79] Види напомену 288.
[80] *Соловјев—Мошин,* № 8.

1. Манастир Хиландар (снимак Д. Тасића)

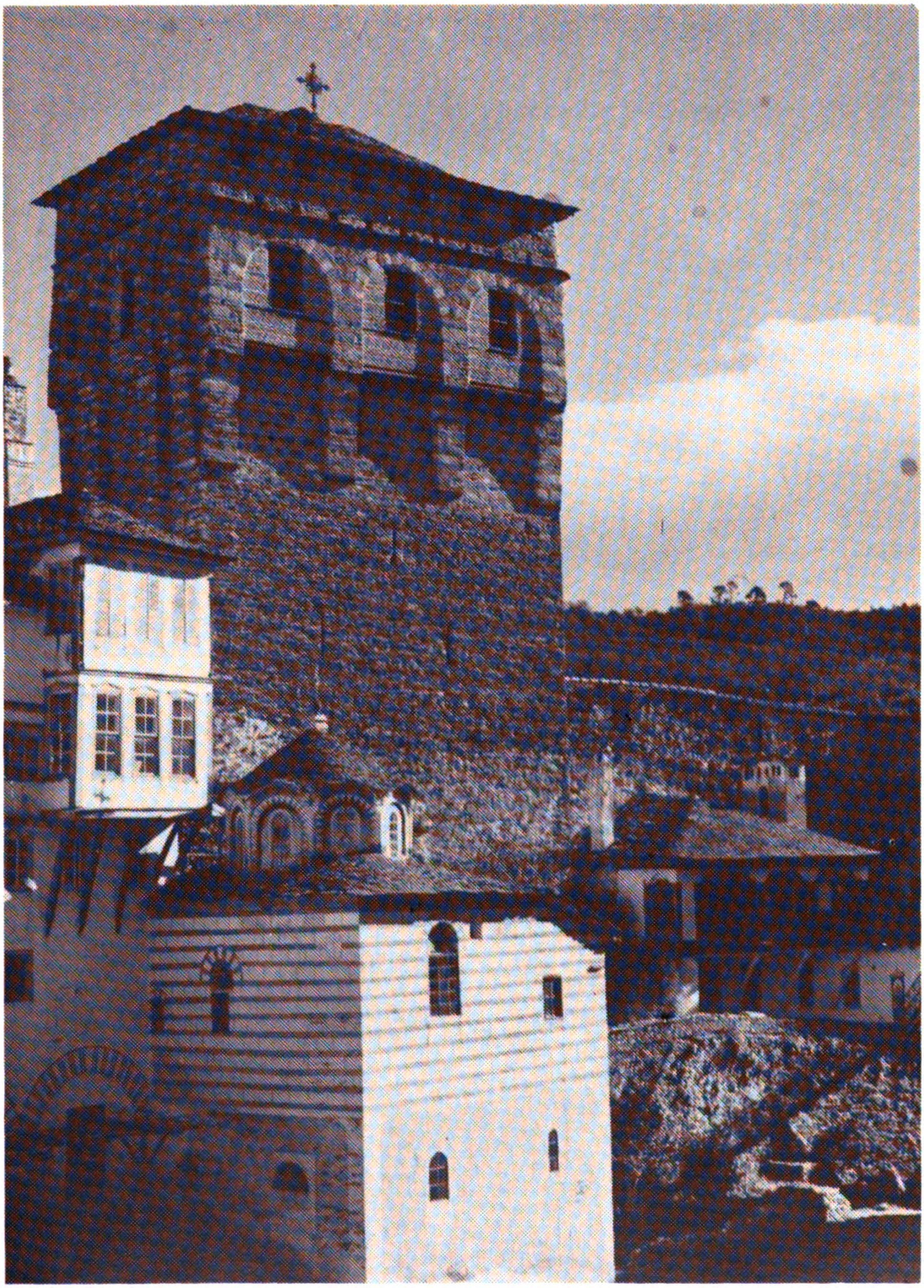
2. Царица Јелена, манастир Лесново (снимак Народног музеја)

3. Цар Стефан Душан, манастир Лесново (снимак Народног музеја)

4. Икона Богородице Тројеручице, манастир Хиландар (снимак Републичког завода за заштиту споменика културе)

5. Параклис Светих Арханђела, манастир Хиландар (снимак Републичког завода за заштиту споменика културе)

6а. Златни печат цара Стефана Душана, хиландарски архив (снимак архива САНУ)

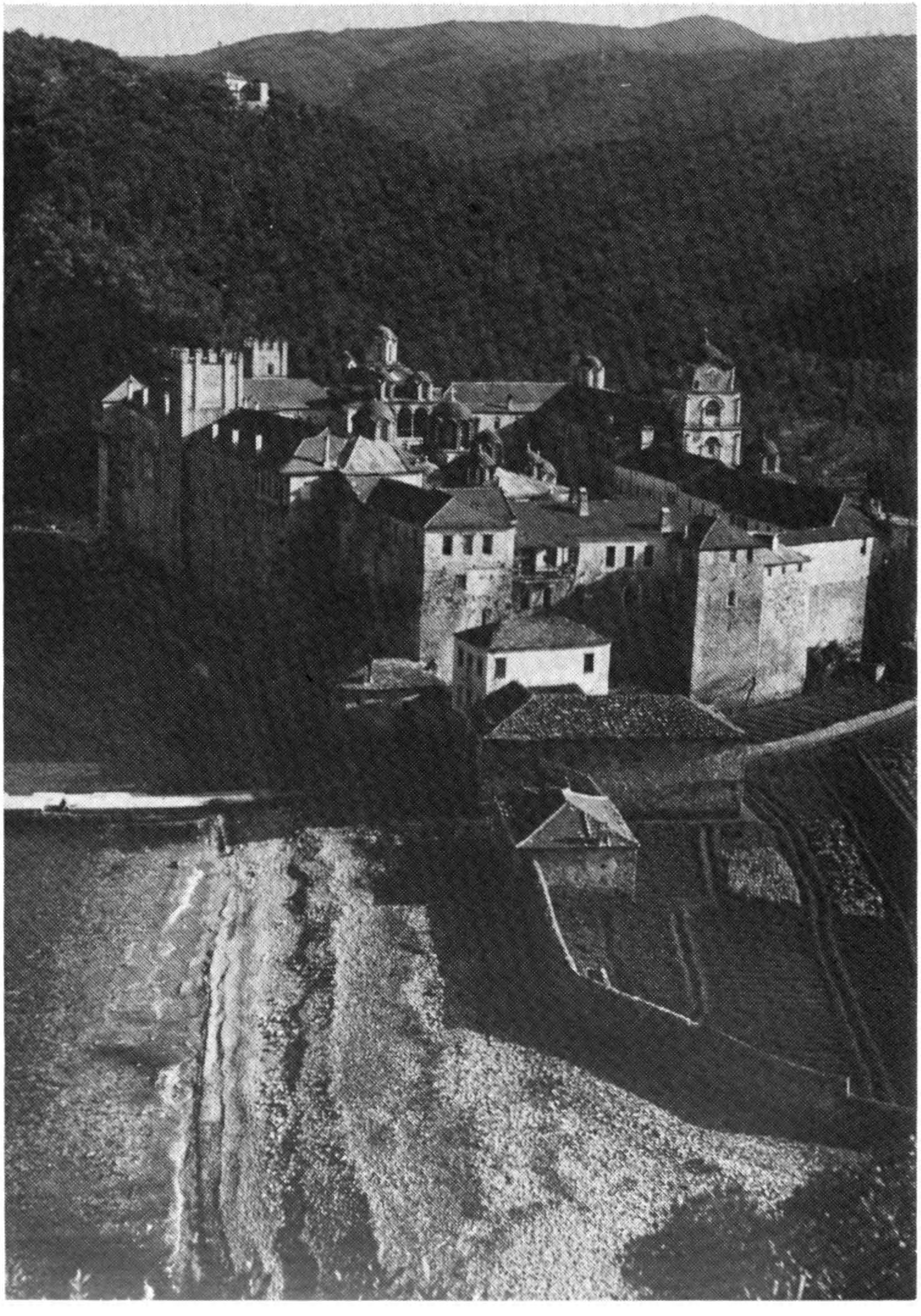

6б. Златни печат цара Стефана Душана, хиландарски архив (снимак архива САНУ)

7. Сребрни новац цара Стефана Душана (снимак Археолошког института)

8. Манастир Есфигмен (снимак Републичког завода за заштиту)

новоизграђена кула на метоху, изгледа да је српском владару имање било неопходно ради доградње градских утврђења и бољег организовања одбране града. Ако је Зихна заиста остала од пролећа 1344. године у српским рукама, утврђивање града свакако је било врло значајно све док се Сер налазио под византијском влашћу. Када је и Атос ушао у границе српске државе, монаси су затражили накнаду и, што је било уобичајено када се радило о црквеним имањима, цар им је поклонио нешто друго. Кала Дендра, у непосредној близини Сера са западне стране, стари је манастирски посед. Из хрисовуље се не види ко је био Патрикије коме су монаси дуговали 6 перпера на име кефалеона. Изгледа да се државна благајна одрекла пореза који су плаћали манастирски парици у корист пронијара, а по српском освајању Патрикијев приход преузела је нова власт. Српски цар је ослободио Филотеј и последњег пореза који је исплаћиван са метоха у Кала Дендри, но о његовој пореској политици биће речи нешто доцније.

Имања приложена манастиру априла 1346. године припадала су покојном протостратору Синадину. Протостратор Синадин идентификован је са Теодором Синадином, значајном личношћу византијске историје, активним учесником грађанских ратова који се после Кантакузиновог одласка у Србију 1342. године, по свему судећи, повукао са политичке сцене.[81] Споменути поседи налазили су се јужно од Зихне, у области на коју упућују и подаци других извора о имањима Теодора Синадина.[82] Филотеј је пре 1346. године већ поседовао имања у Синадиновом суседству. Манастирски метох у Цаинову обухватао је виноград од 16 модија, 3000 модија земље и рибњак.[83] Стефан Душан га је увећао приложивши Синадинов посед. У Желихови је манастир поседовао два метоха — Животворног крста и Богородице Зерихиотисе.[84] Да ли је земља одузета од Желихове и дата покојној Пентаклисиотиси припадала манастирским метосима, па на крају доспела у власништво протостратора, или се само налазила у близини — немогуће је рећи. Прунејева њива, ланиште и приходи од зависних људи на тим имањима припадали су очигледно Синадину. Поставља се и питање — како то да је Стефан слободно располагао заоставштином покојног протостратора? Судећи према начину на који га у хрисовуљи помиње — као прељубазног ујака царства ми, није конфисковао Синадинова имања. Да ли је протостратор завештао своје поседе Филотеју, а познато је да је део својих имања поклонио и продавао другим светогорским манастирима,[85] или можда није имао непосредних наследника који су у новој ситуацији створеној после српског освајања могли да преузму имање, па је српски цар њиме слободно располагао.

Приложена имања била су добра накнада за одузети метох у Зихни, али и за затирање и штету које су манастирски поседи претр-

[81] *Максимовић*, Теодор Синадин, 179. О Синадинима види сада *Chr. Hannick und Gudrun Schmalzbauer*, Die Synadenoi, Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie, JÖB 25 (1976) 125—161, Теодор је под бројем 24.
[82] *Максимовић*, Теодор Синадин, 181.
[83] *Kravari*, Nouveaux documents, 281.
[84] *Kravari*, Nouveaux documents, 283.
[85] *Максимовић*, Теодор Синадин, 181.

пели, већу него други манастири, како наводи Душанова хрисовуља. Занимљиво је да се не спомиње нити враћа ниједно имање које је Филотеј изгубио у току грађанског рата који је претходио српском освајању. Међутим, однедавно располажемо и подацима три до сада непозната документа из филотејског архива о манастирском властелинству првих година српске власти. Септембра 1347. године Стефан Душан је хрисовуљом потврдио Филотеју власништво над зевгалатијем Кранијари који је манастиру поклонио његов дворанин кир Јован Мазгида и вратио раније одузето манастирско имање, део метоха Цаиновог.[86] Историја оба поседа, о чему сазнајемо из хрисовуље, врло је занимљива.

Зевгалатиј Кранијари купио је Јован Мазгида од архонтопула Зихне, а они су га поседовали као баштинско имање на основу цареве хрисовуље. И тај документ, краљева повеља из јула 1344. године, први документ који је Стефан Душан издао на грчком, пронађен је у архиви Филотеја.[87] Судбина дела метоха Цаину који је српски цар вратио Филотеју прилично је компликована, што добро сведочи о правом хаосу који је владао у тим крајевима за време грађанског рата. Игуман и монаси пожалили су се Стефану Душану да је један део метоха Цаину одузела покојна Кантакузина и припојила свом поседу који је добила. Затражили су да им се одузети део земље врати. Цар је наредио митрополиту Скопља да испита случај и он је донео одлуку у корист Филотеја. Међутим, спорни посед је у међувремену променио власника и у тренутку када су се Филотејци жалили налазио се у рукама хиландарског баште који је располагао документима да је земљу легално купио од Јована Маргарита. Маргарит је, пак, земљу добио од деспине Палеологине, царице Ане Савојске, највероватније са другим поседима 1342. године — повељом му је дата земља одузета од Кантакузина.[88] Део манастирског имања је приликом конфискације поседа Кантакузина и предаје новом власнику очигледно и даље остао узурпиран. Маргарит, присталица Јована V, продао је затим земљу хиландарском башти, а он није желео да се одрекне поседа и врати га Филотеју. Због тога је цар Стефан наредио серском митрополиту да истражи целу ствар на лицу места. У пратњи митрополита Зихне и чиновника обе митрополије он је извршио цареву наредбу и утврдио да је жалба Филотеја била оправдана. На основу одлуке серске митрополије цар Стефан је наредио да се Филотеју врати спорни део имања, али и да манастир исплати одговарајућу суму новца коју је башта дао за куповину земље, и о томе издао Филотеју своју хрисовуљу. Судећи по току целог поступка и улози митрополита Скопља, Филотејци су се жалили цару највероватније у пролеће 1346. године у тренутку када су добили и општу повељу.

У манастирском архиву чува се још један документ из Душановог времена, акт серског митрополита Јакова из децембра 1355. године.[89] Монаси су изашли пред митрополита са царевом простагмом

[86] *Kravari*, Nouveaux documents, №4.
[87] *Kravari*, Nouveaux documents, № 3.
[88] *Kravari*, Nouveaux documents, № 2, cf. *Korać*, Charters, 198.
[89] *Kravari*, Nouveaux documents, № 5.

којом се наређује да митрополити Сера и Зихне и кефалија Раул изврше тачно омеђивање метоха Цаину. Наредба је извршена и постављене су тачне међе филотејског имања. У истом документу тачно су утврђене и границе поседа Кримна. Серски митрополит својим актом осигурава међе споменутих поседа и право Филотеја да их користи слободно на основу исправа којима располаже. Поучени лошим искуством са делом свога метоха који су једва успели да поврате и то пошто је у међувремену имање променило чак три власника, монаси се нису задовољили само хрисовуљом којом им је земља коначно враћена. Добили су и цареву простагму која је обавезивала серског митрополита да утврди тачне међе поседа и тако га заштити од могућих узурпација. Из истих разлога је свакако извршено и омеђивање поседа Кримна.

На основу сачуваних докумената не може да се утврди када је и како Кримна постала део филотејског властелинства. Кримна је припадала поседу протостратора Теодора Синадина. Видели смо да је повељом из априла 1346. године Стефан Душан приложио Филотеју из Синадинове заоставштине право на коришћење блата између Кримне и Панака. Још 1333. године продао је Синадин игуману Хиландара млин и 50 модија земље у селу Кримни на Панаку.[90] Да ли су међе наведене у акту из децембра 1355. године границе сеоске територије или само једног поседа у Кримни? У сваком случају, имање је прешло у власништво Филотеја између априла 1346. године, пошто се не спомиње у првој Душановој хрисовуљи, и децембра 1355. године, када је утврђен његов обим. И у случају Кримне налазимо се пред истим питањем — како то да је српски цар располагао имовином покојног протостратора Теодора Синадина?

Напоменимо још да су се сва имања која је Филотеј добио од цара Стефана налазила у околини Зихне — и поседи који су припадали покојном протостратору и зевгалатиј Кранијари који је приложио Јован Мазгида. Једини поклон ван подручја Зихне представљало је ослобађање од пореза манастирског имања Кала-Дендра у близини Сера.

Ватопед

Манастир Ватопед добио је хрисовуљу српског цара маја 1346. године.[91] Угледајући се на дарежљивост и благонаклоност својих предака светих Симеона и Саве према Ватопеду и у жељи да манастиру врати некадашње благостање и богатство, нестало у неприликама и нереду које су донели време и околности, Стефан Душан је потврдио својом хрисовуљом све старе манастирске поседе и порески и управни имунитет. Манастирска имања нису побројана појединачно. Српски цар је гарантовао власништво над поседима „који се редом набрајају у манастирским хрисовуљама, простагмама и осталим исправама према њиховој потпуној сили и садржају“, односно забра-

[90] Chilandar I, № 135, уп. *Максимовић,* Теодор Синадин, 181, н. 18 и 19.
[91] *Соловјев—Мошин,* № 11.

нио је улазак чиновника на имања која се налазе у Струми, Серу, Солуну, Верији, Каламарији, близу Свете Горе и на другим местима. Тако општом формулацијом цар Стефан је само потврдио правну ваљаност докумената о власништву које су монаси сачували у свом архиву. Главни разлог за издавање повеље било је у ствари потврђивање поседа које је Стефан Душан сâм поклонио Ватопеду. А то је био Свети Мамант у Каламарији са свим правима и повластицама, онако како су га пре поседовали војници Варварини и они који су били власници пре њих. Поред Светог Маманта цар је властелинству Ватопеда приложио и земљу од 300 модија коју је држао Музакије. Радило се очигледно о имањима које је Стефан Душан после освајања византијских области одузео од великаша који нису хтели да прихвате његову власт. Вратио је Ватопеду и старо манастирско имање Рафали и Кримота, одузето у току грађанског рата.

Српски цар је две године касније, у априлу 1348. године, Ватопеду издао нову хрисовуљу.[92] Приликом посете манастиру, из захвалности за многа Богородичина доброчинства и у жељи да искаже љубав коју су и његови славни преци показивали према Ватопеду, Стефан Душан је издао хрисовуљу којом је потврдио све метохе које је манастир поседовао према старим хрисовуљама и његовој повељи. Као и у њој, цар, гарантујући управни имунитет свим имањима, спомиње метохе у Струми, Заварникији, Хотоливу, Драми, Зихни, Солуну, Рафалији, Кримоти, Крициjани, Верији, Светом Маманту, Ермилији, близу Свете Горе и у њој, као и онима која има на другим местима.

Међутим, имања набројана после опште формулације о потврђивању на почетку повеље нису стари манастирски поседи. Цар је прво потврдио оно што је сâм поклонио маја 1346. године — село Свети Мамант и Музакијеву земљу од 300 модија. Новом повељом је, међутим, поред Светог Маманта даровао и два пристаништа, Леонтаријско и мало, на Малом мору, које су раније држали Варварини. После две године приложио је тако манастиру још један део поседа конфискованог после српског освајања. Потврђена су, затим, и два имања која је цар приложио манастиру после маја 1346. године исправама које се нису сачувале до данас. Тако је простагмом доделио Ватопеду земљу покојне Цаконисе, Амна и других Солуњана, винограде и њиве, изгледа у близини Светог Маманта. Приложио је и присељенике Касандрине који су ту живели, а и њихова баштинска имања на Касандри. Потврдио је и метох Светих Бесребреника у Драми који је претходно приложио манастиру. Овом приликом цар Стефан је манастиру приложио и извор у Санијани.

Остала имања која им је приложио овом повељом представљају у ствари поседе које су византијски великаши у његовој служби поклонили Ватопеду, а цар их само потврђује. Тако је манастир добио парике на свом метоху у Ермилији који су припадали неким Солуњанима, а држао их је царев дворанин епарх Исарис, са њиховим имањима и напуштеним њивама поред реке. Метох Спилеотису

---

[92] *Соловјев—Мошин*, № 18, *Lascaris*, Actes serbes, № 2, *Dölger*, Schatzkammern, № 125.

у Сидерокавсији са свим правима и парицима поклонио је Кавасила. Фокопул је код Сера приложио винограде, њиве и млинове код мале капије, у самом граду куће и земљу код Пола — све то из свог баштинског поседа. Царев дворанин кир Марко Анђео и Дријин поклонили су код Зихне куће, њиве и винограде, све од своје баштине. Царев дворанин велики хетеријарх Јован Маргарит поклонио је Ватопеду село код Драчове које је претходно добио од Стефана Душана, земљу у малој Неволијани и посед код Кесаропоља, што је поседовао на основу повеље византијског цара, а било му је потврђено и хрисовуљом српског цара. Маргарит је приложио манастирском властелинству и своју земљу код Христопоља и цркву и кућу у самом граду. Војни судија Маврофор, и он царев дворанин, поклонио је Ватопеду своја имања која је поседовао као мираз, баштину и која је стекао куповином — куће у граду, највероватније у Хрисопољу, а изван града винограде и њиве и цео посед у Градишту са баштом и кућама. Цар је монасима затим потврдио и власништво над поседима који су раније припадали ἐπὶ τῆς τραπέζης Ласкарису — земљу „Алевра" од 500 модија и другу земљу од 150 модија, обе код Хрисопоља, и великом папији Цамблаку — место у граду (Хрисопољу?). Судећи према титулама те двојице великаша, а и по томе што се поседи у повељи не наводе уз остале великашке поклоне, већ после имањâ која је сам цар поклонио манастиру, могло би да се закључи да се радило о поседима које је цар Стефан конфисковао у јесен 1345. године. Стефан Душан је потврдио Ватопеду и једну келију дату му од прота. На жалост, име келије немогуће је прочитати пошто је на том месту текст повеље оштећен. Хрисовуља се завршава потврдом управног и пореског имунитета манастирских имања.

Тако је Ватопед, захваљујући традицији везаној за свете Симеона и Саву, осетио велико доброчинство цара Стефана. Вратио је монасима њихово одузето имање Рафали и Кримота, а сâм је приложио два метоха — Светог Маманта и Светих Бесребреника код Драме,[93] 950 модија земље, винограде, њиве, извор у Санијани, насељенике Касандрине и приходе од два пристаништа. Неколико његових дворана, Византинаца који су прешли у његову службу, приложило је Ватопеду своје, не мале, поседе. Карактеристично је да се радило, како се у повељи изричито наглашава, о њиховим баштинским поседима, купљеницима или чак миразу. Велики хетеријарх Јован Маргарит поклонио је и село Драчову које је добио од српског цара, а судија Маврофор њиве које је изгледа стекао поклоном од Стефана Душана. Дарежљивост архоната српског цара према Ватопеду не би могла да се објашњава као последица једне „rücksichtslose Proskriptionspolitik" према великашима који су прешли у његову службу. Видели смо и да је Филотеј добио земљу коју је један царев дворанин купио и то од властеличића који су је добили на поклон од Стефана Душана и то као баштински посед. Уосталом, као што ћемо и још видети, пракса поклањања манастирима, као и продавања имања монасима

[93] Ватопед је много пре 1346. године имао поседе у Светом Маманту, а и Свети Бесребреници код Драме су стари манастирски посед. Вероватно су одузети и предати у власништво Варваринима у току грађанског рата. Cf. *Lefort*, Villages, 146.

није се ништа изменила у време српске власти над Светом Гором. Поставља се једино питање да ли је Ватопед привукао толику пажњу Душанових великаша Византинаца случајно или су поклањали земљу у толиком броју баш Ватопеду у жељи да приложе манастиру који је, поред Хиландара, у највећој мери био везан за породичну традицију Немањића.

Ксиропотам

У пролеће 1346. године царску потврдну хрисовуљу добио је и манастир Ксиропотам.[94] Документ се сачувао у врло лошем стању — постоји практично само десна половина текста. Број индикта и две последње цифре у години од стварања света нису исписани. Пошто је повеља врло слична хрисовуљи за манастир Ивирон из априла 1346. године, многи делови текста су реконструисани према том акту, али остало је и доста лакуна које нису могле да се испуне. На основу сличности са ивирском хрисовуљом и повељом Филотеју Душанов акт за Ксиропотам је и датован у април или мај 1346. године.[95] У прилог таквом датовању говори и забелешка сачувана на полеђини документа, писана грчки, о интервенцији скопског митрополита Јована при издавању повеље. Истоветна белешка сачувана је и на повељама Ватопеду из маја 1346. године и Есфигмену која нема исписан датум, а по сличности са ивирском и филотејском датује се такође у пролеће 1346. године.[96] Мишљење да је ксиропотамска повеља фалсификат, као и остале хрисовуље српског цара издате у априлу и мају 1346. године и неприхватање метода реконструкције њеног текста временом су у науци напуштени.[97] Са друге стране, ни чињеница да су делови датума, индикт и део године од стварања света, и то управо они које је на византијским хрисовуљама испуњавао цар, остали неисписани не говори против веродостојности акта.[98] Да ли се, пак, ради и о оригиналу, моћи ће да се одговори, као што је већ наглашено, тек када се детаљној палеографској и дипломатичкој анализи подвргну сви сачувани документи из канцеларије првог српског цара. Против веродостојности повеље, а што је много важније, нема индиција у њеној садржини.

Документ нема аренгу, већ се непосредно отпочиње са набрајањем поседа и метоха које је манастир држао на основу старих хрисовуља, простагми и катастарских докумената и других исправа. Сва споменута имања су углавном позната. Цар их је на молбу монаха, а као накнаду за претрпљену штету и пустошења манастирског властелинства, само потврдио. Сâм им је поклонио парике Катакалине са њиховим имањима, пресељенике који су одскоро у

[94] *Соловјев—Мошин*, № 12, Xéropotamou, № 25.

[95] *Соловјев—Мошин*, 85, Xéropotamou, 184—185.

[96] О белешци српског митрополита v. Xéropotamou, 185. Cf. *F. Dölger*, Intervenienten-Vermerke in graeco-slavischen Urkunden, Die Welt der Slawen 5 (1960) 265.

[97] Преглед литературе о тој хрисовуљи у Xéropotamou, 185—186.

[98] *Kravari*, Nouveaux documents, 303.

селу (име села није се сачувало), парике и присељенике у (име села или метоха на уништеном делу текста), а и парике и присељенике који су припадали рођаку (име се није сачувало). Поклонио је манастиру и државну топионицу гвожђа у селу Кондогрици коју је раније држао неко чије се име није сачувало, а однедавно и (поново лакуна у тексту) и давао за то 20 перпера годишње. Цар је затим ослободио манастир од свих пореских обавеза, дозволио монасима да уносе побољшања на сва своја имања, потврдио управни имунитет и дозволио да на својим поседима задрже све евентуалне присељенике који нису уписани у катастарске исправе. Тешко оштећени текст повеље има лакуне, на жалост, управо на местима где се говори о зависним људима које је цар поклонио манастиру. Осим имена парика Катакалина нису нам се сачувала ни имена села у којима су живели парици и присељеници додељени манастиру, као ни име рођака, царевог или византијског василевса, чији су људи прешли у власништво Ксиропотама. Упадљиво је да Стефан Душан није Ксиропотаму поклонио ниједан земљишни посед, већ једино људе — и парике и присељенике. Очевидно се и Ксиропотам суочавао са истим проблемима као и Ивирон на свом имању у Радоливу. Зависни људи су бежали са манастирских поседа.[99] Вероватно је и Ксиропотаму више одговарало да уместо нове земље од српског цара добије радну снагу, односно да се правно потврди присуство присељеника на манастирским имањима.

И о другом поклону Стефана Душана, државној топионици гвожђа у Кондогрици оштећени текст повеље доноси само непотпуне податке. Једино се сазнаје да је топионицу држава дала уз годишњу ренту од 20 перпера прво једном, па другом закупцу и да ју је коначно српски цар предао у власништво Ксиропотама. Захваљујући простагми Јована V из 1351. године сазнаје се доста појединости о том поклону српског цара.[100] Из тог документа се види да су пре српског освајања монаси користили топионице у манастирском селу Кондогрица и за то плаћали 20 перпера царевом дворанину скутерију Андрији Инданису. Због навале Срба престали су да му исплаћују ренту. Инданис је очигледно други закупац топионице из Душанове хрисовуље. Он је приходе од топионице по свему судећи држао као пронију и убирао годишњи приход уступивши је на коришћење монасима. Инданис је напустио Халкидику склонивши се пред Србима, а већ априла 1346. године Ксиропотам је од Стефана Душана добио топионице на поклон. Тако је посед још једног верног присталице Јована V српски цар конфисковао и поклонио светогорском манастиру.

Есфигмен

Већ смо споменули да је хрисовуља Стефана Душана за манастир Есфигмен са само делимично исписаним датумом (недостају месец, индикт и део године од стварања света) због своје сличности

[99] *Острогорски*, Две белешке, 217—222.
[100] Xéropotamou, № 27, уп. *Острогорски*, Серска област, 75—76.

са повељама Ивирону, Филотеју и Ксиропотаму датована у април или мај 1346. године. Последња анализа есфигменских аката цара Стефана показала је, уз све резерве, да су сумње у дипломатичку исправност тих аката ипак биле претеране.[101]

Цар Стефан је на молбу монаха потврдио својом повељом имања и метохе које је Есфигмен поседовао на основу старих хрисовуља, простагми и других исправа. Потврдио је и порески имунитет и забранио улазак свим чиновницима на манастирске поседе. Дозволио је и да Есфигмен задржи као своје и све људе који дођу да се настане на имањима манастира, ако нису уписани у туђе катастарске спискове. А као накнаду за штету на споменутим имањима цар је поклонио Есфигмену део села Портареја које је припадало покојном Анатавлу. Радило се у ствари о поседу који је припадао манастиру, али је одузет, несумњиво у току грађанског рата, и предат Анатавлу. По српском освајању Стефан Душан је вратио имање старом власнику, манастиру Есфигмен. Тако је и Есфигмен у пролеће 1346. године добио од новог цара општу повељу којом је потврђен његов статус, а као свој поклон Душан је приложио конфисковани манастирски посед.

Годину и по дана касније, у децембру 1347. године, цар је издао Есфигмену још једну хрисовуљу.[102] Било је неслагања око аутентичности и тог документа.[103] Међутим, још је мање разлога да се сумња у другу Душанову есфигменску хрисовуљу која је потпуно и тачно датована. Сачувани примерак је свакако аутентичан, а да ли се ради о оригиналу са аутографом српског цара на основу до данас успостављених дипломатичких критеријума немогуће је за сада ишта рећи.[104] Повеља је издата на захтев монаха који су замолили цара да им врати две трећине села Крушово које су им одузете и дате двојици великаша. Један део добио је покојни Гаврилопул, а други, заједно са Висинијом, вероватно засеоком, Фармакије. На основу старих есфигменских исправа о власништву над селом, а на посебну молбу монаха, цар је издао хрисовуљу да би потврдио њихово право на метох у целости, порески и управни имунитет тог поседа, као и право да населе слободне људе. Видели смо да је хрисовуљом из априла 1346. године цар Стефан вратио Есфигмену део Портареје који је одузет и предат Анатавлу. У другој повељи изричито се каже да су делови Крушова одузети манастиру према катастарском попису и предати световним поседницима. Одузети део Портареје вратио је монасима да би им олакшао претрпљену штету у току грађанског рата, а 1347. године некадашњи посед вратио је на њихову молбу и пошто су му показали старе исправе на основу којих су поседовали Крушово у целости. Световни власници — Анатавле и Гаврилопул нису били живи у тренутку када су имања враћена Есфигмену. Да ли су прешли у службу српског цара, па је он тек после њихове смрти вратио имања Ес-

[101] Esphigménou, № 22, о датовању и аутентичности ibidem, 140.
[102] *Соловјев—Мошин*, № 15, Esphigménou, № 23.
[103] Esphigménou, 144—145.
[104] Esphigménou, l. c.

фигмену или су пред српским освајањем напустили поседе и склонили се на византијску територију, не можемо да установимо. Важно је, међутим, да се примети да Стефан Душан није светогорским манастирима вратио сва имања одузета у току грађанског рата једноставно поништивши све такве одлуке Јована V и Јована Кантакузина. Поседи су враћени очигледно постепено и вероватно од случаја до случаја. Свакако је и међу онима који су ступили у службу српског цара било и оних који су у току грађанског рата добили у пронију и земљу одузету манастирским властелинствима. Можда је управо због тога Есфигмен и тражио да се у децембру 1347. године враћени делови села Крушова потврде посебном хрисовуљом цара Стефана — да би се спречила свака могућност будућег спора са Гаврилопуловим и Анатавлом. Тако је и Есфигмен осигурао своје старе поседе и привилегије које је на њима уживао, а у оквире властелинства враћени су делови имања одузети у току грађанског рата. Нове поседе манастир од цара Стефана није добио.

Лавра

И у архиви најугледнијег светогорског манастира, Лавре светог Атанасија, сачувала се једна хрисовуља Стефана Душана.[105] Издата је децембра 1347. године и по својим спољним одликама представља аутентичан документ. Цар Србије и Романије објаснио је у аренги како је, обузет љубављу према светој Лаври, решио да учини и нека већа доброчинства. Потврдио је сва имања и метохе које је манастир поседовао на основу старих повеља и простагми, ослободио их је свих пореза и потврдио потпуни управни имунитет. Формула је врло уопштена, метоси и имања се не набрајају поименично, а и списак пореза је врло кратак. Хрисовуља је издата да би се монасима „записали" цареви поклони, а не као општа потврдна повеља новог цара. Монаси Лавре су се изгледа осећали сигурни и после промена које је донело Душаново освајање и у пролеће 1346. године нису тражили да им потврди поседе. Пре децембра 1347. године српски цар је манастиру издао простагму која се није сачувала, али се спомиње у хрисовуљи. Тим актом поклонио је Лаври другу половину прибежишта у Сидерокавсији — „све остало, што се налази државног и пронијарског". Манастир је одраније држао половину, о чему је поседовао старе хрисовуље. Хрисовуљом из децембра цар Стефан је тај поклон потврдио и даровао је још манастиру 300 перпера као годишњи приход од пристаништа у Хрисопољу и манастир Богородице Елевсе (у Хрисопољу?) као метох од чијих ће се прихода издржавати манастирска болница. Поклонио је још и годишњи приход из државних ливница у Трилису и Вронту у висини од 600 мера гвожђа. Занимљиво је да је највећи део поклона српског цара представљао новчани годишњи приход, и то од регалних права српског цара. О редовном годишњем приходу у новцу који је цар Стефан обезбедио за још неколико светогорских манастира биће речи нешто

[105] *Соловјев—Мошин*, № 16, Lavra III, № 128.

касније. Приходе од државне ливнице гвожђа добио је, као што смо видели, и манастир Ксиропотам, додуше на нешто другачији начин. Ксиропотамци су држали ливницу у Кондотрици, а цар их је ослободио обавезе да плаћају ренту дату у пронију. Посед у Сидерокавсији налазио се у власништву државе и пронијара, очито оних који нису прихватили српску власт, па су остали без својих поседа.

Дохијар

Манастир светих Арханђела Гаврила и Михајла звани Дохијар добио је од српског цара пре марта 1349. године два села на поклон — Варнарово код Сера и Сфистиану код Сланице. Хрисовуља којом је то санкционисано, можда општа потврдна повеља, није се сачувала. О поклону сазнајемо из сачуване хрисовуље Стефана Душана издате у марту 1349. године.[106] Цар је, због неодложних потреба, одузео Дохијару оба поклоњена села и уместо њих приложио манастиру градић Равеникију са пиргом, парицима и елефтерима, виноградима и њивама и свим правима и повластицама. Хрисовуљом је цар гарантовао власништво над Равеникијом и потпуни порески имунитет. На жалост, ни многобројни сачувани акти из дохијарског архива не омогућују нам да нешто више сазнамо о променама на манастирском властелинству које је донела српска власт. Пошто се у повељи из марта 1349. године не потврђују сва манастирска имања и њихове повластице, очигледно је цар то већ учинио општом хрисовуљом, можда већ у пролеће 1346. године. Одузимање поседа поклоњених манастирима, па и када су за узврат дарована нова имања, било је изузетно ретко у редовним приликама. Српски цар је свакако имао врло важне разлоге због којих је тако поступио. Какве, тешко је и да се нагађа. Чини се да је најлакше да се претпостави да је та два села даровао некоме од својих великаша да би га наградио или придобио за службу. О познијој судбини Варнарова сведочи један документ из архива Лавре. Јован V је 1365. године, на молбу монаха, потврдио Лаври власништво над тим селом.[107] Како је Варнарово доспело у посед манастира Лавре и да ли у време Душанових наследника, не знамо. Изгледа ипак да је извесно да цар Стефан није одузео село Дохијару да би га поклонио Лаври, јер тако неуобичајени чин не би никако могао да назове „неопходна служба царства ми". О новом поседу, градићу Равеникији, нема података који би указивали колико је дуго остао у власништву Дохијара. Важно је истаћи да је још средином XI века Дохијар имао имање у Равеникији.[108]

Занимљиво је да у хрисовуљи српског цара нема ни помена о имањима Дохијара конфискованим у току грађанског рата која је Стефан Душан вратио манастиру. У манастирском архиву сачувала се хрисовуља Јована V издата 22. септембра 1355. године која до-

[106] *Соловјев—Мошин*, № 22, Docheiariou, № 25.
[107] Lavra III, № 142.
[108] *Docheiariou*, 50.

носи занимљиве податке.[109] Монаси су се пожалили цару да им је половину старог поседа Диаволокампа у Каламарији заједно са пристаништем Коница и земље у Ермилији и у Амигдалијама пре извесног времена одузео Јован Кантакузин и дао различитим особама. Јован V је наредио да манастир убудуће поседује споменуте поседе у целости, као и некада. Издавач је са правом констатовао да је повеља издата само да се потврди већ извршено враћање конфискованих имања.[110] Очигледно је да је српски цар вероватно врло брзо по успостављању своје власти вратио Дохијару одузета имања, као што је учинио са поседима осталих светогорских манастира узурпираним у току грађанског рата. Вероватно је то санкционисано општом повељом манастиру која се није сачувала. Монаси су од Јована V затражили да и он потврди неповредивост спорних имања и то у тренутку када је Јован Кантакузин већ напустио царски престо. Занимљиво је да је Кантакузин у току грађанског рата конфисковао половину поседа, као што је то пуних педесет година касније византијска влада урадила са целокупним имањима атоских манастира суочена са непосредном турском опасношћу.

Хрисовуља цара Стефана из 1349. године доноси податке само о два села која је поклонио Дохијару, да би их убрзо заменио другим поседом. Да ли је и колико већи био његов прилог манастиру, на основу данас сачуваних докумената не може да се утврди. Из неколико византијских докумената и из времена српске власти над Атосом и из периода непосредно после успостављања власти византијског цара 1371. године, о којима је већ било речи у првом поглављу овог рада, види се да је Дохијар у току српске власти увећао своје властелинство ширећи се на имања која су припадала световним власницима избеглим пред новим царем. Међутим, из података тих докумената јасно је да манастиру нису те поседе поклонили ни Стефан Душан ни његови наследници, већ су само толерисали узурпацију. Са друге стране, могло би да се очекује да је српски цар био посебно дарежљив према Дохијару, посвећеном светим Арханђелима. Био је то култ који је Стефан Душан посебно неговао угледајући се на Цариград и уклопивши га у своју царску идеологију. Једине две црквене грађевине које је подигао, задужбина у клисури Бистрице код Призрена и црква у Хиландару, биле су посвећене управо светим Михајлу и Гаврилу.

Ксенофон

Стефан Душан је манастиру Ксенофон јуна 1352. године даровао општу потврдну хрисовуљу, по свему судећи сачувану у аутентичном облику.[111] Српски цар је потврдио сва имања која је манастир поседовао на основу старих хрисовуља и исправа, порески и управни имунитет. Стара манастирска имања су побројана кратко и уопштено, па није могуће да се створи прецизна слика о променама

---

[109] Docheiariou, № 33.
[110] Docheiariou, 203.
[111] *Соловјев—Мошин*, № 25, Xénophon, № 29.

на властелинству у односу на период о којем располажемо детаљнијим подацима. Цар Стефан је манастиру поклонио и два нова поседа — пашњак (зимовиште) на Касандрији, можда поред Сиврије, где се налазио стари манастирски пашњак, и земљу у области Мириофита коју је раније поседовао витез Музакије. Део Музакијевог имања, земљу од 300 модија у селу Свети Мамант или у његовој непосредној близини, поклонио је српски цар у мају 1346. године Ватопеду. Мириофит се налазио у истом делу Халкидике — непосредно изнад касандријског полуострва, нешто северније од Светог Маманта,[112] што указује да је Музакијев посед, или барем његов део, лежао у Каламарији. Да ли је и пашњак на Касандрији био у пронијарским рукама или у власништву државе, немогуће је рећи.

Занимљиво је да је Ксенофон тек 1352. године затражио од Стефана Душана повељу која би потврђивала манастирске поседе. Историја као да се поновила — и за владе Андроника II Ксенофон је тек на интервенцију прота добио царску потврдну хрисовуљу знатно касније него остали светогорски манастири. Стефан Душан у својој повељи спомиње да је та два имања недавно поклонио Ксенофону, не говорећи ништа о томе да ли је манастиру већ издао посебан документ. Могуће је да су монаси затражили хрисовуљу о том поклону и у исто време замолили да им цар потврди и стара имања. У сваком случају, у току седам година колико је протекло од српског освајања до тренутка издавања повеље ксенофонским монасима није била потребна исправа српског цара која би правно оснажила старе документе на основу којих је манастир поседовао своја имања.

Свети Пантелејмон

У овом покушају да се на основу сачуваних података утврди колико су се у време Стефана Душана увећала властелинства светогорских манастира руска монашка заједница посвећена светом Пантелејмону остављена је за сам крај разматрања, на претпоследње место, испред Хиландара, иако, ако се држимо хронолошког принципа — датума издавања сачуваних аката, ту свакако не спада. Постоје два разлога за то. Свети Пантелејмон је једини међу светогорским манастирима од цара Стефана добио и хрисовуљу састављену на српском.[113] Са друге стране, његова грчки писана хрисовуља сачувала се у чак шест примерака, три из XIV века и три знатно млађа и у науци се водила велика полемика око њене аутентичности и веродостојности.[114] Пажњу су, природно, привлачила три примерка документа која се на основу палеографских одлика датују у епоху, у XIV век. Дипломатичка полемика се у ствари водила око две копије Душанове повеље, пошто су два примерка сачувана у манастирском архиву донела потпуно исти текст, а трећи

---

[112] Cf. *Lefort,* Villages, 102—103 и 147, карте 8 и 12.
[113] Ross, № 47.
[114] Cf. *Živojinović,* Chrysobulle, 167—168, н. 1—4.

се разликује у врло важном делу — по броју имања која је цар приложио — нешто је већи. Обе варијанте су иначе исте — носе царев потпис и датум издавања. В. Мошин је инсистирао на аутентичности оба документа.[115] Повељу са мање поклоњених села сматрао је за оригиналну, а примерак са већим бројем поседа за концепт који су монаси поднели Стефану Душану, а цар га није прихватио пошто су му се захтеви чинили претераним. Управо на та два примерка Душанове хрисовуље Светом Пантелејмону Мошин је највише заснивао своје тврђење да на српском царском двору није постојала грчка канцеларија и да су грчке повеље Стефана Душана састављали дестинатари који су их потом подносили цару на потпис и оверу.[116] Полемика коју је отворио Делгер оспоравајући Мошинову тезу потрајала је дуго, да би данас у науци Мошинове идеје биле практично одбачене.[117] Са друге стране, међутим, учврстило се мишљење да су обе верзије Душанове повеље руском манастиру фалсификати. Тако је и у новом критичком издању докумената из архива Пантелејмоновог манастира грчка повеља српског цара објављена у додатку, као фалсификат.[118] Издавачи су закључили да је настала према хрисовуљи Јована V издатој 1353. године у којој се потврђују иста имања набројана у примерку Душанове повеље са већим бројем села. Додуше, истакли су да не би било могуће да се сачувани примерци хрисовуље српског цара тако лако прогласе за фалсификате да се није сачувала оригинална повеља Јована V на основу које је фалсификат направљен.[119]

Чини се, ипак, да однос између хрисовуље Јована V и сачуваних примерака Душанове повеље није тако једноставан и непосредан. При анализи документа за који се сумња да је фалсификат основно питање је, природно, какву би корист кривотворени акт донео свом творцу. У повељи Стефана Душана не појављује се ниједан посед више него у акту Јована V. К томе, византијски цар је само потврдио имања руском манастиру. У тренутку када је издао повељу то је једино и могао да уради пошто су се те области налазиле под влашћу Стефана Душана. Управо због тога руски монаси не би имали никакве користи од фалсификовања српске повеље према византијском оригиналу. Рекло би се да је след догађаја био управо супротан. У једном тренутку монаси су затражили потврду од Јована V за поседе које су добили од српског цара да би се правно осигурали за убудуће, уколико би византијски цар опет успоставио своју власт над југоисточном Македонијом. То је, уосталом, као што ћемо још видети, био уобичајен однос према василевсу и у време српске власти. К томе, у једном документу из манастирског архива издатом после обнове византијске власти на Атосу изричито

---

[115] *Мошин*, Акти, 22—38.

[116] Уп. *Мошин*, Акти, 227, н. 33, 234, н. 3.

[117] Библиографске податке о току полемике дао је *F. Dölger*, Die byzantinische und die mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei, Actes du XIIe congrès international d'Études byzantines I, Beograd 1963, 100. Види и кореферат *V. Mošin*, Rapports complémentaires, o.c, 333—338.

[118] Saint-Pantéléèmôn, Appendice III.

[119] Saint-Pantéléèmôn, № 11.

се наводи да су два од имања која се наводе у повељама и цара Стефана и цара Јована V Срби одузели ранијем власнику и поклонили манастиру, а монаси су успели да добију потврду Јована V, свакако повељу из 1353. године. Врло је важна и чињеница да се шира листа имања у једној верзији Душанове повеље која одговара поседима потврђеним повељом Јована V у ствари састоји од имања споменутих у Душановом документу са мање поседа и имања поклоњених манастиру његовом српском хрисовуљом, издатом нешто касније. Отуда врло уверљиво изгледа хипотеза изнета после објављивања критичког издања аката Светог Пантелејмона и поткрепљена управо саопштеним разлозима, да сачувана верзија Душанове хрисовуље са мање имања представља веран препис оригиналне повеље српског цара, значи документ веродостојне садржине.[120] У једном тренутку, пошто је манастир добио и српску хрисовуљу са новим поклонима цара Стефана, у жељи да добију и потврду Јована V, монаси су саставили нови препис Душанове грчке хрисовуље. Проширили су га имањима која су добили његовом другом хрисовуљом издатом на српском, и такав документ поднели византијском цару. На основу њега Јован V је издао своју хрисовуљу 1353. године. Чињеница да би повеља писана на српском вероватно била од мале користи у канцеларији византијског цара приликом састављања његове хрисовуље поткрепљује ново тумачење веродостојности грчке хрисовуље Стефана Душана и њеног односа према нешто познијој повељи Јована V. Прихватајући такво разрешење у науци већ одавно присутног дипломатичког проблема, у разматрању односа цара Стефана према властелинству Светог Пантелејмона користићу сачувани препис његове грчке повеље са мање набројаних имања као веродостојан текст данас изгубљеног оригиналног документа.

Стефан Душан је своју прву хрисовуљу, писану грчки, даровао манастиру јануара 1348. године.[121] То није била општа потврдна хрисовуља којом се гарантовала правна сигурност старих манастирских поседа. У аренги се говори о дужности богобојажљивог цара да показује своју дарежљивост према монасима и обезбеди им средства за живот да би се они несметано обраћали Богу. Зато је цар приложио манастиру села Јанчишта на Струми и Веникију са превознином и три зевгалатија и млиништима око њега, затим и села Жидомишта и Дубницу и код Дубнице метох свете Киријакије са земљом и приходом од винограда. Цар је затим гарантовао неповредивост поклоњених метоха и управни и порески имунитет. Кратком и уопштеном формулом Стефан Душан је потом потврдио и све старе манастирске поседе којима су монаси располагали на основу старих хрисовуља и осталих исправа и то у Солуну, Каламарији и Равеникији.

Стефан Душан је руском манастиру поклонио четири села. Изгледа да су се сва налазила у струмској области, иако се то изричито каже само за Јанчишта. Радило се о великом поклону. Без

[120] *Živojinović,* Chrysobulle.
[121] *Соловјев—Мошин,* № 17.

обзира на то колико су земље обухватале сеоске међе, ипак су то била целовита имања, а не само комади земље или поседа који су на различите начине доспели у руке српског цара. Из хрисовуље се не види, али ни из повеље Јована V, ко је био ранији власник села приложених Светом Пантелејмону. Срећом, сачувао се један акт издат манастиру 1375. године о којем је већ било речи.[122] Алексије Палеолог, син великог хетеријарха Михајла Кавасиле, одрекао се тада у корист манастира својих некадашњих поседа Јанчишта и Веникије. Заузврат монаси су се обавезали да ће му осигурати да ужива један аделфат када дође у манастир. Навео је изричито да је имање изгубио у време српске власти. Срби су га поклонили руском манастиру, а монаси су о томе добили и повељу Јована V. Пошто је Алексије у турском ропству изгубио све исправе о власништву над имањем које је од цара добио још његов отац, није могао да оствари своја права према посебној наредби Јована V да свако ко жели да поврати своја изгубљена имања мора да покаже документе о власништву. Акт је издао да би заштитио манастир од могућих каснијих захтева своје породице. У светлу података тог акта молба монаха византијском цару 1353. године да им потврди поседе које су добили од Стефана Душана показује се као врло практична и далековида. Врло је вероватно, мада не располажемо никаквим подацима, да су и села Жидомишта и Дубница пре српског освајања припадала неком од византијских великаша који нису хтели да признају власт српског цара.

Цар Стефан је 12. јуна 1349. године издао Светом Пантелејмону другу хрисовуљу са новим поклонима.[123] И та, српски писана, повеља изазивала је доста дипломатичких недоумица. Сачувана су, наиме, два примерка тог документа. У једном је број поклоњених имања већи но у другом. Видели смо да верзија грчке хрисовуље са већим бројем поклона у ствари набраја и поседе поклоњене српском повељом цара Стефана. Слично се десило и са српском повељом, заправо оним њеним примерком који садржи шири списак имања. Проширен је управо имањима која је цар манастиру поклонио својом грчком хрисовуљом. Поред тих села у српској хрисовуљи појављују се још два имања којих у „краћој" нема. Управо у њима, као и у одредби која гарантује аутономни положај манастира у односу према проту треба да се тражи узрок настанка тог документа који је у новом издању Пантелејмонових аката објављен као фалсификат. Краћа верзија је по свему судећи веродостојно пренела текст оригиналног документа, уколико није заиста оригинал.

Српска хрисовуља Стефана Душана донела је манастирском властелинству нове значајне поклоне. Цар је приложио цркву Светог Ђорђа у Валандову, у селу Боимији — са селом које је припадало цркви као купљеница, виноградима и млиновима. Поклонио је и село Новосело код Вучишта са местом за млин и црквом Богородице Адиниотице, а у граду Серу човека Георгија Лукера са породицом и кућом и свом имовином. Цар Стефан је руским монасима доделио

[122] Saint-Pantéléèmôn, № 15.
[123] Ross, № 47, Saint-Pantéléèmôn, actes serbes, № 1.

и годишњи приход од Трилиса у износу од 200 млетачких перпера на Ђурђевдан и двадесет мера соли у Хрисопољу, такође на Ђурђевдан. У састав манастирског властелинства цар је укључио и баштински посед Мазгиде Калојана Зихнијског — село Драгошту, куће у Зихни, зевгалатиј преко реке Панака Коцак, али и све друго што се затекло, куће, купљенице, винограде, њиве, воденице и људе што је Мазгида поседовао у граду или изван града. Све нове поседе цар је ослободио свих пореза и даровао им и управни имунитет.

Метох Светог Ђорђа у Боимији налазио се у српској Романији, у грчком делу царства Стефана Душана, али у областима које је освојио много пре 1345. године. Први пут је један светогорски манастир добио од српског цара метох који се налазио далеко од Халкидике и струмске области где су згуснуто лежала њихова имања, не рачунајући Хиландар и једини пут. Новосело код Вучишта налазило се вероватно у околини Зихне, као и остали поседи поклоњени српском хрисовуљом. У верзијама обе Душанове хрисовуље са ширим списком имања, као ни у повељи Јована V из 1353. године, не помиње се да се Новосело налазило код Вучишта, али упадљиво је да је наведено уз села која су поклоњена грчком хрисовуљом, у групи поседа где је и село Јанчишта. То би указивало или да су села Вучишта и Јанчишта у ствари исти топоним или да су састављачи повеља које су настале на основу оригинала српске хрисовуље тако протумачили текст документа, па се Новосело нашло уз Јанчишта.[124] На жалост, даље од претпоставке нема се куд. Новосело је вероватно припадало цркви Богородице Адиниотице. У Серу је манастир добио зависног човека Ђорђа Лукера, изгледа имућног. Најинтересантнији поклон представља свакако баштина Калојана Мазгиде. Видели смо да је царев дворанин Јован Мазгида поклонио 1347. године Филотеју једно имање у близини Зихне које је купио од групе архонтопула. Био је један од оних Византинаца који су ступили у службу српског цара. У повељи Светом Пантелејмону спомиње се већ као покојни. Цар Стефан изричито наглашава да манастиру прилаже читаву Мазгидину баштину — „и све што се нађе,... или у граду или изван". Да ли је Мазгида умро без наследника или су они напустили Зихну оставши верни византијском цару? Слично питање поставило се и за поседе покојног Теодора Синадина које је цар Стефан поклонио Филотеју, иако се из повеље није видело да ли је у питању била протостраторова баштина или пронија. Мазгидово имање налазило се у Зихни и њеној околини, па ту треба тражити и село Драгошту. Познијих података о судбини Мазгидиних имања немамо. Споменули смо да је цар Стефан потврдио Коцак Ивирону већ 1346. године.[125] Тумачено је и да је српски цар Коцак одузео Светом Пантелејмону и да је потом прешао у власништво ивирских монаха.[126] Међутим, и у Пантелејмонској повељи Јована V 1353. године уз остале некадашње Мазгидине поседе поменут је и зевгалатиј. Формула је

---

[124] О убикацији поклоњених поседа види Saint-Pantéléèmôn, 161.
[125] Види напред, стр. 60—62.
[126] *Kravari*, Nouveaux documents, 306.

идентична формулацији у Душановој грчкој повељи са више поседа, али је у акту Јована V испуштено неколико речи — преко Панака Коцак. Уочљиво је да су у тексту те повеље и куће у Зихни и „све остало што се обрете у граду и изван њега" из хрисовуље цара Стефана. Текст Душанове „шире" грчке хрисовуље, у свему идентичан са формулацијом повеље Јована V, изоставља, међутим, метох Светог Ђорђа у Боимији, али је имање накнадно прибележено на маргини повеље. Уочљиво је и да повеља Јована V и шире верзије обе Душанове повеље пропуштају да спомену да је Јован Мазгида из Зихне, па из њиховог текста остаје нејасно где су се Мазгидина имања налазила. Уз то, шира верзија Душанове српске повеље не спомиње ни Ђорђа Лукера из Сера. Све то би говорило да неспомињање имена зевгалатија у повељи Јована V не значи да је у тренутку њеног издавања Свети Пантелејмон остао без тог поседа. Шта се дешавало са Коцаком између Ивирона и Светог Пантелејмона показаће, као што смо већ истакли, можда необјављени документи из ивирског архива.

Примерак грчке хрисовуље Стефана Душана са ширим списком његових поклона настао је највероватније да би послужио као предложак за хрисовуљу Јована V, набројивши и поседе које је српски цар приложио својом српском повељом. Примерак српске хрисовуље проширен поседима које је цар Стефан поклонио манастиру својом грчки писаном повељом настао је можда да би се од српских власти добила потврда и за два имања која су монаси очигледно накнадно придодали списку царевих поклона. Да ли је фалсификат испунио сврху због које је направљен, на основу сачуваних докумената немогуће је проверити.

Сводећи све речено о дипломатички замршеном питању аутентичности хрисовуља Стефана Душана Светом Пантелејмону, грчке из јануара 1348. и српске из јуна 1349. године, чини се да примерке са мањим бројем поклоњених имања можемо поуздано да користимо као веродостојне изворе. Издајући две хрисовуље у релативно кратком временском периоду српски цар је руском манастиру на Светој Гори поклонио шест села, четири зевгалатија, винограде, њиве, млинове, зависног човека са имањем и породицом у Серу, разне поседе који су чинили баштину Јована Мазгиде и годишњи приход од Трилиса, као и одређену количину соли годишње из Хрисопоља. Детаљних података о величини поклоњених имања нема, као, уосталом, што их нема ни о поклонима српског цара осталим светогорским манастирима. Међутим, с обзиром на то да је манастир добио шест села, па макар била и мала, може да се закључи да је Свети Пантелејмон међу свим атоским манастирима добио од Стефана Душана на поклон највећи земљишни посед.

Хиландар

Хиландарско властелинство није случајно остављено за крај овог разматрања. Задужбина српске владарске породице уживала је благонаклоност и посебну пажњу свих српских краљева. Од сту-

пања на престо и Стефан Душан је наставио традицију својих предака, чак их надмашивши својом дарежљивошћу. Хиландарске поседе у Србији знатно је увећао приложивши им пре 1348. године неколико манастирских целина — Светог Николу у Добруштп, Светог Николу Мрачког у Ореховици, Светог Николу у Врању, Свету Богородицу у Тетову. Све до смрти цар је наставио да поклања Хиландару велика имања и да потврђује поклоне својих великаша. Само у 1355. годину датује се неколико значајних даровница. Међутим, сви ти нови хиландарски поседи у Србији, као и царева непрекидна брига за манастир коју је исказивао као српски владар и наследник престола Немањића остаће изван нашег интересовања. За проблем светогорске историје у време српске власти важне су промене које су се десиле на хиландарским поседима у југоисточној Македонији — у долини Струме и на Халкидици, где су се налазили метоси светогорских манастира и где је Стефан Душан представљао наследника византијског василевса, где је био „цар Грком". Треба стога обратити пажњу на сачуване документе којима је српски цар Хиландару поклањао поседе у областима које су под његово жезло доспеле у јесен 1345. године. Важна је и чињеница да Хиландар од Стефана Душана није добио ниједан акт састављен на грчком — све његове повеље издате су на српском. Дипломатички гледано и оне постављају низ до сада нерешених питања. Покушаћемо, ипак, остављајући по страни строго дипломатичке проблеме, да искористимо њихове податке о променама на манастирском властелинству. Чини се да је њихов садржај ипак веродостојан.

Већ први документ којим је Стефан Душан поклонио Хиландару поседе у Пострумљу отвара занимљива питања. Јануара 1345. године у Скопљу српски краљ је издао хрисовуљу којом је хиландарском пиргу даровао, на молбу игумана и баште, село Гајдарохор на Струми и његове засеоке Калавир, Куцулати и Прклишти и земљу коју је раније држао неки Србо.[127] Краљ је пиргу приложио још и воденицу у селу Мармариону која се налазила уз хиландарски млин. Нове поседе ослободио је свих царских работа, а врло дугом духовном санкцијом запретио је ономе ко би се усудио да пиргу одузме права стечена хрисовуљом. Краљева повеља је по дипломатичким одликама, али и по својој унутрашњој структури несумњиво аутентична.[128] Међутим, поставља се питање како је српски краљ могао већ у јануару 1345. године да поклања села у поречју доње Струме. На основу описа међа у повељи Гајдарохор може приближно да се убицира на простор између села Куцово, Евнухово, Липсохориј и Градац, значи на јужној страни струмског језера. Видели смо да је у лето претходне, 1344. године, српски краљ господарио областима на северној обали језера — околином Зихне. Да ли би хрисовуља за хиландарски пирг потврђивала да је и шест месеци касније, у зиму 1345. године, српски краљ и даље држао доњу Струму под

[127] Chilandar II, № 34.

[128] Једини разлог за сумњу је то што се на повељи сачувао царски печат Стефана Душана. Вероватно је на документ стављен касније, а могуће је и да се ради о препису краљевог акта.

својом влашћу, па чак и земљу јужно од струмског језера, а не само околину Зихне? Веродостојности повеље у прилог говорило би не само то што су поклоњени поседи потврђени царевом хрисовуљом из 1348. године, већ и врло општа формулација којом је краљ гарантовао порески имунитет пореских имања — „ослободи их свих работа *царских*, просто рекућ и малих и великих". Упадљиво је и да се не спомиње забрана владаревим чиновницима да улазе на даровани метох. Чињеница је, међутим, да је Стефан Душан склопио свој уговор са атоском заједницом тек у новембру 1345. године, после освајања Сера и целе области. Могуће је да је српска власт у току 1344/45. године обухватала само делове тих области и сматрана вероватно за привремену. Док се Сер одупирао краљевим војницима, уосталом, српска власт и није могла сигурно да се учврсти. Могуће је да су хиландарски монаси ипак желели да искористе Душаново присуство у струмском крају и да прошире посед пирга Светог Василија. Поклоњено село Гајдарохор граничило се са Куцовим, старим имањем хиландарског пирга. Гајдарохор са својим засеоцима остао је у власништву манастира. Три године касније, у великој потврдној повељи Хиландару је међу осталим поседима потврђен и поклон из јануара 1345. године.

У пролеће 1348. године, за време свог боравка у Хиландару, а на молбу свог братучеда Војихне, цар Стефан је потврдио манастиру Војихнин поклон — село Потолино са његовим засеоцима, у подструмском крају.[129] Нови посед цар је ослободио свих пореза и гарантовао му је и управни имунитет. Даровна повеља је без сумње веродостојна, а у неколико познијих докумената тај метох је потврђиван као власништво Хиландара.

У току боравка у Хиландару Стефан Душан је издао и своју велику потврдну хрисовуљу у којој су побројана сва манастирска имања, и у Србији и у Романији.[130] Хрисовуља није критички издата, а пошто се сматрало да је била сачувана у два примерка, било би важно да се ради установљавања веродостојности њихових података изврши критичко проучавање и упоређивање њихових текстова. На жалост, примерак који се чувао у Хиландару више се не налази у манастирском архиву. Ако се упореде текстови издања — Шафариков према примерку који се данас чува у Београду и Кораблъевов према данас ишчезлом хиландарском, пада у очи да су идентични, све до интерпункцијских знакова. То буди сумњу да је Кораблъов у свом издању српских хиландарских докумената у ствари само поновио Шафариково издање. У сваком случају, оба издања доносе истоветан текст, па није могуће да се на основу разлика у два примерка суди о веродостојности једног или другог. На основу сачуваног текста потврдне хрисовуље нема разлога да се сумња у веродостојност царевог акта. Аренга повеље, осим самог почетка, доноси исту причу о царевом и царичином боравку на Атосу, обиласку манастира и боравку у Хиландару, као и аренге повеља о

[129] *Соловјев*, Споменици, 132—135.

[130] *P. J. Šafarik*, Památky dřevního písemnictví jihoslovanův, Prag 1873², 99—103, Chilandar II, № 38.

селу Потолино и цареве хрисовуље о поклону хиландарској келији Светог Саве у Кареји, издатој исто тако у току царевог боравка на Атосу.[131] Важно је да се истакне да су све три аренге врло пажљиво прилагођене диспозицији сваког од докумената, те на основу чињенице да је исти текст коришћен као увод у три хрисовуље не би могло да се закључи да је један од докумената фалсификован. Анализа поседа који се повељом потврђују као манастирско власништво представља свакако најважнији пут за утврђивање веродостојности једног документа. На основу података којима се данас из сачуваних извора располаже, текст потврдне хрисовуље из 1348. године, барем онај део који се односи на имања у крајевима освојеним 1345. године, мора да се прихвати као веродостојан. Уосталом, погледајмо шта је цар Стефан потврдио Хиландару.

Српски цар је манастиру приложио велики годишњи новчани приход у новобрдском сребру, ослободио је све хиландарске метохе од свих државних пореза и потврдио им пуни управни имунитет. Стефан Душан је у манастиру основао и болницу и за њено издржавање одредио годишњи приход у новцу непосредно са царског двора и све потребно према броју кревета, забранивши да се од тога ишта даје игуману или цркви. И све то „узаконивши" исписао је цар имена свих метоха у „Србљима и Романији". Задржаћемо се на имањима побројаним у „грчкој земљи са међама и правинама", изостављајући првих неколико споменутих поседа пошто се ради о метосима који су се налазили у деловима Душанове државе освојеним од Византије много пре јесени 1345. године — од Светог Николе Мрачког у Ореховици до Струмице.

Хиландарско властелинство у долини Струме знатно се увећало после 1299. године поклонима цара Андроника II, а на интервенцију његовог зета краља Милутина. У последњих пет година Милутинове владе, нарочито 1321. године, византијски василевс приложио је Хиландару бројне поседе у долини Струме и Каламарији.[132] И управо највећи део поседа које је цар Стефан потврдио 1348. године представљају имања стечена у првој четвртини XIV века. У хрисовуљи су поседи побројани кратко — наведена су само њихова имена, без међа и детаља, па није могуће прецизно сравнити њихов обим са подацима којима се располаже из хрисовуља византијских царева. К томе, и српска транскрипција назива села нешто се разликује од имена грчки исписаних, али Душанова хрисовуља помиње практично све поседе којима је Хиландар господарио пре јесени 1345. године. Поред византијских дарова српски цар је потврдио и оно што је сам већ поклонио у струмској области — Гајдарохор са Калавиром и Прклиштима и Потолино, Војихнин поклон.

Међу метосима које је цар потврдио налази се и неколико имања о којима нема података у старијим документима. То су село двоји Кучкарани, земља Калодикитина и каниклева сина, споменуте уз село Потолино, и баштина Вардинија у Ксилопигади, виногради

[131] Chilandar II, № 39.

[132] О томе сведоче многобројне повеље у хиландарском архиву. Уп. и *Мошин—Пурковић*, Хиландарски игумани, 33—46.

и земља. Намеће се претпоставка да се радило о поклону Стефана Душана. Покушаћемо да потражимо податке о томе у сачуваним византијским документима издатим после велике српске потврдне повеље. Цар Јован V издао је Хиландару, на молбу Стефана Душана, јула 1351. године хрисовуљу којом је монасима потврдио све њихове поседе.[133] Међутим, ако се погледа листа поседа коју је василевс потврдио, види се да су наведена само имања која је Хиландар добио од његових предака. Повеља је свакако састављена само на основу хрисовуља Андроника II и Андроника III. Ни Потолино ни села која је цар Стефан приложио пиргу јануара 1345. године у повељи Јована V се не помињу. Занимљиве податке, међутим, налазимо у једној потврдној повељи Јована V из 1365. године[134] и једном необичном документу, повељи која носи потпис Јована V и исти датум издавања, али има изнад царевог потписа уметнут ситније исписан читав пасус о потврди још неких поседа.[135] Хрисовуља је у облику у којем се сачувала очигледно фалсификат, али садржај је, чини се, веродостојан. Оригиналном повељом из септембра 1365. године, на молбу деспота Јована Угљеше, цар је потврдио Хиландару два имања која је и до тада поседовао — село Потолино код Сера и село Лигнон у Каламарији са пристаништем. У додатом пасусу фалсификоване повеље Јована V са истим датумом цар спомиње да је деспот Угљеша дошао у Хрисопољ и замолио га да Хиландару потврди неколико имања која је манастиру поклонио цар Стефан. Већ је истакнуто да тексту уметнутог пасуса треба да се укаже пуно поверење.[136] Такво мишљење потврђује и списак имања која се спомињу. У струмској области Јован V је потврдио Мелицијану, а у Каламарији, поред Лигњана са пристаништем и риболовом, још и Кучкаране, Каменицу и Крисијак. Изричито се каже да је све речене поседе манастиру поклонио „цар кир Стефан". Тако смо пронашли потврду за село двоји Кучкарани из цареве повеље из 1348. године. Могуће је и да је остала имања Стефан Душан приложио у исто време, а нису сва споменута у хрисовуљи из 1348. године, а могуће је и да их је приложио после издавања тог документа, а српски даровни акт није се сачувао. Вреди погледати и која се имања спомињу у основном тексту фалсификоване повеље Јована V који је до данас одбациван a priori.[137]

Цар истиче да је на молбу свог ујака кир Стефана, цара Србије, потврдио Хиландару село Потолино у Пострумљу, а у оквиру међа тог села и земљу Калодикитину, сина каниклија, Ахерета, Палеолога Курве, Мамоне и Цимискија, са омеђеном обалом и риболовом. Да је повеља фалсификат указивало би, поред истог датума издавања као и на повељи о потврди Потолина и Лигнона, и то што цар истиче да акт издаје на молбу цара Стефана који је 1365. године био

[133] Chilandar I, № 138.
[134] Chilandar I, № 149.
[135] Chilandar I, № 150.
[136] *Острогорски*, Серска област, 15—16.
[137] Тако и *Острогорски*, Серска област, 15, указује поверење уметнутом пасусу о сусрету деспота Угљеше и Јована V, али сматра да је остали део текста очигледан фалсификат.

већ одавно мртав. Међутим, Јован V тим актом потврђује село Потолино и поседе појединих великаша који су се налазили у сеоским границама. Срећемо се са земљом Калодиките, каниклијевог сина, која се спомиње и у општој повељи из 1348. године. Чини се да има разлога да се претпостави да је још 1348. године српски цар уз Потолино приложио Хиландару и неколико великашких поседа који су се налазили унутар сеоских међа. У повељи из 1348. године наведено је само једно од њих, а из овог акта видимо да се радило заправо о поседима још неколико личности. Међутим, повеља из 1348. године и није детаљно наводила побројана имања. Са друге стране, судећи према начину на који Јован Vословљава Стефана Душана, рекло би се да је као подложак за израду овог фалсификата послужила повеља византијског цара настала вероватно у исто време када и његова потврдна повеља српском манастиру — 1351. године. Изричито спомињање цара Стефана, и у повељи и у уметнутом пасусу о интервенцији деспота Угљеше, као дародавца чије прилоге византијски василевс само потврђује, речито указује да се не ради о фалсификованом тексту. Са друге стране, пак, прилично уопштено формулисана и уз то српски писана општа хрисовуља из 1348. године, тешко да је фалсификована управо због имања у међама Потолина. Тешко је одгонетнути како је настао фалсификовани акт Јована V. Упадљиво је да је својом оригиналном хрисовуљом из 1365. године Јован V потврдио Потолино и Лигнон, а да се у прерађеном акту у првом делу управо потврђују имања у оквиру међа Потолина, а у уметнутом пасусу Лигњани са још неколико имања. Могуће је да су монаси саставили акт са потписом Јована V на основу његових старијих оригиналних исправа — хрисовуље и простагме, где су се детаљније набрајали поседи које је септембра 1365. године потврдио Хиландару да их поседује онако како их је и до тада држао. Чини се да има основа да текст прерађеног акта Јована V прихватимо као веродостојан и да закључимо да је Стефан Душан до 1348. или можда пре до 1351. године поклонио Хиландару, поред имања византијских поседника у међама Потолина, Лигњане, Кучкаране, Каменицу и Крисијак у Каламарији, са пристаништем и правом на риболов. Ништа детаљније о поклоњеним имањима, на жалост, не можемо да сазнамо из сачуваних докумената.

Општом хрисовуљом из 1348. године Стефан Душан је манастиру потврдио и стари посед, село Лужац више Рендине, са земљом, виноградима, брдом и правинама. Сачувала се и хрисовуља српског цара којом је Хиландару потврдио Лужац, према простагмама и хрисовуљама грчких царева.[138] Приложио је том приликом и град Палеохор и селиште Љутовес Кокалино близу Лушца, гарантујући том метоху управни имунитет. Могуће је да је Хиландар имао проблема око коришћења свог метоха у Лушцу, па је цар наредио да се границе тачно утврде и том приликом приложио и нове поседе у његовој близини. Нови поседи су чинили јединствену територију са селом Лушцем, па се зато посебно не спомињу у општој хрисо-

[138] *Соловјев*, Споменици, 143—144.

вуљи, а према новијим тумачењима повеља за Лужац је издата 1346. године.[139]

Сводећи све овде речено могли бисмо да закључимо да је цар Стефан хиландарском властелинству приложио села Гајдарохор са селиштима Калавир, Куцулати и Прклишти, јужно од струмског језера, затим Потолино са имањима византијских поседника у оквиру сеоских граница, у близини Сера, град Палеохор и селиште Љутовес код Лушца, и село Лигнон, са пристаништем, Кучкаране, Каменицу и Крисијак на Каламарији. Као што смо већ истицали, на жалост нема података на основу којих бисмо, бар грубо, могли да утврдимо о коликом се имању заиста радило, односно колики је приход са њега Хиландар убирао. Рекло би се, ипак, да Хиландар није од српског цара добио много више него остали светогорски манастири. Хиландарско властелинство се више увећало у време Андроника II, и то после женидбе краља Милутина царевом кћерком. Изгледа да хиландарска имања нису страдала ни у току византијског грађанског рата. Велике поседе Хиландар је добио од Стефана Душана, али у Србији где је српски цар био пре свега наследник престола Немањића. Као цар Грка према српском манастиру у Светој Гори Стефан Душан није имао много другачији став но према осталим атоским манастирима.

*

* *

Земљишни посед, у ствари рад зависних људи на властелинству, представљао је једини сталан и сигуран извор манастирских прихода. Отуда управо борба за заштиту имања, заокруживање и ширење властелинстава на рачун суседних имања световних земљопоседника, пронијара, непрекидни спорови између појединих манастира око имања, представљају најважнији део историје светогорских монашких заједница. Вихор грађанских ратова и поред повремених и краткотрајних губитака појединих поседа, донео је монасима нову земљу, нарочито по успостављању власти српског цара. Појединим манастирима — Хиландару, Лаври, Светом Пантелејмону, Келији Светог Саве у Кареји и Есфигмену, цар Стефан је поклонио и редовни годишњи приход у готовом новцу, што је представљало праксу непознату у Византији.[140]

Међутим, српски цар није био једини добročинитељ који је увећавао земљишне поседе светогорских манастира. Сачувало се из времена његове власти и неколико приватно-правних аката који сведоче да су и мањи земљопоседници, Византинци, поклањали и продавали делове својих имања монасима, баш као и у време пре српског освајања.

Тако је манастир Ксенофон у августу 1348. године добио на поклон од Јеракине, кћерке Јована Магидиота, виноград Моноден-

[139] *М. Живојиновић*, Јеромонах Матеја и хиландарски метох у Лушцу, Хиландарски зборник 5 (1983) 64—65.

[140] Види детаљно *Д. Кораћ*, Новчани дарови цара Стефана светогорским манастирима, Историјски часопис 38, Београд 1991.

дрион од око 500 модија и суседну земљу, негде у близини Солуна.[141] Јеракина је испунила очево завештање изречено усменим тестаментом. Акт је издат у Солуну у присуству игумана Калистрата, управника манастирских имања у Солуну Нифона, монахâ и сведока. Радило се о писменој потврди поклона који је већ био предат манастиру.

Филипа, кћерка покојног Димитрија Асаниса, продала је у јулу 1349. године своју половину имања у Ермилији игуману Ксиропотама Јакову.[142] Њен отац је завештао цело имање манастиру који је, за узврат, обећао да ће обезбедити два аделфата и редован помен. Међутим, Филипа, њена мајка и сестра су успеле да узму себи половину имања тврдећи да се радило о миразу. Пошто је Ермилија пала под српску власт, имање је остало неискоришћено и Филипа је решила да га прода Ксиропотаму који је држао другу половину.

Манастир Лавра је добио, највероватније 1350—1351. године, од Михајла Калаварија, архонта цара Стефана, његово имање и реку Плумиску код Рендине.[143] Властелин Калавар се спомиње у Душановој повељи Хиландару о селу Лушцу, где је заједно са челником Бранилом „утесао међе".[144] У свом акту Лаври царев архонт и каже да је решио да поклони свој посед манастиру пошто је његов господар цар поклонио Хиландару селиште Кокалино које се налазило у близини његовог имања. Тај акт је једини сачувани документ о поклону једног царевог архонта. Видели смо да је међу њима било много дарежљивих. Цар Стефан је својим хрисовуљама потврђивао манастирима њихове дарове.

И у хиландарском архиву се чува неколико приватно-правних аката. Тако је неки монах из Зихне у октобру 1353. године продао своје имање Хиландару. Акт је оверен у митрополији Зихне.[145] Становници Зихне су у марту 1355. године продали виноград и још неке поседе хиландарским монасима.[146] Тај акт, потписан њиховим крстовима и оверен у митрополији Зихне, потврђен је и сличним документом издатим месец дана касније.[147] Живот је, очигледно, наставио да тече непромењено.

3. ИМУНИТЕТ

Током своје дуге историје светогорски манастири су настојали да увећавају своје поседе и тако обезбеде веће приходе за своје издржавање и опстанак. Предајући државну земљу у власништво монаха византијски цареви су се трудили да бар део прихода са тих имања и даље притиче у фиск, обавезавши нове власнике да део пореза исплаћују царским чиновницима. Монаси су се борили, и у томе постепено успевали, да стекну што већи порески имунитет за

[141] Xénophon, № 28.
[142] Xéropotamou, № 26.
[143] Lavra III, № 130.
[144] *Соловјев*, Споменици, 143—144.
[145] Chilandar I, № 141.
[146] Chilandar I, № 142.
[147] Chilandar I, № 143.

своје метохе и целокупан приход од зависних људи задрже у манастирској ризници. Цар Стефан је вратио имања изгубљена у току грађанског рата и увећао њихова властелинства новим прилозима, углавном поседима пронијара и великаша Византинаца који нису хтели да признају његову власт. Анализирајући његове хрисовуље запазили смо и да је он свим атоским манастирима даровао и потпуни порески имунитет, при чему је у имунитетној формули набрајан и мањи или већи број појединих пореза. Проучавање пореског система у грчким областима српског царства и односа нове власти према имањима манастирâ, у ствари евентуалних промена у односу на стање у време византијске власти, може да се креће у два основна правца. На основу скромних података извора о променама у пореском систему у освојеним крајевима нема шта ново да се каже.[148] Строго узевши, проблем пореског система српског царства излази из круга питања везаних за нашу тему. Треба се зато задржати на другом правцу истраживања, на подацима извора о односу српског цара према пореским обавезама светогорских метоха.

Хрисовуље Стефана Душана доносе податке о ослобађању појединих имања од плаћања тачно утврђених појединачних пореских давања и о општем ослобађању од плаћања пореза у целости. Уочљиво је да се подаци о појединим, тачно утврђеним порезима налазе у групи повеља које је издао у зиму и пролеће 1345—1346. године, дакле непосредно по освајању југоисточне Македоније. Већ у јануару 1346. године Ивирон је добио хрисовуљу којом је имање у Радоливу ослобођено плаћања изузетно великог пореза од 400 перпера — од тога 200 перпера на име основног намета кефалеона и 200 перпера на име допунског пореза зевгаратикија. Из документа се види да је порез првобитно исплаћиван царској благајни пренет у корист пронијара, сигурно у току грађанског рата, и при томе знатно повећан.[149] Цар Стефан је не само поништио обавезу Ивираца да увећану суму пореза исплаћују пронијарима, већ је потпуно ослободио посед обавезе да плаћа кефалеон и зевгаратикиј. Изузетна висина данка представљала је велико оптерећење за манастирску ризницу, поготово зато што су приходи од Радолива у нередовним приликама у току прве половине XIV века јако опали.[150] Зато је прва молба Ивирона цару Стефану била управо радоливски порез, а тек у пролеће, после неколико месеци, манастир је добио општу потврдну хрисовуљу.

У сличној ситуацији налазили су се и монаси манастира Зографа. На име пореза ситаркије за сва своја имања плаћали су 50 перпера. И они су одмах по успостављању нове власти затражили од цара Стефана да укине тај данак. Српски цар је то одмах и учинио, а о томе сазнајемо из његове повеље Зографу из априла 1346.

---

[148] *Максимовић*, Порески систем, даје исцрпну анализу постојећих извора.

[149] Види напред, стр. 62.

[150] Захваљујући сачуваним практицима види се да је у време између 1316. и 1341. године приход од имања у Радоливу опао са 520 на 388 перпера, *Острогорски*, Радоливо, 70—71. Села Овил и Добровикија, у склопу поседа у Радоливу, била су практично пуста — сељаци су побегли пред турском најездом, *Острогорски*, Две белешке, 76—79.

године у којој се потврђује његова ранија одлука да дарује манастиру речених 50 перпера.[151]

Царевом хрисовуљом из априла исте године ослобођено је и филотејско имање у Кала Дендри кефалеона у висини од 6 перпера које су парици плаћали неком Патрикију, највероватније пронијару, на кога је василевс пренео убирање дажбине.[152]

У осталим документима Стефана Душана више се не спомињу појединачни порези које су манастири дуговали. Очигледно је да су одмах по успостављању његове власти Светогорци затражили да буду ослобођени од оних пореза који су их највише оптерећивали, свакако увећаних у току грађанског рата када су обема сукобљеним странама манастирски поседи и приходи послужили као средство за придобијање нових присталица. Да би избегли да се то понови, монаси су тражили да се у хрисовуљама Стефана Душана изричито нагласи да више нису дужни да плаћају споменуте порезе ни државној благајни ни пронијарима.[153]

Са друге стране, те три хрисовуље, као и све остале светогорске повеље српског цара, садрже и општу одредбу о ослобађању свих манастирских имања од „свих у земљи царства ми постојећих" пореза и потраживања. Већ у својој општој хрисовуљи Стефан Душан је гарантовао свим манастирским поседима ослобађање од свих данака „државних, царских и краљевства нашег". Поименично су побројани зевгаратикион, градозидање, потраживање жита и стоке и канискион (поклон). У завршној формули краљ је поновио да се од светогорских имања никада неће тражити никакав порез ни данак, ни они што су раније убирани, ни садашњи, ни они што ће се тек измислити, већ ће остати изузета од пореза и неузнемиравана. Тако су светогорски манастири тим својеврсним уговором осигурали не само своје поседе, већ и обезбедили порески имунитет. Спомињање краљевих пореза сведочи да су желели да се осигурају и од пореза које је нови владар могао тек да уведе, што се види и из завршне формуле документа, а не о брзини којом је, тобоже, српски краљ у освојеним областима завео своје, до тада у Византији непознате намете.[154]

Посебном одредбом опште хрисовуље осигурана је несметана пловидба лађама и чамцима Свете Горе, Комитисе и Јерисоса реком Струмом и ослобођени су свих такси и намета — за преглед, поклона и свега другог. Струма и Комитиса су били важно средиште риболова,[155] толико значајног за атоске манастире, и монашка заједница је свакако хтела да се осигура од наметања било каквих ограничења и злоупотреба, поучена можда такође лошим искуством из хаоса грађанског рата.

---

[151] *Соловјев—Мошин*, № 9.

[152] *Соловјев—Мошин*, № 8.

[153] Одредба о ослобађању од пореза јавља се и у другој, општој повељи из априла 1346. године. У истој таквој хрисовуљи манастиру Зографу издатој априла месеца, из које се и сазнаје да је цар већ ослободио монахе плаћања данака.

[154] *Максимовић*, Порески систем, 113, н. 46.

[155] О Комитиси као центру светогорског рибарства *Г. Острогорски*, Комитиса и светогорски манастири, ЗРВИ 13 (1971) 221—226.

У свим повељама цара Стефана понавља се врло слична, општа формула о ослобађању метоха од свих пореза који се убирају у његовом царству. Изузев у првој повељи Ивирону и хрисовуљи Светом Пантелејмону, у свим царевим актима уз имунитетну формулу набраја се мањи или већи број појединачних пореза. Одавно је примећено да су поименце наведене врсте пореза служиле као пример који илуструје основну формулу о пореском имунитету и да се ослобађање од плаћања пореза не односи само на побројане дажбине.[156] Карактеристично је и да се у половини сачуваних повеља у формули о пореском имунитету спомињу и намети који ће се тек измислити. Важна је чињеница, међутим, да је цар Стефан светогорска имања ослободио плаћања свих пореза у целости. Ни у једном његовом документу не наилази се ни на најмању таксу или порез који је требало плаћати било царској ризници било царевом пронијару.

У првим повељама издатим после освајања цар Стефан је ослободио манастире намета на које се порески имунитет није протезао. Атоски манастири су имунитетна права стицали постепено, уз отпоре византијског цара, па и Андроника II који је настојао да бар неке од многих пореза и даље сачува за државну касу.[157] Нарочито упорно задржавао је цар право на убирање три таксе — фоникона, партенофторије и проналаска блага, три ставке „аира", новчане глобе за поједине преступе која се временом претворила у сталну дажбину.[158] Пред српско освајање слика је била неуједначена — поједини поседници и поједини поседи су стекли право на убирање аира у целини, многи нису. Са успостављањем власти Стефана Душана нестала су и та ограничења. Уочљиво је да се у његовим првим хрисовуљама изричито спомиње ослобађање управо од плаћања та три пореза, у априлској повељи Ивирону чак два пута, а у повељама Филотеју, Зографу и Ксиропотаму из априла 1346. године непотпуно (увек се спомињу две од три дажбине). Последњи пут су фоникон, партенофториа и проналазак блага изричито поменути у једном документу српског цара у хрисовуљи Есфигмену из 1346. године. Пошто се пореска политика српске власти према атоским манастирима усталила, вероватно више није било потребе да се посебно говори да је порески имунитет обухватао и аир. Упорна борба монаха да за своја имања стекну потпуни порески имунитет успешно је окончана.

Са друге стране, истраживање пореског система у грчким областима државе цара Стефана показало је да набрајање појединих пореза у имунитетним формулама не представља само пуко понављање и подражавање образаца византијских докумената и преношење слике једног система који у доба српске власти више

---

[156] *Острогорски*, Прилог историји имунитета у Византији, 423, 455—457.

[157] *Максимовић*, Провинцијска управа, 8.

[158] *Максимовић*, Провинцијска управа, 473, *М. А. Туртоглу*, Τὸ φονικὸν καὶ ἡ ἀοζημίωσις τοῦ παθόντος, Атина, 1960, 15—17, *исти*, Παρθενοφθορία καὶ εὕρεσις θησαυροῦ, Атина 1963, 15—92. *C.Morrison*, La découverte des trésors à l'époque byzantine; théorie et pratique de l' εὕρεσις θησαυροῦ, Travaux et mémoires 8 (1981) 321—343.

није функционисао.[159] Статистичка анализа учесталости спомињања појединих пореза показала је да се порески систем у српско-грчком царству ипак нешто разликовао од византијског.[160]

Да су порези споменути у повељама српског цара заиста убирани и после јесени 1345. године сведочи и један фрагментарно сачуван документ из манастира Кутлумуша. Реч је о царској простагми са српским менологемом. Десна половина целог документа је потпуно пропала, па и датум унет царском руком. Према садржају простагма је са правом приписана Стефану Душану.[161] Текст је врло занимљив. Цар је наредио свом дворанину протостратору Станиши, пошто је примио жалбу прота и игумана светогорских манастира, да престане да у својој жупи наплаћује дажбину поријатик поседима атоских манастира. У простагми се наглашава да је цар већ ослободио све манастире Атоса плаћања свих пореза и стога забрањује да им се убира поријатик. Простагма је предата и монасима ради њихове сигурности. Поријатик се не појављује међу порезима наведеним у другим актима цара Стефана, али је у науци идентификован са дажбином димодеон и дијаватон које се срећу у неколико његових хрисовуља. Ради се о такси за прелаз стоке преко реке.[162]

Злоупотребе локалних чиновника биле су чест повод жалбама и издавању царских указа. И један од првих грчких аката Стефана Душана била је простагма којом је опомињао једног од својих кефалија да поступа по закону.[163] Занимљиво је, међутим, да је протостратор Станиша повредио права свих светогорских манастира у својој жупи. Жалба је била заједничка — цару се очевидно обратио Протат у име целе заједнице. Цар се у простагми позвао на своју одлуку о ослобађању манастира од свих пореза, свакако на своју општу хрисовуљу. Наложио је протостратору да се документ преда монасима — значи целој светогорској заједници. То би указивало да је простагма издата убрзо после опште хрисовуље, вероватно у пролеће 1346. године. Протостратор Станиша је у првим данима по успостављању власти свога цара покушао да злоупотреби поверену му власт и наплаћује „бродарину" у својој жупи, где су се налазили атоски метоси.[164] Порески систем је наставио

[159] *Максимовић,* Порески систем, 111, н. 4.

[160] Српска пореска политика у грчким областима српског царства била је знатно другачија у области сточарства и натуралних давања, в. *Максимовић,* Порески систем, 122—123.

[161] *Lemerle—Soloviev,* Trois chartes, 130—134. Најновије издање са прегледом литературе у Kutlumus, Appendice II, 228—230 и 431—432. О атрибуцији в. и *Острогорски,* Серска област, 95.

[162] *Lemerle—Soloviev,* Trois chartes, 131—132, *Максимовић,* Порески систем, 119, н. 74.

[163] Радило се о Рајку, кефалији Трилиса и Вронта, *Соловјев—Мошин,* № 4.

[164] Жупа којом је управљао Станиша налазила се највероватније негде на Струми, *Острогорски,* Серска област, 95. О жупама у српском царству в. *Максимовић,* Порески систем, 108. *Lemerle—Soloviev,* Trois chartes, 134, датовали су простагму у 1347/48. годину, везујући њено издавање за боравак српског цара на Атосу. *Острогорски,* Серска област, 95, сматрао је да је то исувише ран датум.

да нормално функционише. Светогорци су добили потпуни порески имунитет. Требало је још само да се изборе са самовољом локалних управитеља.

Ослобађање поседа од пореских и њима сличних царинских и трошаринских намета представљало је најраширенији вид имунитета.[165] Зависни сељаци на манастирским имањима нису имали више никакве везе са пореским апаратом Византије, па ни царски порески чиновници више нису имали шта да траже на поседима којима је гарантован имунитет. Стога су византијски цареви у својим хрисовуљама забрањивали чиновницима, и то не само пореским, да уопште ступе на таква имања. У повељама се изричито наводе категорије чиновника локалне администрације којима се забрањује приступ на манастирску земљу, не увек истоветно састављеном формулом. Практично је целокупном локалном управном апарату ускраћено право да службено делује на поседу са имунитетским правима. Најчешће се наводе кефалије, сакупљачи пореза и катастарски ревизори, апографевси. Сви остали могући прекршиоци цареве забране обухваћени су врло општом формулом — ма ко други, било ко други, . . .[166] Уосталом, већ сам чин додељивања потпуног пореског имунитета искључивао је било какво уплитање државних чиновника у односе парика и имуниста. Хрисовуље Стефана Душана следе праксу докумената његових византијских претходника. Српски цар је изричито забранио да његови чиновници улазе на манастирска имања. Формула је уопштена, појединачно се набрајају кефалије у свим повељама и готово у свима порески сакупљачи и ревизори катастра, а затим следи и кратко „и било ко други". Занимљиво је да у општој хрисовуљи из 1345. године Стефан Душан забрањује да се на светогорским имањима и у Јерисосу врши катастарски попис, мерење и контрола, али не спомиње уопште чиновнике, а у првој повељи Ивирону и у хрисовуљи Дохијару из 1349. године нема одредби о ограничавању надлежности царских чиновника.

Уступивши светогорским манастирима и право на убирање три дажбине — фоникон, партенофторија и проналазак блага, које су чинили тзв. аир, Стефан Душан је практично обезбедио и судски имунитет њиховим имањима. Тако је читав низ спорова пренет у руке власника имања са имунитетом. Под српском влашћу довршен је и развој патримонијалног судства над зависним становништвом, појава особена за свако феудално друштво.[167]

4. СВЕТОГОРСКА УПРАВА

Широка имунитетна права — судска, управна и пореска, уживали су и световни и црквени велепоседници. Сви манастири у грчким странама српског царства су под новом влашћу практично само доградили имунитет за своје поседе. Стефан Душан није учинио

---

[165] *Максимовић*, Провинцијска управа, 8.
[166] Исто, 9, 111.
[167] Исто, 140.

велике уступке. Процес феудализације који је у Византији већ дуго трајао само је довршен у његово време. Светогорски манастири нису представљали изузетак. Као и свим осталим великим поседницима цар Стефан је и њима потврдио потпуну власт над метосима, одрекавши се малобројних права која је византијски василевс још увек задржавао за свој државни апарат. Међутим, важно питање самоуправе Свете Горе као целине далеко превазилази значај екскусије коју су уживала имања манастира изван граница Атоса. И управо кључ односа Светогораца и српског владара после јесени 1345. године лежи у његовом ставу према посебном положају у оквиру Византије који је монашка заједница вековима уживала.

Чини се да у овом раду нема смисла чак ни да се покуша да се изложи историја развоја светогорске самоуправе и односа према самом василевсу. Оставићемо по страни и односе унутар Свете Горе — односе монахâ и организацију живота у оквиру појединих манастира, келија и других светогорских установа. О томе је много писано,[168] а својом ширином и значајем далеко превазилази оквире теме овог рада који се бави само једним малим одсечком дуге историје Свете Горе.

Почеци централне организације атоске заједнице не могу да буду осветљени до краја, међутим, за нас је значајно да је у време српског освајања самоуправно устројство Свете Горе функционисало тако већ вековима.[169] Задржао бих се кратко само на питању односа монашке заједнице према спољњем свету, према централној власти у Цариграду посебно. Монаси су својевољно и самостално између себе бирали прота који се налазио на челу Атоса, онако као што су бирали и игумане појединих манастира. Нови прот одлазио је у Цариград да би василевс потврдио избор. Цар је тада предавао проту штап као симбол власти и издавао свој акт о инвеститури новог светогорског поглавара. Атоска управа била је потпуно самостална. Монашка заједница се налазила под непосредном заштитом василевса и у случају неприлика у односима са околним светом монаси су се обраћали директно цару. Све до 1312. године Света Гора се налазила и потпуно изван црквене јурисдикције. Не само да локални епископ није имао стварну власт над атоским манастирима — имао је право да хиротонише свештенике, али само по позиву прота и то људе које би му прот предложио, већ ни васељенски патријарх није имао утицаја на светогорске прилике. Новембра 1312. године цар Андроник II пренео је право потврђивања новог прота у руке васељенског патријарха. О том важном догађају сведоче и царева хрисовуља и патријархов сигилиј. Све друго је остало непромењено, и цар и патријарх су потврдили све дотадашње светогорске слободе.[170] Тако је у тренутку када је Стефан Душан послао свог логотета да преговара са светогорским првацима прот већ више од три деценије хиротонисан

[168] Упутићу само на новију литературу — *Живојиновић*, Келије и пиргови, уводне студије уз издања докумената из светогорских архива у серији Archives de l'Athos, нарочито Prôtaton и Lavra IV.

[169] Prôtaton, L'organisation centrale de l'Athos, 111—129.

[170] Prôtaton, 123—129, 243—254.

у цариградској патријаршији. На жалост, нема сачуваних извора који би сведочили о царевој улози у потврђивању прота после 1312. године, али на основу нешто познијих извора чини се да је оправдана претпоставка да је василевс и даље потврђивао изабраног прота и о томе издавао свој документ, а затим је патријарх хиротонисао првог међу Светогорцима.[171]

У општој хрисовуљи Стефана Душана атоским манастирима прва одредба после захтева да се име византијског цара и даље несметано помиње на првом месту у атоским црквама односила се управо на положај Свете Горе као заједнице са потпуном самоуправом. Српски владар је обећао да ће Свету Гору сачувати слободну, неподложну и неповредиву и у свему другом онакву како су то одредиле хрисовуље славних царева и типици и одредбе и правила светих отаца и „при избору прота када треба да се обави" и за све друго.[172] Не чуди што је формулација тако уопштена. Повластице и привилегије које је Света Гора уживала, као и правила која су регулисала живот њених житеља, биле су одавно познате и записане у многобројним документима на која су се монаси и позивали пред српским краљем. Ни већ споменути сигилиј васељенског патријарха Нифона, ни хрисовуља Андроника II из 1312. године, два документа за Протат временски најближа општој хрисовуљи краља Стефана Душана, не говоре ништа детаљније о слободама које је Атос уживао, већ једино кратко потврђују да ће, изузев начина потврђивања новог прота, оне остати сасвим непромењене. Монасима је било довољно да и од српског краља добију потврду да ће Света Гора остати слободна и под његовом влашћу и да ће живот и даље тећи према правилима која су записана у типицима и царским хрисовуљама. Стефан Душан је, међутим, на захтев монаха ипак посебно у овом документу истакао једну од светогорских привилегија. Обећао је да ће се, када буде потребно, прот потврђивати на уобичајени, одавно прописани начин.[173] Изгледа да је непосредно после српског освајања Света Гора обезбедила не само право да спомиње цара Ромеја на првом месту већ и да новоизабрани прот и даље одлази на инвеституру у Цариград. Напоменуто је већ да на основу малобројних сачуваних извора не може да се утврди да ли је после 1312. године потврђивање прота вршио и цар или само патријарх, али у јесен 1345. године, када је Атос признао његову власт, Стефан Душан није тражио да убудуће прот на инвеституру одлази на српски двор.

Општа повеља из новембра 1345. године начелно је исказала однос новог владара према потпуној самосталности коју су у организацији свог живота и управе уживали монаси. Међусобни односи регулисани су по преласку Свете Горе под нову власт уговором, али та власт је потрајала. Време је пролазило и на чело Протата су долазили нови људи. У току десет година власти Стефана Душана према данас познатим подацима дужност прота обављало је неколико монаха. Подаци извора су малобројни и непотпуни, па је и наше

---

[171] *H. Hunger*, Kaiser Johannes V. Palaiologos und der Heilige Berg, BZ 45 (1952) 367—368.

[172] *Соловјев—Мошин*, 32 34—39.

[173] На то је указао *Hunger*, o. c, 368, н. 3.

знање о њима недовољно. Постојеће недоумице тешко да ће се икада поуздано разрешити, иако су у науци у последњих четрдесет година чак три пута састављане листе протâ.

Врло брзо после укључивања патријарха у потврђивање прота, на чело светогорске управе дошао је Исак, један од најбоље познатих и најистакнутијих протâ. Исак је истовремено један од оних међу њима који су се најдуже задржали на том положају — дуже од четврт столећа.[174] Његова активност се није ограничавала на светогорске послове. У току грађанског рата између Андроника II и Андроника III био је ангажован у успешној посредничкој мисији између зараћених царева.[175] Са истим циљем послао га је 1342. године у Цариград Јован Кантакузин. Међутим, светогорска делегација је заточена у престоници, а проту није дозвољено да се врати на Атос. Исак је и даље остао прот и у једном тренутку дао је, заједно са царем и патријархом, сагласност да се образује привремена управа која ће водити Свету Гору у његовом одсуству. Четворицу угледних Светогораца који су га замењивали заробили су, међутим, на мору, близу Есфигмена, пирати и држали их тражећи откупнину. У јуну 1345. године издат је акт из кога се види да су Светогорци донели одлуку да Протат прода једну келију манастиру Дохијару и тим новцем откупи монахе из пиратског заточеништва.[176] На том акту се налазио, испод потписа седморице игумана, и потпис прота Теодорита. Међутим, дипломатичка анализа докумената из дохијарског архива показала је да је протов потпис сачуван само на копијама које су прављене према фалсификованом предлошку.[177] На жалост, то је био једини спомен прота који би требало да буде Исаков наследник. О самом Исаку више нема никаквих података. Непотпуно сведочење извора о свим тим драматичним догађајима на крају Исаковог дугог протовања довело је до тога да су се образовала врло различита мишљења о личности која се налазила на челу Протата у тренутку српског освајања и преговора Стефана Душана са Светом Гором. Од тврђења да је споменути прот Теодорит био на крунисању у Скопљу у пролеће 1346. године,[178] преко мишљења да је Теодорит наследио Исака пре јануара 1344. године,[179] закључка да прот уопште није био у Скопљу, већ је, заточен у Цариграду, упутио своју делегацију на Душаново крунисање,[180] до тврђења да Теодорит није ни постојао и да је Исак вероватно умро у Цариграду после јуна 1345. године, а у Србију је у пролеће 1346. године отишао његов непознати наследник.[181]

---

[174] *Живојиновић*, Светогорски протат после Исака, 203, Prôtaton, 135—136.

[175] Cf. *J. Bompaire — L. Mavromatis*, La querelle des deux Andronic et le Mont Athos en 1322, REB 32 (1974) 187—198.

[176] Docheiariou, № 24. Према тумачењу издавача, ibid, 177, откуп је исплаћен више од годину дана раније. Акт говори о надокнади откупнине манастиру Дохијару.

[177] Docheiariou, 174.

[178] *Мошин*, Свети патријарх Калист, 193.

[179] *Живојиновић*, Светогорски протат после Исака, 205.

[180] *Мавроматис*, Οἱ Πρῶτοι Παλαιολόγοι, 96, н. 45.

[181] Prôtaton, 136, n. 257.

Сва споменута мишљења заснивају се на истим изворима. Нови се у међувремену нису појавили. Ипак, и у познатим изворима има елемената који омогућују да се поуздано утврде бар поједине чињенице. Помен прота Теодорита на документу карејског савета из 1345. године после анализе традиције тог акта мора да се одбаци као непоуздан, али постоји други, чини се врло поуздан доказ да у то време Исак више није био прот. Цар Јован V је јануара 1344. године издао простагму којом је наредио проту да врати Хиландару келију Скорпиу. Неименовани прот одузео је српском манастиру келију коју су монаси, како се изричито наводи у простагми, пре много година купили „од онога који је пре тебе био прот Свете Горе".[182] И заиста, прот Исак је 1326. године продао поменуту келију Хиландару за 600 перпера.[183] Цар је простагмом потврдио већ донету патријархову одлуку у корист Хиландара, што значи да је од тренутка одузимања келије до издавања царевог акта протекло ипак прилично времена. Такво датовање избора Исаковог наследника који је оштетио Хиландар у 1343. годину условило је и датовање постављања привремене управе четворице у јесен 1342. године, извесно време после затварања Исаковог у Цариграду.[184] Такав след догађаја чини се прихватљивијим од претпоставке да је током три године свог заточеништва Исак и даље из Цариграда вршио дужност прота.[185] Тешко је да се прихвати претпоставка да је Света Гора могла да остане без управе три године у време тако несигурно да су протове наменике заробили пирати на самој светогорској обали. Да ли је непознати Исаков наследник који је примио цареву простагму јануара 1344. године преговарао са логотетом српског краља и присуствовао царском крунисању у Скопљу, једноставно не може да се утврди. Општа хрисовуља Стефана Душана, његова простагма о забрани убирања поријатика, уколико се прихвати њено датовање у време непосредно по српском освајању, а ни српски извор који говори о присуству прота и свих игумана на крунисању, не спомињу име прота, што за такве документе није нимало чудно.

Нифон, први прот из епохе српске власти о коме располажемо поузданим подацима, јавља се у изворима тек у фебруару 1347. го-

[182] Chilandar I, № 133.

[183] Chilandar I, № 110.

[184] Тако *Живојиновић*, Светогорски протат после Исака, *Darrouzès*, Regestes V, № 2236, PLP 5, 10487.

[185] Тако у Prôtaton, 136 и n. 256, где се за споменути хиландарски акт мисли да је издат 1374. године, у време када су одузимане келије које су подељене у доба српске власти. Хватање привремене управе од стране пирата датује се у пролеће — март 1345. године, ibid., 163, n. 282. Исаково протовање тако датује и Икономидис, Docheiariou, 176, 1. 223, n. 1, где се истиче и да је споменути хиландарски акт из јануара 1344. године свакако упућен проту Исаку, а позивање царево на протовог претходника грешка. Икономидис датује заробљавање светогорске управе на почетак ускршњег поста 1344. године — у фебруар, везујући пирате који су их заробили за селџучку ескадру чији су бродови спаљени на Лонгосу у мају исте године, Docheiariou, 177. Икономидисово мишљење преузео је *A. Rigo*, Due note sul monachesimo athonita della meta del XIV secolo, ЗРВИ 26 (1987) 87—90. Чини се, ипак, да јасни подаци које доноси хиландарски акт бр. 133 јасно говоре против врло занимљиве хипотезе о заточеништву светогорске управе у доба великог поста 1344. године.

дине.[186] Да ли је он на Ускрс 1346. године био присутан када је српски патријарх крунисао Стефана Душана за цара Срба и Грка? Можда. Последњи данас познати акт Нифон је као прот потписао у марту 1347. године.[187] У децембру исте године потписао се као јеромонах, уколико се радило о истом Нифону, на акту којим је Протат, на молбу српског цара, даровао Хиландару келију Плака.[188] Један протов акт из 1375. године изричито наводи, међутим, да је келију Плака Хиландар добио од прота Нифона.[189] Да ли је, можда, Нифон испунио молбу цара Стефана и поклонио келију, затим одступио са места прота, а тек потом је издат документ који је санкционисао учињени поклон? Важно је истаћи да је на једном од два сачувана примерка тог документа потписан прот Арсеније.[190] Познато је и да је крајем 1347. године Нифон морао да се оправдава од оптужби за масалијанство пред светогорским судом. Да ли је тада већ морао да напусти чело Протата?

Антоније, Нифонов наследник, први прот Србин, потписао се у јануару 1348. године први пут.[191] Већ после октобра 1348. о њему више нема података.[192] Његов избор се обично датује у јесен 1347. године, пошто се, као и Нифонов одлазак, везује за боравак српског цара на Атосу. Но, о томе ће још бити речи.

Подаци којима се данас располаже о осталим личностима које су на чело Протата биране у време Стефана Душана несигурни су и хронолошки неодређени. Иако фрагментарни, подаци који сведоче о Нифону и Антонију омогућили су да се поуздано датује бар део њиховог протовања. О Арсенију, међутим, који се увек наводи у листама светогорских протâ, поуздано се зна само из једне повеље патријарха Калиста датоване у време његовог другог патријарховања (1355—1363), где се спомиње као покојни прот.[193] Стога је обично навођен као прот који је био активан око 1350. године, после прота Антонија. Међутим, недавно је предложено да се Арсенијево протовање датује у 1346. годину. На основу података једног српског хиландарског документа до сада датованог у средину XV века и прософографских података о игуманима манастира Ксенофона, пошто су на документу потписи прота Арсенија и игумана Калиника, закључено је да је „најједноставније решење" да се тај купопродајни уговор датује у 1346. годину. Тако би Арсеније био прот пре Нифона.[194]

---

[186] У Томосу издатом после синода у Цариграду одржаног у фебруару 1347. године спомиње се да је на Сабору који је рехабилитовао Григорија Паламу и његове следбенике била присутна и светогорска делегација на челу са неименованим протом. Сматра се да је то свакако био Нифон, cf. Prôtaton, 137, н. 264.

[187] Prôtaton, 137.

[188] Prôtaton, l. c.

[189] Chilandar I, № 156.

[190] Уместо прва три потписа игумана на првом месту је потписан прот Арсеније. Chilandar I, 284, n. 43.

[191] Kutlumus, № 23. Датум на документу садржи само месец — фебруар. Међутим, према потписницима који су познати и из других извора датује се у 1348. годину. О датовању в. Kutlumus, 362—363.

[192] Prôtaton, 137—138.

[193] MM I, 168. Cf. Prôtaton, 138, *Darrouzès*, Regestes V, № 2396.

[194] Xénophon, 23. Реч је о купопродајном уговору између Ксенофона и Хиландара. Српски монаси су од Ксенофона купили ливаду Светог Филипа са метохом. Chilandar II, № 75.

Чини се ипак да наведени аргументи дозвољавају само да се претпоставља. Није ништа мање могућа ни претпоставка да је Арсеније постао прот у јесен 1347. године, када је Нифон отишао да се пред светогорским судом и Григоријем Паламом оправдава од оптужби за јерес. Томе у прилог говорио би и потпис Арсенијев на једном примерку акта о предаји келије Плака Хиландару у децембру 1347. године. На жалост, тек треба да се реши питање аутентичности сачуваних примерака у хиландарском архиву. И овако понуђено компликованије решење само је претпоставка, па о Арсенију поуздано може да се закључи само да нема основа за претпоставку да је био Србин.[195]

Нешто више података сачувало се о Теодосију, некадашњем игуману алипијског манастира и протовом дикеју, члану привремене светогорске управе коју су заробили пирати. Највише промена налази се у документима издатим после децембра 1356. године у којима се Теодосије јавља као бивши прот.[196] Поуздана су сведочанства о његовој активности из априла 1353. године и у периоду између јануара 1355. и децембра 1356. године.[197] Из једног нешто познијег акта сазнајемо и да је Теодосије два пута био на месту прота — у повељи се говори о Силвану који је био прот између два Теодосијева протовања.[198]

Два документа сачувана само у познијим копијама доносе имена још два прота — Теодула и Исака, који се налазе на листи прота Душановог времена. Судећи према сумњивој традицији у којој је очуван документ са Теодуловим потписом и датумом јун 1353. године, изгледа оправдана претпоставка да се ради о погрешци преписивача и да је акт потписао у ствари прот Теодосије.[199] Документ у којем се појављује Исаково име доноси нимало поуздане податке. Ради се о врло слабо очуваној копији из XVI века која нема елемената за датовање, па нема разлога да помен прота Исака користимо као веродостојан податак.[200]

Чак и ако се прихвати претпоставка да Теодул и Исак не припадају протима у време власти Стефана Душана над Светог Гором, у току тих десет година шест личности се сменило на челу Протата — непознати Исаков наследник, Нифон, Антоније, Арсеније, Теодосије два пута и Силван. Не знамо ко је преговарао са краљевим логотетом у јесен 1345. године ни ко је присуствовао крунисању цара Стефана. Можемо само да претпоставимо да је Теодосије био на челу Атоса у тренутку цареве смрти у децембру 1355. године. Поуз-

---

[195] Такву Мошинову претпоставку одбацио је још *Острогорски*, Серска област, 108, н. 23. В. Prôtaton, 138, n. 270.

[196] Чак у осам докумената, Prôtaton, 138.

[197] Lavra III, № 133 — из априла 1353. године и ММ I, № 168. Cf. *Darrouzès*, Regestes V, № 2396.

[198] Kutlumus, № 31 — акт прота Герасима из 1375. године.

[199] *Острогорски*, Серска област, 109, н. 25. Ради се о једном хиландарском документу — Mošin-Sovre, Supplementa, № 7. У Prôtaton, 138, прихвата се постојање Теодула.

[200] Esphigménou, № 24 — ради се о одлуци прота у вези са спором Ксенофона и Есфигмена око поседа Светог Филипа и Ванице. Prôtaton, 138, стављају прота Исака на листу између Силвана и другог Теодосијевог протовања, као и издавач есфигменских аката.

дано се зна да је међу њима само Антоније био Србин. Врло је уочљиво да је у току првих десет година српске власти положај прота био прилично нестабилан — проти су врло брзо смењивали један другог.

На основу данас познатих, систематизованих података о установи прота сматра се да је првобитно прот биран доживотно, као и игумани. Чињеница да је већина познатих прота провела на том положају између пет и десет година разумљива је с обзиром на то да су на чело Протата бирани свакако људи поодмаклих година. Тек у другој половини XIII века почињу у изворима да се спомињу бивши проти, значи личности које су напустиле место прота. Крајем XIV века уведено је правило да се прот бира на годину дана. Међутим, примећено је и да су по правилу епохе у којима је долазило до брзог смењивања протâ периоди нередовних прилика. Први пут је до тога дошло у последњој деценији X и првој деценији XI века, што се повезује са тзв. проблемом Влахâ. Слично стање се поновило у првој деценији XIV века, без нама данас познатог разлога. Међутим, одмах потом је уследило дугогодишње протовање Исака. Он је напустио место прота под нејасним и драматичним околностима, да би се у следећој деценији чак седам пута променио прот.[201] Обично се та појава везивала за јачање српског утицаја на Атосу после освајања Стефана Душана и српског притиска, односно као израз борбе грчке и српске струје која се завршила преласком Протата у српске руке — од 1356. до 1371. године сменила су се само два прота, обојица Срби.[202] Погледајмо стога још једном расположиве, очигледно врло фрагментарне податке којима располажемо.

Нешто више знамо само о тројици прота — Нифону, Антонију и Теодосију. Нифон је пре децембра 1347. године напустио свој положај — у време боравка цара Стефана на Светој Гори и под необичним околностима. Оптужен је од српских монаха за масалијанску јерес. О његовој кривици се расправљало пред светогорским судом у чијем раду је учествовао и Григорије Палама који се тада налазио на Светој Гори, пошто није могао да уђе у Солун за чијег је митрополита постављен маја месеца.[203] Тужба српских монаха и чињеница да је Нифонов наследник био Србин Антоније представљају подлогу за уобичајено мишљење да је његово уклањање са чела Протата последица јачања српског утицаја у току боравка цара Стефана на Атосу, чак и његовог директног мешања у светогорске односе. Ишло се тако далеко да се говорило и о систематској славизацији Атоса у време првог српског цара.[204] Занимљиво је, међутим, да је Нифон три пута морао да доказује да је неправедно оптужен за масали-

---

[201] Prôtaton, 128.

[202] Практично у свим делима која се баве тим периодом светогорске историје. Само је *Острогорски,* Серска област, 108—111, закључио да је смењивање протâ у време Стефана Душана одражавало борбу утицаја грчке и српске струје, да би Протат после његове смрти био у српским рукама и за то време везао је израз „србопроти" из византијских извора насталих после повратка Атоса под византијску власт.

[203] MM I, № 133.

[204] *Мошин,* Акти, 243, исти, Свети патријарх Калист, 197.

јанство — једанпут пре и једанпут после 1347. године. Захваљујући патријарховом акту из 1350. године, када је Нифон на Синоду у Цариграду коначно ослобођен свих сумњи и сазнајемо о претходним догађајима.

Масалијанство је било дуалистичка јерес позната по томе што се њено учење раширило по православним манастирима, па и вишим слојевима цариградског друштва. У XIV веку византијски и бугарски извори, а јерес се проширила и међу бугарским монасима, нису разликовали масалијанце од богумила.[205] И у акту патријарха Калиста говори се како се масалијанство раширило по Светој Гори, а Нифон је први пут оптужен да је у свом манастиру давао храну јеретицима.[206] Међутим, тада је пред судом јерисоског епископа оправдан од свих оптужби. У петој деценији XIV века масалијанство је добило и ново значење. У великим расправама о исихазму његови противници оптуживали су следбенике Григорија Синаита управо за масалијанство. Свој први спис против Григорија Паламе Варлаам је и назвао „Против масалијанаца". И Нићифор Григора је вође исихаста оптуживао за криптобогумилство, а низ других извора спомиње масалијанце и на Атосу.[207] Нифон је, судећи према његовим везама и блискости са Паламом и патријархом Калистом, био међу истакнутим исихастима на Атосу.[208] Прво суђење, одржано неко време пре него што је изабран за прота, могло би да се веже за активност антиисихастичке струје која је свакако постојала и на Светој Гори.[209] У то време, између 1342. и 1347. године Григорије Палама се налазио заточен у Цариграду — царица-мајка Ана Савојска је у току грађанског рата водила антиисихастичку политику. Међутим, епископ Јерисоса оправдао је Нифона од прве оптужбе и он је убрзо потом изабран за прота. Тај избор би могао да сведочи да је у новим околностима, створеним светогорским прихватањем српске власти и свакако отежаном комуникацијом са Цариградом, антиисихастичка струја ослабила, а на чело Атоса монаси су изабрали једног од свакако угледнијих међу собом.

Друго суђење Нифону, при крају 1347. године, теже је објаснити. Оптужба за масалијанство би указивала да је Нифон ипак имао неких веза са јеретицима и, што је свакако важније, да је узрок оба пута лежао изван духовног размимоилажења. Пошто су другу оп-

---

[205] *Obolensky*, Bogomils, 222.

[206] MM I, 296.

[207] *Meyendorff*, Grégoire Palamas, 55—56.

[208] Docheiariou, 228.

[209] Суђење Нифону везује се за акцију против масалијанаца и јеретика које је предводио Јосиф са Крита. Светогорска скупштина која је осудила јеретике датује се у 1344. годину — везује се цела акција за рад четворочлане управе која је замењивала прота, cf. Docheiariou, 176, *A. Rigo*, L'assemblea generale, 457—506, idem, Due note, 95, idem, Monaci esicasti e monaci bogomili, Firenze 1989, 167—168, у јесен/зиму 1344, односно пролеће/лето 1345. године. Ако се прихвати датовање избора Исаковог наследника у 1343. годину, онда акцију против јеретика треба датовати у 1343. годину или, што је исто тако могуће, претпоставити да је наставила са радом и после избора новог прота. Међутим, међу прогонитељима јеретика били су водећи исихасти. Да ли је то само израз њиховог опортунизма или у Нифоновој вези са масалијанцима ипак има зрно истине?

тужбу поднели хиландарски монаси, тај узрок је обично налажен у покушајима јачања српског утицаја на Атосу, што је, мислим, недовољно објашњење. Такво тумачење би подразумевало да је Стефан Душан фаворизујући Хиландар покушао да преко српског манастира успостави контролу над светогорским приликама. Видели смо да је српски цар у свему наступао као прави наследник својих византијских претходника и да је до тог тренутка Хиландар добио чак и мање поседе него поједини од грчких манастира. Чини се да је оправдано да се одговор потражи у супротностима које нису настале са доласком Свете Горе под српску власт. Исихасти не само да су показивали нетрпељивост према украшавању цркава, већ су били и против многих ствари у животу киновијских манастира, нарочито против великих манастирских поседа. О томе речито говори и Паламино одбијање дарежљивих понуда цара Стефана управо у то време, мотивисано одсуством сваке жеље за земљом и приходима, пошто се научио да живи од малога и да се задовољи неопходним.[210] Хиландар, са својим великим имањима стеченим почетком XIV века, никако није представљао идеал исихаста. На Светој Гори је свакако долазило до сукоба исихаста и осталих. Могуће је и да су Хиландарци имали прилике да се сукобе са исихастима, па и Нифоном, због њихових радикалних ставова. Таквом размишљању би на први поглед противуречило то што је баш у време друге оптужбе прот Нифон приложио Хиландару напуштену келију Плака. Међутим, у документу се изричито каже да је Протат поклонио келију на молбу цара Стефана, да би му се одужио за све што је даровао целој светогорској заједници.[211] Цар је потом приложио келију Хиландару.

Оптужени Нифон је успео и по други пут да се оправда, овај пут пред светогорским судом у којем је учествовао и Григорије Палама. Међутим, напустио је место прота. Када је светогорски монах Калист постао патријарх 1350. године Нифон је отишао у Цариград где је поново оптужен због исте ствари, јереси масалијанства. По наређењу Јована Кантакузина пред синодом је поново расправљано о његовој кривици и она је, по трећи пут, одбачена.[212] За време Кали-

[210] *Meyendorff*, Grégoire Palamas, 137, тумачи тај део из Филотејевог Енкомиона као Паламино пребацивање светогорским манастирима због њихове попустљивости према дарежљивости цара Стефана. Нифонов сукоб са Србима објашњава се и тиме што се претпоставља, према надимку Скорпиос који спомиње само Нићифор Григора, да је био игуман манастира Скорпија и да је управо због Нифона прот Исак одузео Хиландару тај метох. Cf. Docheiariou, 228, n. 1. То мишљење, за које, чини се, нема довољно потврде у изворима, не води рачуна о различитој вредности података појединих извора. Преузео га је и *Rigo*, Due note, 96—113, да би поткрепио своју основну идеју да је на Атосу у средњем веку постојао сталан сукоб монаха различите националности. Тражећи потврду и у другим, најразличитијим примерима из светогорске историје, закључио је да су ради стварања идеалне слике о Атосу као земљи монашке хармоније минимизиране националне разлике на Атосу у средњем веку. Тек у последњем пасусу Риго истиче да је Нифон, поред тога што је био непријатељ Срба, био и паламита, у чему види разлоге за трећу оптужбу против бившег прота и то да би се компромитовао његов пријатељ патријарх Калист.

[211] Chilandar I, № 135.

[212] MM I, № 168.

стовог другог понтификата (1355—1363) Светогорци су поново оптужили Нифона за јерес, а пошто га је патријарх штитио, и сâм је осумњичен за јерес. Пишући о томе Нићифор Григора је споменуо да се Нифон вратио у Цариград, пошто је тајно боравио код Срба. Хронолошки неодређена вест обично се везује за друго Калистово патријарховање и сумња се у њену веродостојност, управо због мишљења о Нифоновом сукобу са Србима.[213] Чини се да је могуће, нарочито када се имају у виду разговори цара Стефана и Григорија Паламе, да је Нифон после напуштања места прота отишао на двор српског цара и тамо провео неко време пре избора Калиста за васељенског патријарха 1350. године. Тајно, како каже Григора, пошто је од почетка 1347. године на цариградском престолу био Јован Кантакузин.

Нифонов наследник, Србин, идентификован је оправдано са хиландарским старцем Антонијем.[214] Средином четврте деценије XIV века Антоније је постао духовни отац краља Стефана Душана и краљевим настојањем постављен је за старешину хиландарског пирга. Као башта пирга, духовник Хиландара, Антоније је у манастиру заузимао друго место, одмах после игумана. После десетак година, свакако пре јануара 1345. године, када се као старешина пирга појављује други монах, Антоније је напустио ту дужност, али је остао да живи у пиргу.[215] Изгледа да је, у ствари, живео у келији близу пирга. То сазнајемо из већ помињаног акта о суђењу пред солунским митрополитом у јесен 1345. године. Антоније је тужио есфигменског монаха Арсенија да му је одузео новац, затворио га и малтретирао и тек на савет других монаха пустио да се врати у келију у близини Есфигмена.[216] Антоније се у јесен 1347. године обратио хиландарском сабору да му дозволи да живи у келији уз пирг, пошто због старости више не може да се пење на њега — изгледа да је ту већ живео неколико година. Игуман Сава је услишио његову молбу и за суму од 200 перпера обезбедио Антонију аделфат да би се издржавао до смрти.[217] Старац који није због слабости могао да се свакодневно пење на пирг тешко да је могао да буде погодан „експонент српске власти на Атосу".[218] Био је, међутим, свакако личност достојна поштовања целе Свете Горе, као краљев духовни отац, годинама други монах по рангу у Хиландару, монах који је већ годинама живео као келиот. Избор Антонија за прота могао је да представља гест поштовања и захвалности према српском цару који је у то време обилазио Свету Гору богато дарујући манастире. Стари и изнемогли Антоније свакако није дуго остао на челу Протата.

Врло угледна личност на Светој Гори био је и Теодосије о чијем протовању сигурне податке имамо за 1353. и 1355—1356. годину.

---

[213] Greg. III, 540, 20—541, 1; ВИИНЈ, 292, n. 186 и 187 (*Б. Ферјанчић*).

[214] *Мошин-Пурковић*, Хиландарски игумани, 62, н. 265.

[215] *М. Живојиновић*, Духовник манастира Хиландара, ИЧ XXVIII (1981) 11—12.

[216] Chilandar I, № 134, *Живојиновић*, н.д, 12.

[217] *Мошин*, Акти братског сабора, № 4, Chilandar II, № 41.

[218] Тако *Мошин-Пурковић*, Хиландарски игумани, 67, тумаче избор Калиника за хиландарског игумана у јесен 1345. године.

Чињеница да је Теодосије био Грк, као и Силван који је био на челу Протата између два Теодосијева протовања, говорила би против мишљења да су Нифононово смењивање и долазак Антонија били последица српског притиска на светогорске односе. Из извора се не види зашто је у једном тренутку Теодосије напустио место прота. Сазнајемо само да је његов наследник Силван доделио свом претходнику једну пропалу келију у близини Кареје. Теодосије ју је држао и када је по други пут постао прот. Међутим, и други пут је напустио место прота. Наследио га је Србин Доротеј који му је одузео споменуту келију, али му је одмах понудио назад или да је замени другом. Теодосије је изабрао другу, такође опалу келију, у непосредној близини свог алипијског манастира.[219] Било је покушаја да се Теодосијев избор и одступања са положаја прота објасне као израз „српске" политике Стефана Душана на Атосу која је била у непосредној зависности од развоја српско-византијских политичких односа.[220] Међутим, у међувремену промењено датовање неких од тих догађаја и чињеница да је Силван био Грк сами по себи оповргавају такву претпоставку. Теодосије се сâм повукао. Чак је од свог наследника добио келију у којој се вероватно спремао да настави са калуђерским животом. Вратио се на чело Протата. Зашто? Друго одступање са места прота би можда могло да се веже за долазак Србина Доротеја чији је наследник Сава такође био Србин. Да ли се српска струја ипак усталила на челу Протата? То су, ипак, догађаји који се тичу прилика и односа на Светој Гори после смрти цара Стефана.

Тешко да ће икада моћи да се састави поуздана листа протâ у време власти Стефана Душана над Светом Гором. Несумњиво је да се радило о једном од периода које је одликовала брза смена личности на челу светогорске управе. Релативну нестабилност положаја прота не треба ипак тумачити као последицу свесне политике српске власти да стекне утицај на Атосу. Српски цар је поштовао одредбе своје опште хрисовуље из новембра 1345. године и није се мешао у светогорске односе. Старац Антоније је био једини Србин на челу Протата у време његове власти. У току тих десет година, барем на основу података којима располажемо, и сви чиновници Протата — економ, епитирит, еклисијарх и дикеј, били су грчки монаси.[221] Грађански рат који је Србима омогућио да завладају великим делом византијских области изазвао је, природно, и велику подељеност и сукобе у византијском друштву и цркви. Такво стање одразило се и на Свету Гору одакле су потекле многе угледне личности активне у Цариграду. Сукоби и верска размимоилажења — исихастички спорови, борба против масалијанске јереси, потресали су Атос неко време пред српско освајање. Нова политичка ситуација које је оно донело била је један од чинилаца са којим се могло рачунати. Чињеница је да је једна струја више окренута Србима ипак изборила предност. У току шеснаест година колико је протекло од смрти Стефана Душана до византијске реконквисте на челу Протата су биле само две личности, обојица Срби.

[219] Kutlumus, № 31.
[220] *Мошин*, Свети патријарх Калист, 199—202.
[221] Cf. Prôtaton, 150—164.

Судећи према још непотпунијим подацима извора, слична нестабилност се огледа и у брзом смењивању игумана у појединим манастирима. Чини се да нема довољно разлога ни да се та појава веже за „период неприлика под српском влашћу".[222] На основу данас познатих листа игумана види се да је у појединим манастирима, али не свим, долазило до брзе и честе смене игумана. Међутим, у некима од њих то је особено и за период на почетку XIV века,[223] у другима за време власти Стефана Душана.[224] Уочљиво је и да се у Хиландару слично дешавало.[225] Стога би једино могло да се закључи да је у првој половини XIV века постала честа појава да игумани не остају доживотно на челу манастира. У појединим периодима смењивали су се веома брзо, па чак и два пута носили игумански штап.

Светогорци су успели да од српског цара добију потврду имунитета својих поседа и неприкосновености своје самоуправе. Затражили су у јесен 1345. године и да се у Јерисосу не поставља краљев кефалија, већ да град остане само под влашћу епископа и Свете Горе. Стефан Душан је прихватио и тај захтев и у општу повељу унета је одредба да у Јерисосу никада неће бити постављен његов кефалија. Као што ћемо видети, у време после смрти првог српског цара Јерисос је укључен у административни систем државе његових наследника и добио је свог кефалију. Из времена Душанове власти нема података да је поништио привилегију коју је гарантовао својом општом хрисовуљом. Занимљиво је да о кефалијама Јерисоса ни из времена пре српског освајања практично нема вести у изворима. Једино се у две истоветне повеље царева Андроника II и Андроника III из септембра 1321. године, којима се Хиландару потврђује 500 модија земље код Јерисоса, спомиње кефалија у том месту. Али, и ту се ради о општој формули којом се гарантује неповредивост споменутог поседа и забрањује и ономе ко буде вршио дужност кефалије и пореским чиновницима и свима осталима да на било који начин ометају хиландарске монахе на њиховом имању,[226] о формули која је била уобичајена при давању потпуног имунитета манастирским имањима. Са друге стране, на основу сачуваних светогорских извора може да се закључи да у Јерисосу, од најранијих времена, од средине X века, није било ни судских ни административних чиновника. Спорови су решавани у Солуну или су из Солуна слати

[222] Xénophon, 22.

[223] У Есфигмену су се између 1313. и 1316. године сменила четворица игумана, v. Esphigménou, 31, а у Лаври између 1324. и 1331. године исто тако четири игумана су се налазила на челу манастира, v. Lavra IV, 62.

[224] Поред Ксенофона, где су се 1344—1348. године сменила четворица (уз не сасвим сигурну хронологију), v. Xénophon, 47, у Есфигмену су 1345—1348. године тројица игумана водила манастир, али су имена двојице од њих сачувана само на два фалсификована хиландарска акта, v. Esphigménou, 31. За остале светогорске манастире не располажемо подацима за тај период.

[225] Нова листа хиландарских игумана тек треба да буде састављена. Много је нових података који указују да су у то време на челу манастира била више него три игумана, као што је до данас утврђено, в. *Мошин-Пурковић*, Хиландарски игумани, 66—68.

[226] Chilandar I, Nos 72 и 73.

чиновници да би обавили одређене послове из своје надлежности.[227] Многобројна суђења одржана пред епископом Јерисоса не сведоче, природно, да у месту није било представника цивилне управе.[228] Врло је важна и чињеница да у XIV веку постоји катепаникион Јерисоса, а на челу катепаникија у административном систему Палеолога налазио се кефалија.[229]

Па ипак, захтев светогорских монаха да српски краљ не поставља свог намесника у Јерисосу добија друго значење у светлу изнетих података. На жалост, као и у много чему другом у нашој теми, остаје могућност само да се претпоставља. Остају у ствари две могућности да се одговори на постављено питање. Светогорци су поставили српском краљу такав захтев можда због тога што су желели да заштите ретку привилегију да област Јерисоса нема свог управника. Византијски цар је администрацију препустио епископу, а у случају потребе, по царевом налогу, интервенисали су чиновници из околних области. Можда су, пак, што се чини као вероватнија претпоставка, желели да српски краљ укине релативно скоро уведену новину, противну традиционално привилегованом положају Атоса, да и област Јерисоса буде укључена у административни систем Царства и на челу има кефалију који је управљао као и у осталим катепаникијима.

Стечени судски имунитет давао је право манастирској управи да суди за мање преступе зависним људима на манастирским имањима. Међусобне спорове, као и несугласице са световним земљопоседницима, а практично једино о тој врсти спорова говоре сачувани извори, манастири су морали да решавају пред судом. Обраћали су се непосредно цару или патријарху у Цариград, постојао је и суд светогорског Протата, спорове је решавао и епископ Јерисоса, али и солунски и серски митрополит. Својом чувеном судском реформом Андроник II је увео и установу васељенских судија.[230] Сачувани документи, чак и кад су релативно бројни, осветљавају ипак само ограничени део правосудног система — имовинско-правни, нарочито земљопоседнички. Разноликост институција пред којима су решавани спорови и у тако уском сегменту правосуђа указује да „не треба претпостављати у тадашњем судству више система него што га је у ствари било".[231] Разграничавање надлежности појединих судских установа, по принципу територије или хијерархије власти, било је и непознато и сасвим непотребно свету којим се бавимо. Према подацима извора доласком српске власти није се ништа променило у судском систему на освојеној територији. О судству у грчким областима српског царства већ је детаљно писано,[232] па нема потребе да се на томе дуже задржавамо. Треба истаћи да је највећи део извора којима данас располажемо настао у периоду после смрти Стефана

[227] *Papachryssanthou*, Un évêché, 391.

[228] Види напред о судству.

[229] *Максимовић*, Провинцијска управа, 43.

[230] Види *P. Lemerle*, Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Mémorial L. Petit (1948) 292—316.

[231] *Острогорски*, Серска област, 83.

[232] *Острогорски*, Серска област, 82—91, *Живојиновић*, Судство у грчким областима српског царства.

Душана и осветљава праксу у Серској држави. Она је у односу на велико српско-грчко царство Стефана Душана била локална феудална држава што је, захваљујући суженој територији и приближавању средишта власти Светој Гори, довело до померања тежишта и давања важније улоге светогорском клиру у судским пословима. Задржаћемо се на неколико извора који потврђују мишљење да је цар Стефан само преузео установе затечене на простору који је у јесен 1345. године ушао у састав његове државе.

Стефан Душан је у свом знаменитом Законику, и то у другом делу проглашеном 1354. године у Серу, прописао да судство у византијским областима његовог царства остаје онакво какво је било и пре његових освајања. У члану 176 каже се да сви градови у царевој земљи по закону јесу у „свему како су били у пређашњих царева", а у међусобним споровима грађанима треба да се суди пред властелом и црквеним клиром.[233] Да је српски цар само кодификовао оно што је практично наставило да функционише без икаквих потреба наводно изазваних преласком југоисточне Македоније у српске руке потврђује једна његова простагма издата већ у априлу 1346. године.[234] Из документа се види да је непосредно по освајању Сера краљев кефалија града, Грк Михајло Аврамбакис, са царевим архонтима и пречасним црквеним архонтима донео одлуку у корист краљевог дворанина Ђорђа Фокопула, о чему је издао и своју исправу. И суд Протата наставио је нормално да функционише. У мају 1348. године прот Антоније је донео одлуку у парници између Зографа и Ксиропотама око рибњака у Комитиси у корист бугарских монаха.[235] И судски поступак је остао непромењен и текао је према устаљеној византијској пракси. Право на одређени посед странке су у парници доказивале писаним исправама о власништву, сведоци су подносили своје исказе, вршио се и увиђај на терену и на основу свих тих елемената суд је доносио пресуду.[236] Документи које су издале византијске власти, посебно повеље византијских царева, задржали су сву своју правну важност и снагу.[237]

Недавно откривена хрисовуља коју је Стефан Душан издао Филотеју у септембру 1347. године доноси драгоцене податке о целом току не тако једноставног земљишног спора. Са њеним садржајем смо се већ упознали, но резимирајмо ипак ток расправе о манастирском имању Цаину. Игуман и монаси су се пожалили цару Стефану, а он је цео случај поверио митрополиту Скопља. Скопски митрополит је донео, на основу исправа које су монаси свакако поднели, одлуку у корист манастира. Пошто је у међувремену имање још два пута и то легално променило власника, цар је наредио митрополиту Сера да изврши увиђај, што је он у пратњи митрополита Зихне, службеника обе митрополије и архоната учинио. Издао је затим своју исправу у корист Филотеја. На основу тога је цар Стефан својом хрисовуљом вратио Филотеју спорни посед. Неколико година потом,

[233] *Новаковић*, Законик Стефана Душана, 137—138.
[234] *Соловјев-Мошин*, № 10.
[235] Zographou, № 38.
[236] *Острогорски*, Серска област, 82.
[237] Исто, н.м.

по новом царевом наређењу серски митрополит је извршио тачно омеђивање поседа. Тако је децембра 1355. године Филотеј дефинитивно утврдио своја права на одавно неправедно одузето имање. Цео поступак разрешавања земљишног спора, искомпликованог последицама византијског грађанског рата, текао је на уобичајени начин. Игуман се пожалио цару, а он је случај поверио скопском митрополиту. То би указивало да је молба изнета пред цара у пролеће 1346. године када је делегација Филотеја присуствовала царском крунисању. Тада је Филотеј добио општу хрисовуљу, а из повеља Ватопеду, Ксиропотаму и Есфигмену тада издатих види се да је у припреми тих докумената важну улогу имао управо првопрестони митрополит Скопља.[238] Њему је српски цар поверио да на основу поднетих старих хрисовуља и докумената припреми текст царских потврдних повеља светогорским манастирима. Имовинска права Филотеја, темељена на исправама које је прегледао скопски митрополит, постала су у међувремену спорна. Зато је цар, и поред одлуке митрополита Јована у корист Филотеја, наредио да се случај испита на лицу места и саслушају сведоци. То је поверено митрополиту Сера, највишем црквеном достојанственику у области где су се налазила атоска имања, и митрополиту Зихне у чијој се епархији налазило имање Цаину. Увиђај је извршен на уобичајен начин, саслушани су сведоци и поново је пресуђено у корист манастира. Цео компликовани поступак у току којег су настале две царске наредбе, две исправе митрополитâ и коначно царска хрисовуља потрајао је дуже од годину дана. Из драгоцене филотејске хрисовуље се види да је све остало исто као у време византијског цара. Монаси су се жалили цару, он је наредио митрополиту да прегледа документа, потом да изврши увиђај и коначно је донео пресуду санкционисану златопечатном повељом. Све је заиста остало исто, осим оног најважнијег. Монаси нису са својом жалбом отишли у Цариград, већ у Скопље, не византијском василевсу, већ српском цару, свом новом господару.

5. ОДНОСИ СА ЦАРИГРАДОМ

Анализирајући податке извора о променама на властелинствима манастира у време цара Стефана споменули смо да је Јован V Палеолог на молбу монаха издавао појединим манастирима потврдне повеље, иако је Атос био под српском влашћу. Такву хрисовуљу Хиландар је добио 1351, Свети Пантелејмон 1353, Ватопед 1356, Ивирон 1357, а Ксиропотам царску простагму 1351. године. Опште потврдне хрисовуље издавао је и Јован VI Кантакузин — Алипијском манастиру пре 1350, а Ивирону 1351. године. Постоји још низ докумената византијских власти који се односе на имања на територији под српском управом. Са друге стране, видели смо да је цар Стефан у својим хрисовуљама потврђивао манастирска имања у византијском Солуну.

[238] Види н. 96.

У првом поглављу овог рада је показано да нема основа претпоставка да ти византијски документи сведоче да је Света Гора у једном тренутку за живота цара Стефана поново доспела под византијску власт. Одавно је примећено да би такво тумачење било прихватљиво када би се тим актима поклањали нови поседи,[239] а споменуте повеље византијских царева и српског, међутим, само потврђују старе манастирске поседе.

Карактеристично је да су Светогорци и поред хрисовуља српског цара тражили потврду за своје поседе од византијског василевса. Најкарактеристичнији је случај Ивирона — о истим имањима манастир је добио међусобно независне повеље све тројице царева. Српска власт је на Светој Гори била призната и поштована, али ауторитет византијског цара је остао и даље врло јак, толико да му се за потврдну повељу Хиландару обратио и сâм Стефан Душан у тренутку када су били савезници, 1351. године. По свему судећи, моћ вековне традиције опчињавала је и цара Стефана.[240]

Врло занимљиво питање представљају и односи Свете Горе са цариградском патријаршијом. Српско освајање је донело, природно, значајне промене и у црквеној хијерархији у областима које су прешле под власт српског краља. Из већ помињаног акта о суђењу баште Антонија са Есфигменцима у новембру 1345. године види се да је парници присуствовао и серски митрополит. Поглавар серске цркве је напустио град одмах по српском освајању, а на његово место је Стефан Душан поставио свог блиског сарадника Јакова, првог игумана краљеве задужбине, манастира Светих Арханђела код Призрена. Јаков је на челу митрополије остао још дуго после смрти цара Стефана.[241]

Византијски митрополит није хтео да призна новог господара и отишао је у Солун, једини град који је остао под влашћу византијског цара. Позната прича Даниловог Настављача о томе како је Стефан Душан протерао митрополите цариградског патријарха из заузетих градова у историографији се више не прихвата дословно.[242] Поред серског митрополита, располажемо подацима, из једног познијег акта солунског митрополита, да је своју катедру пред Србима напустио и епископ Ардамерија, оставивши епархију празну, као и да су на катедру Рендине новог епископа поставили Срби.[242a] О променама у осталим епархијама данас се не зна ништа.

Промене у црквеној хијерархији било би погрешно тумачити насилним протеривањем грчких архијереја. Тешко да је став цара Стефана према црквеним великодостојницима био начелно другачији него према световној властели. Стефан Душан је доводио на најважнија места себи одане људе, али међу њима је било и доста Византинаца.[243] Видели смо да су се у Серу и током грађанског рата

[239] *Острогорски*, Серска област, 38.
[240] *Острогорски*, Серска област, 122.
[241] *Г. Острогорски*, О серском митрополиту Јакову, Зборник ФФ X-1 (1968) 219—226.
[242] *Острогорски*, Серска област, 106, 130.
[242a] *Papachryssanthou*, Hiérissos, 404, n. 71.
[243] *Острогорски*, Серска област, 106—107.

и пред српско освајање сукобљавале две различито опредељене фракције. Митрополит је вероватно припадао оној струји која се противила прихватању власти српског краља. Слично су се определила свакако и двојица одбеглих епископа.

Начелно је важније питање шта се десило са целокупном црквеном организацијом у освојеним областима, да ли је она укључена у јурисдикцију пећког патријарха? У повељи о измирењу деспота Јована Угљеше са цариградском патријаршијом изричито се каже да је цар Стефан „одвојио не малобројне митрополије од саборне Христове цркве" и припојио српском патријарху, због чега је и настала шизма.[244] У историографији је уобичајено мишљење да је српски цар одвојио епархије на освојеној територији од цариградске патријаршије и припојио их својој цркви и да су управо зато византијски архијереји и одлучили да напусте своје положаје и повуку се у византијске области.[245] Чини се, ипак, да питање црквене јурисдикције у грчким областима српског царства није било тако једноставно решено. Из својеврсног увода у Законик, где се говори о царском крунисању Стефана Душана, сазнајемо да су свечаности у Скопљу поред српског и бугарског патријарха, охридског архиепископа и српских архијереја присуствовали и прот и светогорски игумани, али и архијереји „престола грчког".[246] Реч је, свакако, о епископима и митрополитима цариградске цркве чије су се епархије налазиле у областима освојеним у јесен 1345. године. Важна је и чињеница да је епископ Јерисоса, о коме ће још бити речи, несумњиво остао под јурисдикцијом васељенског патријарха. Иако је Света Гора била њему потчињена у духовним стварима, његова епархија је била само део црквене организације у целој области и у том погледу положај Атоса није могао његовој катедри да донесе посебан статус. Карактеристични су и сусрет цара Стефана са Григоријем Паламом, тек постављеним митрополитом Солуна, и разговор који су водили. Палама је своје одбијање понуде српског цара да дође у Србију и прими многе почасти образложио сасвим у духу свог исихастичког учења, не спомињући ни речју припадање византијских епископија пећкој патријаршији. А писац енкомиона из којег сазнајемо о сусрету српског цара са Паламом био је патријарх Филотеј — аутор повеље о измирењу цркава деспота Угљеше.[247]

У изворима нема ни једног податка који би указивао на власт српског патријарха у југоисточној Македонији. Чињеница је, међутим, да је други српски патријарх Сава изабран на сабору одржаном у Серу 1354. године, али ништа поближе се не зна ни о саставу сабора ни о околностима избора. Серски митрополит Јаков, блиски царев сарадник, свакако је био у непосредној вези и са пећким патријархом. Рекао бих, ипак, да претпоставка о аутоматском ширењу јурисдикције пећког патријарха до југоисточних граница новог царства одражава помало круто мишљење, примереније

[244] *Соловјев-Мошин,* № 35.

[245] О томе в. *Острогорски,* Серска област, 106—107, *Papachryssanthou,* Hiérissos, 404, n. 71.

[246] *Новаковић,* Законик цара Душана, 5.

[247] P. G. 151, 551—656; ВИИНЈ, 629 *(Н. Радошевић).*

савременим односима међу православним црквама где се јурисдикција црквеног поглавара поклапа са политичким границама модерних држава него средњовековном свету којим се бавимо.[248] Митрополит Сера није никако могао да одржава односе са цариградским патријархом, али епископ Јерисоса јесте. Византинци који су остали на челу својих епархија су прихватили пре свега власт српског цара, али не нужно и његовог патријарха. Врло особен пример пружа нам и охридска архиепископија. После Душановог освајања Охрида он није потчињен пећком архиепископу. Наравно, Стефан Душан није освојио Цариград, васељенски патријарх је остао изван граница српског царства, али првих година после српског освајања југоисточне Македоније барем његова духовна власт у тим крајевима није била оспорена. Свакако не формално, а сасвим друго је питање могућности стварне комуникације и утицаја на постављање епископа. Сложено питање преплитања јурисдикција две патријаршије превазилази оквире нашег рада. Уз пар изречених напомена ваља још рећи да проблем односа пећке и цариградске патријаршије у грчким деловима државе цара Стефана заслужује посебно истраживање, и поред тога што практично не располажемо новим изворима.

Вратимо се епископији Јерисоса о којој за време Душанове власти има више података. У току деценије која нас занима, између септембра 1345. и децембра 1355. године, на њеном челу се налазио епископ Јаков. Његово име се спомиње први пут неко време после 1334. године — потписао се на копији простагме Андроника III издатој у децембру те године у корист Есфигмена, оверавајући је.[249] У једном писму са почетка 1341. године Григорије Палама спомиње да је знаменити Томос Хагиоретикос (1339—1340) потписао и епископ Јерисоса.[250] У већ неколико пута споменутом солунском акту из новембра 1345. године о суђењу баште Антонија и есфигменских монаха наводи се да је спор већ вођен пред митрополитом Јерисоса. Као митрополит Јаков се спомиње све до смрти, а умро је свакако пре августа 1365. године.[251] Његов наследник Давид, први пут споменут у изворима у новембру 1366. године, носио је, као и сви архијереји Јерисоса после њега, титулу епископа. Очигледно је да је ранг митрополита Јакову додељен лично.[252] Пошто се до данас сматрало да је најстарији сигурно датовани помен Јакова као митрополита судски акт из новембра 1345. године, у историографији су разлози за његову титулу тражени у нередовним приликама у тој области изазваним српским освајањем. У новије време је претпоставка да је Јакова у ранг митрополита уздигао српски краљ непосредно по успостављању своје власти са разлогом одбачена.[253] Том приликом је изнето и ново мишљење да је титулу

---

[248] Позивање на канонско регулисање саображавања државне и црквене административне поделе има значај само уколико се ради о унутрашњој организацији Римске империје.

[249] *Papachryssanthou*, Hiérissos, 400.

[250] Ibid, 396, n. 9.

[251] Ibid, 399, n. 40.

[252] Ibid, 405, n. 75.

[253] Ibid, 403—404.

митрополита епископу Јакову доделио византијски цар у тренутку када је краљ Стефан већ преговарао са Светогорцима да би „уздигао на тај начин престиж једине грчке власти која је остала на месту ... указавши му поверење да служи »la cause grecque«".[254] Ни такво тумачење промена у епископији Јерисоса није прихватљиво јер у суштини у XIV веку тражи односе примерене модерној европској историји. Засновано је изнад свега на претпостављеном српско-грчком антагонизму који, као што смо видели, нема потврду у изворима. Са друге стране, брзина којом је византијски цар тобоже реаговао на новонасталу ситуацију у југоисточној Македонији, и ако занемаримо идеолошку и државно-правну страну проблема, неспојива је са могућностима комуникације на средњовековном Балкану. За месец и по дана колико је највише могло да прође од српског освајања до издвајања опште хрисовуље краља Стефана, требало је обавестити цара о току преговора између краља и Атоса, донети одлуку о митрополитској титули, обавестити епископа Јерисоса и солунске власти. Таквој ефикасности и то у врло нередовним приликама могле би да позавиде и модерне државе. Превидело се и да је спор решаван у Солуну новембра 1345. године трајао већ неколико година и да спомен посредовања митрополита Јерисоса пре указује да је Јаков своју титулу добио знатно пре јесени 1345. године. Такав закључак потврђују и извори.

У једном ватиканском кодексу из XIV века који је припадао Димитрију Кидону забележено је да је на карејском сабору сазваном ради борбе против масалијанаца присуствовао и митрополит Јерисоса и Свете Горе Јаков.[255] Чак и ако се прихвати датовање тог скупа у 1344. годину, то би значило да је епископ Јаков добио нову титулу најмање годину дана пре новембра 1345. године. Трагање за разлозима због којих је уздигнут у достојанство митрополита одвешће нас само до нове претпоставке. Чини се, ипак, да би их требало тражити у односима Протата и епископа Јерисоса после 1312. године. Одлуком Андроника II Света Гора је први пут у својој историји стављена непосредно под власт цариградског патријарха. Васељенска патријаршија је свакако настојала да власт локалног епископа, епископа Јерисоса, учини стварном и повећа његов утицај на светогорску заједницу. У изворима има индиција да је Јаков у томе успео и да је његов утицај на Атосу био знатан. У Кареји је чак имао и своју катизму, а углед прота као да је опао.[256] Подаци су индиректни и потичу из времена после смрти цара Стефана. О односу прота и епископа у периоду његове власти над Атосом немамо практично никаквих података. До отвореног сукоба епископа Јерисоса и Протата дошло је тек после Јаковљеве смрти, но о томе ће још бити речи. Могуће је да је баш у тренутку када се прот налазио заточен у Цариграду и постављена привремена управа у Кареји епископ Јаков добио титулу митрополита, што би и формално подигло његов ауторитет. Упадљиво је да је и он био присутан на сабору у Кареји против јеретика који су узбуркали Свету Гору и

[254] Ibid, 405.
[255] *Rigo*, L'assemblea generale, 481, n. 27.
[256] *Papachryssanthou*, Hiérissos, 407.

да је учествовао у првом суђењу будућем проту Нифону, оптуженом за масалијанство.

Света Гора је током целог периода Душанове власти, као и јерисоски епископ, одржавала везе са васељенском патријаршијом. Видели смо да нема података о томе да ли је и даље новоизабрани прот одлазио патријарху на хиротонију. С обзиром на брзину којом су се смењивали и на нередовне прилике које су владале баш у тим крајевима — настављен је византијски грађански рат, Јован Кантакузин је посео Солун и ратовао против српског цара, грађански рат се потом опет распламсао, као и на смену на цариградском црквеном трону, мало је вероватно да се пракса уведена 1312. године наставила и у периоду власти цара Стефана. У светогорским архивима чува се неколико патријархових аката који сведоче о несметаним односима Атоса са цариградским патријархом. Ти документи, углавном патријарха Калиста, не могу прецизно да се датују, а издавачи их обично везују за време другог Калистовог патријарховања — 1355—1363. годину. Ипак, неколико их се датује и у време Душанове власти.

Алипијски манастир је 1350. године добио повељу патријарха Калиста којом се потврђују повластице гарантоване хрисовуљама и простагмама о ослобађању од свих пореза осим годишњег плаћања Протату.[257] Патријарх је у ствари на молбу монаха потврдио изгубљену простагму Јована Кантакузина којом су гарантоване манастиру одредбе старих исправа.

Три Калистова акта су се сачувала и у манастиру Дохијару. Ниједан не носи прецизан датум, али издата су по свему судећи у јесен 1355. године. Једним од докумената патријарх је на молбу монаха потврдио њихово власништво над келијом Калиграфу коју им је Протат продао да би откупио од пирата четворицу протових намесника. Пошто су појединци на Атосу почели да оспоравају манастирско право на келију, патријарх је потврдио правну ваљаност куповине и забранио да се због тога убудуће било ко жали цару, њему или проту.[258]

И друга два акта решавају спор око власништва, овог пута над имањима која је још 1343—1344. године манастиру продао чиновник Марко Дука Глава сир Мурин.[259] Монаси су коначно исплатили дуговану суму сир Мурину и он је потврдио ваљаност куповине. Оспорио је и право монасима Ксиропотама да држе половину млина на том имању. Спор између два манастира се ипак наставио и 1370. године се нашао пред патријархом, те је сир Мурин поново својим актом потврдио права Дохијара. У оба случаја монаси су се обратили патријарху да пресуди у земљопоседничком спору. У случају келије Калиграфу можда и зато што је он био један од откупљених чланова намесништва и непосредно укључен у продају келије Дохијару. У спору око сир Муриновог имања вероватно зато што су обојица умешаних великаша били у Цариграду, где су се због разних послова нашли и представници манастира. Цар је тада био одсутан

[257] Kutlumus, № 30.
[258] Docheiariou, № 30.
[259] Docheiariou, Nos 31 и 32.

из престонице. Уосталом, посредовање партијарха и није било ништа необично — он је често решавао светогорске спорове. Са друге стране, патријархови акти доносе драгоцено сведочанство да су се у јесен 1355. године у Цариграду нашли и монаси Дохијара и Ксиропотама да би обавили разне послове за потребе манастира.

Архијереји „престола грчког“ су били присутни на царском крунисању у Скопљу 1346. године, краљ је пре тога потврдио и заштитио права епископа Јерисоса у његовој дијецези, већина црквених великодостојника је остала на својим положајима и после српског освајања. Цариград није реаговао ни на запоседање великог дела византијске територије ни на царску стему Стефана Душана. Међутим, неколико година доцније, 1350. године у јесен, васељенски патријарх Калист је бацио анатему на новог цара Срба и Грка. О одлучивању сведоче само познији извори. Тако из дела Даниловог Настављача сазнајемо да га је изрекао патријарх Калист.[260] Тај чин се различито датовао све док Г. Острогорски са пуно разлога није везао тако оштро иступање Цариграда према српском цару за велику византијску офанзиву у југоисточној Македонији у јесен 1350. године.[261] Патријархова анатема је требало да потпомогне Јована Кантакузина који је покушао да преотме области изгубљене у јесен 1345. године. Пошто је цар Стефан већ у јануару 1351. године поново ушао у Воден и Верију који су привремено прешли у византијске руке, непосредни циљ анатеме није се остварио. Острогорски је приметио и да је, према Даниловом Настављачу, одлучење „у првом реду било уперено против самог цара Стефана“.[262] Као главни кривац за црквену шизму цар Стефан се у нимало лепом светлу спомиње и у повељи о измирењу цркава деспота Јована Угљеше из 1368. године.[263] Да је анатема пре свега бачена на цара Србије и Романије указивао би и долазак достојанственика васељенске патријаршије на царев гроб у Призрен 1375. године да би се ту свечано обзнанило скидање проклетства, иако је претходно Синод цариградске цркве јавно укинуо раскол са српском црквом.[264]

Црквено одлучење коришћено је у Византији често као врло погодно средство у политичким сукобима. Тако је на церемонији крунисања Јована V, на самом крају 1341. године, патријарх Јован обновио екскомуникацију свих оних који су се одвојивши се од Бога побунили против цара.[265] Јован Кантакузин, главни иницијатор одлучења цара Стефана, и сам је тако девет година пре њега био екскомунициран. Чин црквеног одлучења, без обзира на то колико био изазван чисто политичким разлозима, био је врло озбиљна ствар. Стога је Јован Кантакузин истог дана када је ушао у Цариград, 3. фебруара 1347. године, натерао патријарха Јована да скине анатему и по свему судећи о томе изда свој документ по форми одговарајући

[260] Животи краљева, 381.
[261] *Острогорски*, Серска област, 129—130.
[262] *Острогорски*, Серска област, н.м.
[263] *Соловјев-Мошин*, № 35.
[264] Животи краљева, 383.
[265] *Darrouzès*, Regestes, № 2221.

акту о екскомуникацији.[266] Врло брзо затим са патријаршијског трона скинут је Јован и на његово место доведен Исидор. Стефан Душан је покушао да реши питање одлучења, али у томе није имао успеха због „сана и градова", очито царске титуле и византијских области које су се налазиле под његовом влашћу.[267]

Када се радило о српском цару ситуација је била несумњиво много компликованија, не само због тога што му није успело да освоји Цариград, постави новог патријарха и издејствује скидање анатеме. Из сачуваних извора о укидању раскола српске и васељенске патријаршије, нарочито из већ споменуте повеље деспота Јована Угљеше, стиче се утисак да је до шизме дошло највише због откидања епископија на освојеним византијским територијама од васељенске патријаршије и њиховог потчињавања од српског цара самовољно рукоположеном пећком патријарху. Међутим, у току две деценије колико је протекло од Душановог царског крунисања до помирења двају црквених средишта, ситуација на Балкану битно се изменила. Са смрћу цара Стефана нестала је и његова моћна држава. Сама Византија налазила се у све јаднијем положају. Иницијативу за превладавање раскола покренуо је цариградски патријарх још 1363. године дошавши у Сер код царице Јелене, удовице цара Стефана. Патријархова изненадна смрт прекинула је преговоре.[268] Карактеристично је да је патријарх Калист, који је и екскомуницирао цара Стефана, отишао у Сер, а не легитимном наследнику престола цару Урошу и пећком патријарху.

Неколико година потом питање помирења покренуто је у Серу и деспот Јован Угљеша је успео да издејствује измирење код цариградског патријарха, додуше само за области своје државе. Тек после смрти деспота Угљеше преговори су настављени са пећким патријархом и дошло је до званичног измирења и укидања раскола.[269] Уочљиво је и да је на византијској страни целу акцију водила искључиво Црква, без икаквог уплитања василевса. Отуда је у преговорима истицана последица Душанових освајања која је највише погађала васељенску патријаршију — питање епископија и митрополија у тада већ Угљешиној држави. Ако те епархије, као што сведоче извори савремени освајањима цара Стефана, нису никада формално и у целости одвојене од Цариграда, патријарх више није имао на њих утицаја, вероватно није више ни убирао приходе који су му припадали. Са друге стране, српски цар и његов патријарх били су формално екскомуницирани, па је и скидање анатеме морало да буде потврђено документом у којем су при томе помињани и узроци који су изазвали чин одлучења. Српско царство више није имало јаку централну власт, преговори су вођени са деспотом Угљешом кога је Цариград признавао за „деспота Србије". Титула у преговорима више није могла да буде предмет спора, као ни градови и освојене територије — српском деспоту то није ни

[266] *Darrouzès*, Regestes, 2267.
[267] Животи краљева, 381.
[268] Cant. III, 360, 21—363, 7, ВИИНЈ, 573—575 *(Б. Ферјанчић)*.
[269] Уп. Ф. *Баришић*, О измирењу српске и византијске цркве 1375. године, ЗРВИ 21 (1982) 159—182, где је дат и преглед старије литературе.

споменуто. Зато су у повељу о измирењу унети практично само црквено-правни разлози за бацање анатеме, разлози који су уз то, као што смо већ видели, погађали цариградску патријаршију, византијску страну у преговорима.

Несумњиво је, исто тако, да ни српској цркви нису одговарали поремећени односи са васељенским патријархом. Због тога и српски наративни извори, сви настали у црквеним круговима, треба да се користе са извесном резервом када се ради о цару Стефану. Врло негативна традиција о његовој владавини настала је почетком XV века баш у српској цркви, а грехом оцеубиства и изазивања раскола самовољним проглашењем патријаршије објашњавана је пропаст српске државе и продирање Турака.[270] Стефан Душан је и једини међу Немањићима који није канонизован. Међутим, нерасположење цркве према првом српском цару и стварање негативне традиције дошло је до изражаја доста после његове смрти. Цареви савременици тешко да су доживели одлучење тако болно, нити изгледа много вероватно да је раскол баш у XIV веку деловао застрашујуће и уносио немир у народ.[271] Томе, барем, нема потврде у изворима из времена цара Стефана. О сасвим политичким разлозима одлучења сведочили би и односи српског цара са Јованом V после 1350. године. У повељи Хиландару из 1351. године василевс је учинио највећи могући уступак и признао Стефанову царску титулу, ограничивши је територијално, на Србију. Односи двојице царева били су врло пријатељски. Удруживала их је заједничка борба против Јована Кантакузина. Насупрот томе, нема ни једног податка у савременим изворима који би, макар и посредно, указивао да је чин одлучења имао било какве непосредне практичне последице. Светогорци су, као и раније, наставили да се обраћају Стефану Душану као свом цару, а наставили су и своје односе са патријархом Калистом. Формалноправна, канонска страна целог питања је несумњиво за себе изузетно важна и занимљива и њој је, уосталом, досад и посвећено највише пажње.[272] За питања постављена у овом истраживању није много важна. Живот и политика су се одувек тешко тумачили једино канонима.

Много срећније од цара Стефана прошао је са анатемом васељенског патријарха свети отац Григорије Палама. У тренутку када се сусрео са српским царем на Светој Гори, у јесен 1347. године, најзнатнији међу исихастима био је постављен за митрополита Солуна, другог града Византијског царства. У зиму 1347. године, неколико дана после Кантакузиновог уласка у Цариград, синод, на којем је био присутан и светогорски прот, донео је одлуку о смењивању и анатемисању патријарха Јована и о укидању одлучења

[270] Уп. *Кораћ*, Канонизација Стефана Дечанског и промене на владарским портретима у Дечанима, 288.

[271] Анатема није ни код Византинаца оставила икаквог трага, нити је утицала на односе Срба и Грка у свакодневном животу, уп. *Острогорски*, Серска област, 132—133.

[272] *Д. Богдановић*, Измирење српске и византијске цркве, О кнезу Лазару, Београд 1975, 81—91, *М. Петровић*, Повеља-писмо деспота Јована Угљеше из 1368. године о измирењу српске и цариградске цркве, ИЧ XXV—XXVI (1978—1979) 29—49, *Баришић*, н.д.

Григорија Паламе и других са њим осуђених од патријарха још Томосом од 1341. године.[273] Тако је одлучење, изречено канонски исправно и то због исповедања неортодоксне вере, формално и канонски укинуто. Патријарх Јован који га је изрекао био је сâм екскомунициран. У основи оба чисто црквена чина били су чисто политички разлози. Већ у пролеће 1347. године Григорије Палама је изабран за митрополита Солуна. На патријаршијском трону седео је исихаста Исидор. У септембру 1347. године Палама је кренуо да преузме епархију, али зилоти који су држали Солун под својом влашћу одбили су да му, као присталици Кантакузина, отворе врата града. Палама се зато повукао на Атос. У Солун је успео да уђе тек крајем 1350. године заједно са Јованом V и Јованом Кантакузином. Међутим већ после неколико месеци градска врата су му била поново затворена, тада по наредби Јована V који је поново заратио против Кантакузина.[274] Тако је у нередовним приликама грађанског рата чак и други град Царства практично измицао власти цариградског патријарха. Канонски изабрани митрополит није могао да због политичких сукоба преузме своју катедру.

О сусрету Стефана Душана и Григорија Паламе подаци су се сачували у делу патријарха Филотеја који је и сâм из политичких разлога два пута збациван са трона. Из његовог енкомиона Григорију Палами сазнајемо да је цар Стефан покушао да „га придобије за своју власт", обећавајући да ће му поклонити градове и цркве и области са много годишњих прихода и богатстава. Рекао му је и да је срамотно како га Византинци прогањају и не допуштају му да преузме Цркву. Палама није пристао да пређе у службу Стефана Душана, објаснивши то српском цару као прави светогорски монах, исихаста. Рекао је да „ми немамо потреба ни за политичком влашћу, ни за областима, ни за приходима, ни за зарадом, ни за великим благом, . . . зато, што се нас тиче, није потребна сва та твоја прича о многим и великим поклонима и богатству".[275] Српском цару је свакако било посебно стало да придобије Паламу због његовог угледа. Нови солунски митрополит је остао веран својој наклоности ка Кантакузину. Да у Паламином одбијању понуда и молби српског цара не треба тражити израз његове тобожње „византијске" или чак „грчке" свести спрам српског освајања нити његових легитимистичких ставова, сведочи и већ споменути разлаз са Јованом V који му је почетком 1351. године забранио да се врати у Солун. Палама је очигледно остао везан за Кантакузина, а то је свакако још више био у време када је разговарао са царем Стефаном. Кантакузиновим уласком у Цариград исихасти су добили задовољење за све прогоне којима су били изложени, Палама је добио и митрополитску митру. Па ипак, у разговору је цар Стефан постигао известан успех. Патријарх Филотеј даље говори како је вођа исихаста био принуђен да по царевом налогу оде у Цариград као његов изасланик Јовану V и Кантакузину. Саопштава затим да

[273] *Darrouzès*, Regestes, 2270.

[274] О томе је податак оставио патријарх Филотеј PG 151, col. 623 D — 624 B, ВИИНЈ, 632 *(Н. Радошевић)*.

[275] PG 151, col. 615 A — 616 A, ВИИНЈ, 630—631 *(Н. Радошевић)*.

је та дипломатска мисија била само изговор, пошто је Стефан у ствари желео да га удаљи из свог царства бојећи се да ће као ватрени присталица царства Ромеја „запалити код своје сабраће ватру расположења према онима".[276] Филотеј је свакако претеривао. Српска власт је практично од почетка имала довољно подршке међу византијским угледницима. Не треба да се заборави да је писац енкомиона утицао и на тон повеље деспота Угљеше и да је за његовог другог патријарховања дошло до званичног измирења са пећком патријаршијом. У свим тим преговорима, видели смо, о цару Стефану нису изговорене лепе речи. Не знамо какву је мисију српски цар наменио Палами, нити има других вести о њиховим каснијим односима. Филотеј помиње да Јован V није дозволио Палами да уђе у Солун у пролеће 1351. године због преговора које је водио са царем Стефаном који га је „мудро завео на неку странпутицу". Међутим, разлоге василевсовој нетрпељивости према Палами треба тражити у његовој привржености Јовану Кантакузину. У току свог боравка на Атосу цар Стефан се сигурно сусретао и са многим другим угледним исихастима и монасима. Врло је вероватно да је и тада смењени прот Нифон на царев позив отишао у Србију, што му је касније замерано у Цариграду.[277]

6. ЦАРСКА ПОРОДИЦА НА АТОСУ

Стефан Душан је био једини међу православним владарима који је боравио на Светој Гори. Заједно са царицом Јеленом и краљем Урошем провео је на Атосу пуних осам месеци — од августа 1347. до априла 1348. године.[278]

Постоје различита мишљења о разлозима због којих је царска породица неуобичајено дуго боравила на релативно изолованом Полуострву, одвојена од државних послова. Чини се да је ипак превелики значај дат царевој намери да посети Свету Гору да би учврстио своје односе са монашком заједницом, осигурао њену подршку својој црквеној политици и ојачао српски утицај на Атосу доводећи монахе Србе на утицајне положаје.[279] Светогорци су своје односе са српским владарем уредили у јесен 1345. године, а њихово присуство на царском крунисању у Скопљу изражавало је јасну подршку његовој политици. Црквена политика цара Стефана остала је вероватно изван светогорских интересовања, с обзиром на то да су они и даље остали под васељенским патријархом. Чини се и да смо већ показали да је српски утицај на Светој Гори у Душаново време био мањи него што се обично мисли. Главни разлог за царев дуги боравак на Светој Гори треба стога тражити у епидемији куге која

[276] Ibid, l.c.

[277] Види напред н. 213.

[278] Cf. *M. Živojinović*, De nouveau sur le séjour de l'empereur Dušan à l'Athos, ЗРВИ 21 (1982) 119—126, са старијом литературом.

[279] *Мошин*, Свети патријарх Калист, 197, *Soulis*, Tsar Stephen Dušan, 137—138.

је баш у то време пустошила практично целу Европу.[280] Атос, изолован и врло затворен, представљао је идеално место за склањање од црне смрти. Отуда постаје јасније и царево дуго задржавање и присуство царице Јелене, што је представљало велики уступак Светогораца и својеврсни преседан, ма колико сама царица настојала да се држи повучено.[281]

У аренгама својих српских повеља издатих у току боравка цар Стефан је, природно, истицао да је одувек желео да посети Свету Гору и поклони се њеним светињама и монасима. Сличан тон јавља се и у аренги грчке повеље манастиру Лаври. Из српских аренги сазнајемо да је цар прво стигао у Хиландар и отуда је кренуо да обилази Атос и посећује манастире. У децембру је боравио у Лаври и вероватно у Есфигмену, у јануару 1348. године у Светом Пантелејмону. Посетио је Кареју, Зограф и Ватопед вероватно после свог повратка у Хиландар. Према једном светогорском предању цар Стефан се јашући на коњу попео и на са̂м врх Атоса где је поставио и знак који се потом чувао у Хиландару.[282] Манастирима које је обилазио издавао је нове хрисовуље. Тада је постао ктитор Есфигмена, али и манастира Лавре. Царица Јелена је у току боравка у Кареји обновила и постала други ктитор келије Светог Саве. Цар је тада сигурно разговарао и са Протатом. Судећи према поменику Протата у који је убележен не само као владајући цар, већ и као ктитор, том приликом је и ту даровао многе поклоне. Тада су протатски старци вероватно и одлучили да келију Плака поклоне Хиландару. Разговарао је са многим угледним монасима — о сусрету са Григоријем Паламом већ смо говорили, а сачували су се подаци и о дугим разговорима са угледним српским старцем Арсенијем.[283]

Стефан Душан се у току боравка на Светој Гори није мешао у међусобне односе манастира. Избор прота Антонија не би требало да се тумачи као последица цареве свесне политике јачања српске превласти у светогорској управи. Цареву посету искористили су многи манастири да би замолили за нове поклоне којима су увећани њихови поседи изван граница Атоса. Земљопоседничке односе на самом Полуострву српски цар није мењао. На његову молбу Протат је поклонио Хиландару једну келију. Врло је могуће да је и Ватопед у току царевог боравка добио од прота једну келију — у својој хрисовуљи из априла 1348. године Стефан Душан је потврђује манастиру, али њено име се није сачувало у оштећеном документу.[284] Има индиција једино да се цар Стефан ангажовао око хиландарског поседа на Светој Гори. У манастирском архиву се сачувала његова повеља са датумом — април 1348. године, којом је цар заједно са Протатом утврдио међе свих хиландарских имања на Атосу.[285] Документ се сачувао у два текста, српском и грчком

---

[280] Као један од разлога за посету цара Стефана епидемија куге се спомиње у скоро свим радовима који су се бавили његовим боравком на Атосу.
[281] *Стојановић*, Записи и натписи III, 4939.
[282] *Смирнакис*, 492—493.
[283] *Трифуновић*, Инок Исаија, 72.
[284] *Соловјев-Мошин*, 144 86—88.
[285] Chilandar II, No 40, Chilandar I, No 137.

преводу, али копије су настале врло позно. Могуће је да је постојао оригинални предложак који је послужио доцније за израду фалсификата. Српски цар је изгледа решио и спорне границе између хиландарског и поседа манастира Зографа. У тзв. „сводној хрисовуљи" манастира Зографа, једној чудној позној компилацији, спомиње се посета Стефана Душана манастиру.[286] Он је затражио старе манастирске исправе и затим издао своју златопечатну хрисовуљу којом су утесане међе између два манастира, а Зографу поклоњена два села на Струми — Крушево и Сотир, и потврђен имунитет његових имања. Царева посета и издавање повеље датовани су у 1351. годину, а нешто ниже у тексту „сводне хрисовуље" налази се уметнут кратки текст о томе да је исте 1351. године цар уништио шест зографских хрисовуља, али му због тога не би добро и не стиже до својих.[287] Могуће је да је Стефан Душан у току свог боравка на Атосу био и у Зографу, разграничио суседне манастирске поседе и то можда на штету Зографа, али је то надокнадио поклонивши два села у Пострумљу. Повеља коју је издао и у којој је потврдио порески и управни имунитет свим манастирским имањима можда је општа хрисовуља коју манастирски архив више не чува.[288] Занимљиво је и да је белешка о царевом уништавању зографских повеља и казни која га је због тога стигла једина негативна традиција о цару Стефану која се сачувала на Атосу.

Хиландар и вероватно Ватопед су добили од Протата две келије на молбу цара Стефана. Остале келије прот је делио на уобичајени начин. Сачувала су се само два акта о предаји келија, оба из 1353. године. Први је потписао прот Теодосије додељујући манастиру Лаври више келија скита Глосије.[289] Пошто су у турским нападима настрадале и потпуно опустеле многе келије на Светој Гори до те мере да је претила опасност да потпуно пропадну и њихови виногради, а сачувале су се само оне које су већ биле припојене великим манастирима, нарочито Лаври, прот је закључио да је боље да се и та имања користе и негују и зато их је предао манастиру. Забранио је и да убудуће било ко омета манастир, укључујући и свог наследника на челу Протата. Манастир се обавезао да ће за узврат Протату давати годишње три литре воска за свеће за икону Богородице у Кареји. На истоветан, уобичајени начин, келију је добио и Хиландар. На молбу игумана Хиландара, игумана Светог Пантелејмона и старца келије Светог Саве доделио је Протат карејској келији и келијицу Свете Тројице која се налазила у непосредној близини.[290] Пошто су монаси Хиландара у келији Светог Саве подигли пирг да би се заштитили од турских напада, припојена им је и суседна келијица да варвари не би, ако дођу, могли да је искористе као

---

[286] *Соловјев-Мошин*, No 45.

[287] *Соловјев-Мошин*, 373.

[288] У манастирском архиву се чува и једна златна була Стефана Душана која, према тексту натписа, може да се датује у 1348—1349. годину, в. *Кораћ*, Повеља, 154, док *Mavromatis*, Le chrysobulle, 352, n. 2, сматра да је њоме била оверена управо повеља из 1346. године.

[289] Lavra III, No 133.

[290] *Mošin-Sovre*, Supplementa, No 7.

утврђење. Судећи према ова два документа прота Теодосија и Протата самосталне келије на Светој Гори, свакако оне лако приступачне са мора, уколико нису биле утврђене, биле су напуштене у страху од турских напада. Њихово додељивање манастирима који су могли да се брину о имањима постало је изгледа раширена појава.[291] Споменули смо и да је прот Силван после првог Теодосијевог одступања поклонио свом претходнику једну опустелу келију да би у њој обитавао. Других података о келијама у време Стефана Душана нема.

Приликом сусрета са царем Стефаном старац Арсеније је препоручио владару свог духовног сина, монаха Исаију који је тада постао царев баштa.[292] Исаија је вероватно већ тада затражио цареву помоћ у обнови манастира Светог Пантелејмона. У Исаијином житију говори се да је он пришао цару са таквом молбом. У аренги српске хрисовуље цара Стефана Светом Пантелејмону забележено је како су монаси дошли пред цара и замолили га да постане ктитор, што је Стефан Душан прихватио. На молбу цара и царице Исаија је прихватио да постане игуман.[293] Прва хрисовуља цара Стефана Светом Пантелејмону, писана грчки и издата у току његове посете Атосу, говори да је руском манастиру било потребно „велико старање и промицање".[294] Цар је манастир уздигао и сазидао и укрепио свим потребним и метохијама и сабрао је монахе, како је записао у својој српској хрисовуљи. Нови игуман Исаија и велики део монаха, ако не и сви, били су Срби. Цар Стефан није на Светој Гори основао ниједан нови манастир или скит, али је темељном обновом Свети Пантелејмон постао ако не српски онда свакако српско-руски манастир.[295] Српских монаха је сигурно било и у другим светогорским манастирима, међутим, нема података да су се у време власти Стефана Душана Срби у већем броју досељавали на Атос. Једини податак о Србину калуђеру налазимо у запису преписивача великог четворојеванђеља писаног за краља Стефана Душана, највероватније у јесен 1345. године.[296] Књига је написана у манастиру Лаври, где је можда било још Срба који су се бавили преписивањем и превођењем.[297]

У пролеће 1348. године цар Стефан се вратио у Србију. Одмах је започео грађење своје задужбине и маузолеја, манастира Светих Арханђела. Одвојен од световних послова, пуних осам месеци срп-

[291] О додељивању келија уопште *Живојиновић*, Келије и пиргови, 69—90.

[292] *Трифуновић*, Инок Исаија, 72.

[293] Ross, No 47. Та аренга се налази на фалсификованом примерку цареве хрисовуље, cf. Saint-Pantéléèmôn, 160.

[294] *Соловјев-Мошин*, 128, 15—16.

[295] *А. В. Соловьев*, История русского монашества на Афоне, Београд 1932, 149.

[296] *Д. Богдановић*, Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара, Београд 1978, бр. 15, где је погрешно датован у 1348. годину. У запису се помиње краљ Стефан Четврти, а пошто се међу областима којима је владао наводи и „грчка земља до Морунца града званог Христопољ", запис је настао у јесен 1345. године.

[297] У тексту записа непознати монах опомиње будуће преписиваче да пишу како стоји у књизи, јер је „наш род развратио" многе књиге због недовољног знања грчког.

ски цар, испуњен побожношћу и духовношћу, провео је посветивши их Цркви и својој ктиторској делатности. Царев боравак на Светој Гори представљао је само кратак предах. У току 1348. године, свакако пре новембра, Стефан Душан је освојио Тесалију, тешко настрадалу у епидемији куге пред којом се он сâм склонио међу атоске монахе.[298]

Српски цар Стефан је умро изненада 20. децембра 1355. године, не оствaривши свој сан да постане господар целог царства Романије. „Славни преузвишени и преблажени покојни цар Србије кир Стефан" је Светогорцима остао у лепој успомени. Да парадокс буде већи, у традицији коју је неговала српска црква добио је врло неповољно место. Као наследник византијског василевса први српски цар је био врло дарежљив и благонаклон према Светој Гори, чији положај у току деценије своје власти није ни у чему изменио. После његове смрти прилике су се промениле и у Србији и у Византији. Света Гора је још шеснаест година остала под српском влашћу. Толико дуго је Србијом владао и његов син цар Урош, чија је влада била само бледа сенка очеве моћи. И Србија је, само десет година после Душановог крунисања, имала два цара који су се борили за његов престо. Погледајмо шта се збивало са Светом Гором у току владе наследника државе цара Стефана у југоисточној Македонији.

[298] *Б. Ферјанчић*, Тесалија у XIII и XIV веку, Београд 1974, 228.

III ОД ЦАРЕВЕ СМРТИ ДО МАРИЦЕ (1355—1371)

Положај Свете Горе у српском царству био је у време Стефана Душана врло јасан. Атос се налазио под непосредном царевом заштитом, а повластице су биле потврђене не само општом хрисовуљом већ и повељама српског владара сваком од светогорских манастира. После доласка на престо цара Уроша прилике у српској држави су се знатно измениле. Спољни напади су угрозили јужне области српског царства одмах после смрти Стефана Душана, а дезинтеграциони процеси који су се осећали још за његовог живота убрзо су довели до растакања централне власти. Југозападни део Стефанове државе се осамосталио под влашћу Симеона Палеолога, цара Ромеја и Срба. Десетак година после смрти цара Стефана Србија је имала и цара и краља, али не више и централну власт. Једино је још Дубровачка република доследно исказивала поштовање према цару Срба и Грка, како се све до краја своје владе називао Стефан Урош, и редовно му исплаћивала годишњи данак.[1] За нашу тему је, природно, важно да установимо шта се у таквим околностима дешавало у југоисточним областима Душановог српско-грчког царства, на Халкидици и у Пострумљу, где су се налазили поседи светогорских манастира.

1. ПОД ДУШАНОВИМ НАСЛЕДНИКОМ

Центар српске власти на који је светогорска заједница била упућена у току тих шеснаест година био је Сер. Град је постао средиште практично самосталне, а свакако издвојене државне целине. Међутим, и у том релативно кратком раздобљу чак су се три личности појављивале као заштитници Свете Горе. То су

---

[1] *Михаљчић*, Крај српског царства, 187—188.

били цар Стефан Урош, царица-мајка Јелена и деспот Јован Угљеша. Погледајмо какав је био њихов однос према Светој Гори.

Непосредно после смрти цара Стефана царица Јелена се замонашила примивши монашко име Јелисавета. То је, међутим, није спречило да истовремено завлада Сером. Царица се није отворено мешала у сукоб царева Уроша и Симеона, али у њеној области права Стефана Уроша су дуго поштована. У записима насталим неколико година после доласка Стефана Уроша на царски престо увек се спомињу као владари млади цар и његова мајка Јелисавета, она на другом месту.[2] Такав однос потврђују и подаци званичних аката издатих у владарској канцеларији. Цар Урош је 1360/61. године потврдио манастиру Хиландару селиште на Струми, баштину Патрикијеву коју је монасима приложила царица Јелена.[3] У хрисовуљи цар изричито спомиње да потврђује Хиландару приложено имање на молбу своје мајке, царице Јелисавете. Карактеристично је да је на хрисовуљи, испод царевог потписа, записано „госпођа царица нареди сама у Серу граду".

Званични царски акт доноси податке који осветљавају и однос Светогораца према наследнику престола цара Стефана. Октобра 1361. године цар Урош је издао хрисовуљу манастиру Лаври, а сачувала се и српска верзија истог документа издата месец дана касније.[4] То је једини сачувани царев акт за један светогорски манастир, не рачунајући Хиландар. Потребно је истаћи да је хрисовуља Лаври практично једини извор података о питањима која нас у овом раду занимају, пошто општих потврдних хрисовуља какве је издавао цар Стефан једноставно нема. Уочљиво је и да су из овог раздобља сачуване само две потврдне хрисовуље василевса Јована V — Ивирону из 1357. и Хиландару 1365. године, обе, као што смо видели, настале из специфичних разлога. По свему судећи, светогорски монаси нису више толико настојали да по смени на престолу, сада српском, затраже посебну хрисовуљу којом би нови цар потврдио све манастирске поседе и повластице. Тешко је рећи зашто су Светогорци од тога одустали. Могуће је, додуше само врло опрезно, претпоставити да је околност да је непосредну власт у Серу преузела царица Јелена и да су за своје владаре монаси сматрали Уроша и Јелену утицала да светогорски манастири не сматрају више за неопходно да осигуравају своје поседе потврдним хрисовуљама новог цара.

Цар Урош је манастиру Лаври потврдио поседе које је приложила „госпођа ми царица мати царства ми". Врло је важно што се у повељи изричито каже да су монаси замолили цара да о поклоњеном метоху добију и његову хрисовуљу, што је он и прихватио. Повеља нема праву аренгу, али се у уводном делу говори да је царица Јелена поклонила манастиру нове поседе пошто су монаси бринули о части и душевном спасењу покојног цара тако

[2] *Острогорски*, Серска област, 4—5, н. 9—11.

[3] Chilandar II, No 53; *Соловјев*, Повеље цара Уроша, No 3.

[4] *Соловјев-Мошин*, No 28, Lavra III, No 140.

што су унели његово име у манастирски синодик, помињали га заједно са блаженим царевима и уписали у свој бревијар поред имена славних царева и ктитора, дајући му помен на дан његове смрти сваке године. Управо због тога и цар Урош је одлучио да учини милост Лаври.

Значајно је да хрисовуља почиње реченицом коју смо, уз нешто другачије изразе, сретали у хрисовуљама Стефана Душана светогорским манастирима у пролеће 1346. године. Наиме, цар Урош истиче да су монаси Лавре показали „царству нашем веру праву и истиниту љубав".[5] Уочљиво је и да цар Урош гарантује манастиру управни имунитет нових поседа забранивши жупану, кефалији, кнезу и осталим који имају власт у његовом царству да ометају манастир. Али, за разлику од личних формула у хрисовуљама цара Стефана у повељи цара Уроша се налаже да помажу и подржавају манастирске поседе они који су верни цару и имају љубав и пријатељство према њему. Још један податак из повеље би указивао да су у јесен 1361. године врховна власт и права цара Уроша поштовани у тим областима. Наиме, један од поклона Лаври био је и годишњи приход у висини од 30 перпера од дохотка Трилиског. Могуће је да је на својој територији царинске и друге приходе убирала царица Јелена, али пошто се радило о регалним правима, највероватније са Урошевим пристанком. Могуће је да је убирала само један њихов део, док је остатак одлазио у двор цара Уроша.

Тако је изгледао однос између Свете Горе и цара Стефана Уроша. Монаси су му се обраћали као врховном господару, а он им је гарантовао сигурност нових имања и управни имунитет поседа. На основу података докумената из српских канцеларија овог времена сазнајемо само о новим поседима које су наследници цара Стефана приложили атоским манастирима. О судбини имања којима су манастирска властелинства увећана у првом раздобљу српске власти углавном нема сачуваних података.

У хиландарском архиву се сачувало неколико повеља цара Уроша, али њима се потврђују поседи приложени манастирском властелинству у српским областима.[6] Једини посед у југоисточној Македонији који је цар Урош потврдио Хиландару била је баштина Патрикијева — селиште на Струми о којем не знамо ништа детаљније. То је цар, видели смо, учинио на молбу царице Јелене која је и приложила имање, 1360—1361. године.

Манастир Лавра је царевом хрисовуљом[7] стекао власништво над манастиром Свих Светих са свим имањима која су му припадала према хрисовуљи цара Стефана. А то су били зевгалатиј Коромишта са пресељеницима, виноградима и њивама покојног Лизијана, село у Загорји са пресељеницима и њиховом земљом, два млина и виноградима, затим парика са његовим имањем у

[5] *Соловјев-Мошин*, 202 3—4, 203 3—4.

[6] Издате су у раздобљу између октобра 1360. и маја 1366. године, Chilandar II, Nos 50 и 54, Соловјев, Повеље цара Уроша, Nos 2 и 4.

[7] *Соловјев-Мошин*, № 28, Lavra III, № 140.

Томби, посед са присељеницима у Сунгари, у Емориону породице записане у простагми цара Стефана и два млина, затим два винограда у Малести, још један виноград у Стрелиштима, порез од Јевреја насељених код места Свети Константин, село Србишта са парицима и њиховом земљом и млин у Сидерокастру. Манастир је, као што смо већ споменули, добио и годишњи приход од тридесет перпера од владарских прихода у Трилису. Данас се не зна где су се налазила поклоњена имања, али највероватније је да су сва била у области северно од Сера, у правцу Трилиса.[8]

У манастиру Кутлумушу се нису сачували акти царице Јелене и цара Уроша, али из нешто познијих византијских докумената сазнаје се да је манастир добијао поклоне.[9] Поред цара Стефана и деспота Угљеше као дародавци су споменути царица Јелена, кесар Војихна, Радоња и Вук Бранковић.[10] На жалост, не знамо колики су ти поклони били. Царица Јелена је вероватно приложила дарове манастиру у спомен свог покојног мужа који је и сâм даровао манастир, као што је урадила и са манастиром Лавра.

У манастиру Кастамониту се сачувала традиција према којој је царица Јелена купила манастир Неакиту и приложила га монасима Кастамонита. Традиција је вероватно тачна, а на основу докумената сачуваних у манастирском архиву српска царица је то учинила највероватније између октобра 1362. и јуна 1363. године.[11]

Овим се исцрпљује наше скромно знање о односима Атоса са царем Урошем и царицом Јеленом првих година после смрти Стефана Душана. Убрзо је прекинуто са помињањем имена цара Уроша у документима издаваним у Серу. Тако се већ новембра 1360. године у једној судској пресуди Серске митрополије као владар спомиње само царица, док о Урошу нема ни речи.[12] А после јесени 1361. године, када је издата Урошева хрисовуља Лаври, у документима се као господар Сера и Свете Горе појављује само царица Јелена. Сачуване су још две Урошеве хрисовуље Хиландару, из 1365. и 1366. године, али оне се односе на имања у Србији, у областима које су ипак признавале цареву врховну власт.[13] То су истовремено и два последња сачувана документа настала у канцеларији наследника цара Стефана који се после тога чак и у дубровачком архиву врло ретко спомиње.[14]

У том тренутку ни царица Јелена више није држала власт у Серу. Крајем лета, у августу или септембру 1365. године серском области загосподарио је деспот Јован Угљеша.

---

[8] Lavra III, 84.

[9] Први и други тестамент игумана Харитона — 1369—1370, сигилиј патријарха Нила из 1386. године, Kutlumus, Nos 29, 30, 38.

[10] Kutlumus, Nos 29, 30, 38.

[11] Kastamonitou, 3.

[12] *Острогорски*, Серска област, 5, 18; ради се о документу из хиландарске архиве, Chilandar I, No 146.

[13] Првом се потврђује дар Николе Стањевића манастиру, *Соловјев*, Повеље цара Уроша, No 4, а другом дар браће Бранковић, Chilandar II, No 54.

[14] *Михаљчић*, Крај српског царства, 187—188.

2. ДЕСПОТ ЈОВАН УГЉЕША

Добивши деспотски венац од цара Уроша нешто раније,[15] Угљеша је највероватније заменио царицу у Серу у тренутку када је и његов брат Вукашин, венчавши се краљевском круном, постао савладар српског цара.[16] Пуних шест година, све до битке на Марици, Јован Угљеша је као „пресрећни деспот Србије“ био заштитник и господар Атоса. Његову државу су у Цариграду називали Србија, а Стефан Урош, цар Срба и Грка, који је надживео и деспота и доживео обнову византијске власти на Халкидици, више није имао никакве везе са југоисточним областима државе свога оца. Њему се на царском двору придружила и царица Јелена, пошто је напустила Сер.[17] Тако су Светогорци пошто су прихватили власт краља и цара Стефана, потом цара Уроша и царице Јелене, последњих шест година српске власти признавали за свог господара деспота Угљешу. Под окриље царства вратиће их такође један деспот, али византијски, будући василевс Манојло Палеолог.

Најстарији сачувани документ који су издале српске власти после смрти цара Стефана у овој области управо је јавна исправа коју је манастиру Кутлумушу издао 1358. године Јован Угљеша. Као велики војвода, очигледно царичин или царев намесник, Угљеша је повељом потврдио манастиру поклон своје таште кесарисе, супруге кесара Војихне.[18] Грчки писани документ, врло неписмено састављен, назива се простагмом и носи српски потпис великог војводе. Као обласни управник Угљеша је својим актом потврдио Кутлумушу четири зевгарија земље у Прунејском округу.[19]

Једанаест година касније, у априлу 1369. године, деспот Јован Угљеша, тада већ врховни господар Серске државе, издао је Кутлумушу своју српску хрисовуљу. Пошто је најугодније Богу прилагати светим црквама, а Божјим помиловањем су сви деспотови непријатељи подложени под његове ноге, како каже у аренги, Јован Угљеша је даровао манастиру село Неохори на Мавровом пољу са свим међама и правима и имањима Теодора Одујевића и пронијара Калавара.[20] Документ спомињемо, иако се посед налазио у самом средишту области краља Вукашина, далеко од подручја где су била сконцентрисана светогорска властелинства, пошто је значајан за питање међусобних односа и могућих граница између територија браће Мрњавчевић.

Споменули смо и да познији документи из архиве Кутлумуша наводе као дародавце, поред деспота Угљеше, цара Стефана и царице Јелене, и кесара Војихну, Радохну и Вука Бранковића.[21] Не знамо о каквим се даровима радило, а уочљиво је да су најближи

[15] *Суботић—Кисас,* Надгробни натпис, 169—171, указују да је Јован Угљеша добио деспотску титулу пре јесени 1364. године.

[16] *Острогорски,* Серска област, 6—7.

[17] Чак је ковала заједнички новац са краљем Вукашином, Историја српског народа, 587, *Острогорски,* Серска област, 7, н. 23.

[18] Kutlumus, Appendice II, C.

[19] О локализацији поклоњеног имања *Острогорски,* Серска област, 15, н. 60.

[20] *Lemerle—Soloviev,* Trois chartes, 134—135.

[21] Види напомену 10.

сродници деспота Угљеше прилагали Кутлумушу — његови таст и ташта, кесар Војихна и кесарица, и муж његове рано преминуле сестре Јелене, Радохна — Герасим Бранковић.[22]

У архиву манастира Ватопеда сачувала су се само два акта која сведоче о дарежљивости деспота Јована Угљеше према манастиру који је сматрао за највећи и најславнији на Светој Гори и за који је био посебно везан, о чему сведоче и извори друге врсте. Оба документа, оризма из новембра 1369. и хрисовуља из априла 1371. године веродостојна су, а тако су и издата.[23] Ипак, било је мишљења да су оригинални документи били састављени на српском и после обнове византијске власти 1371. године да су преведени на грчки и у том облику се сачували до данас.[24] Рекло би се да нема довољно аргумената за такав закључак.

У новембру 1369. године, на молбу Теодосија и осталих монаха, а из захвалности за доброчинства која је уживао од Бога заступањем Богородице, деспот Јован Угљеша је приложио Ватопеду годишњу новчану ренту од 120 перпера од језера Пору.[25]

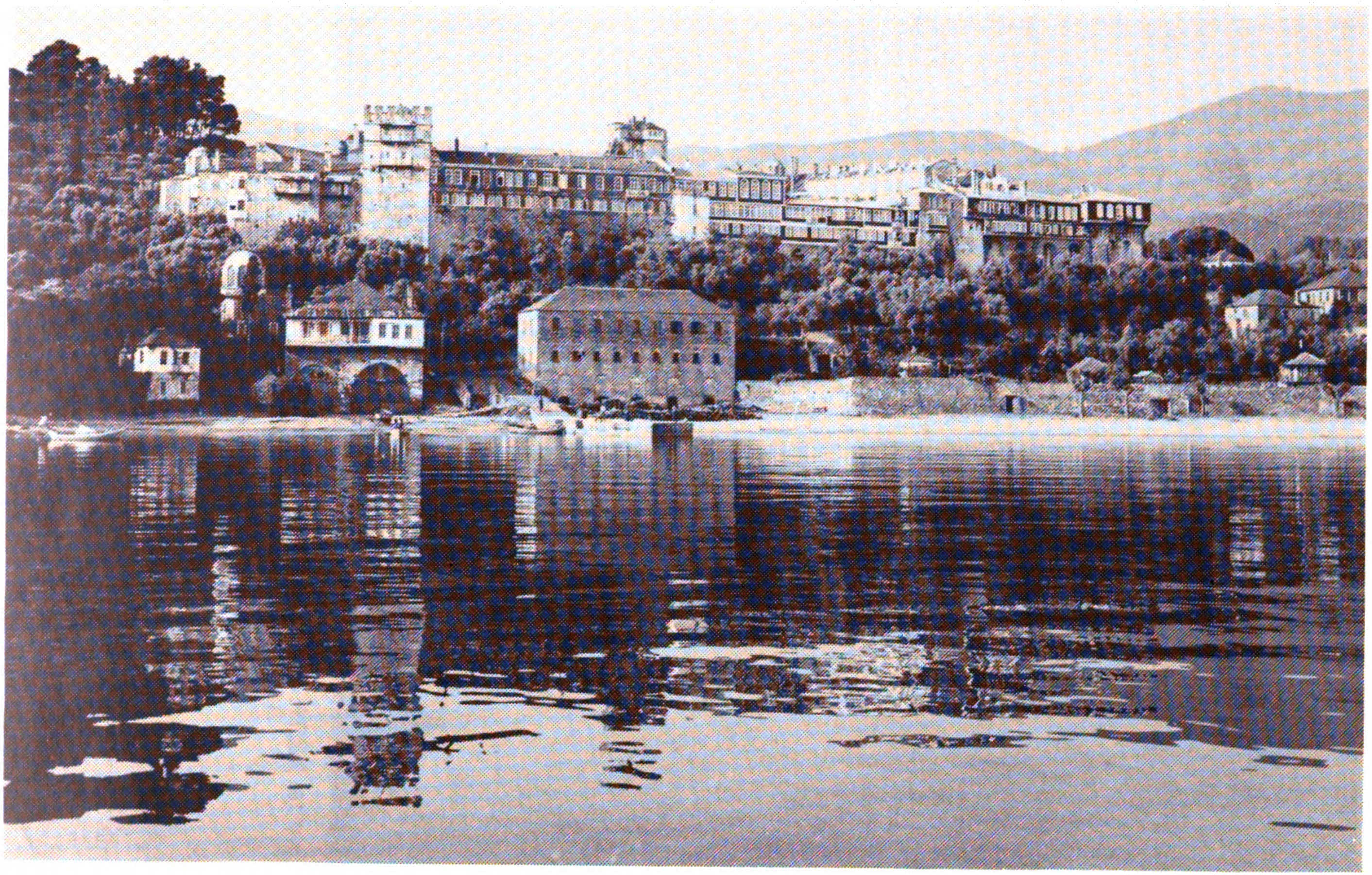
Две године касније, у априлу 1371, у току посете Светој Гори, деспот је манастиру приложио рибњак Светог Теодора на језеру Пору, у жељи да тим доброчинством стекне помоћ Богородице у припреманом походу против Турака.[26] Рибњак је приложен у целини, са целом територијом и међама и са правом риболова на мору, као и потпуним пореским и управним имунитетом.

Према подацима још неиздатог акта цариградског патријарха из прве половине XVII века деспот Јован Угљеша је Ватопеду приложио и манастир Богородице Спилеотисе, основан у близини Мелника у првој половини XIII века. Нема разлога да се сумња у веродостојност патријархове вести, али не знамо ништа више о том деспотовом поклону манастиру Ватопеду.[27]

Приликом посете Светој Гори у пролеће 1371. године деспот Угљеша је по својој прилици издао и један акт манастиру Лаври.[28] Из захвалности за многе и велике дарове које је примио од Христа и Богородице, у нади да ће њеном помоћи савладати све своје противнике, а пошто је од детињства научио да приноси црквама, деспот је приложио манастиру рибњак Велики Василиск на језеру Пору, одредивши прецизно да монаси не могу да убирају приходе у новцу, већ једино да узимају улов — рибу, хоботнице, сипе, каменице и друго.[29] М. Ласкарис, издавач документа, сматрао је да је рибњак и даље остао у власништву државе и да је Јован Угљеша доделио монасима само право да на том одређеном делу мора лове рибу за своје потребе.[30] Међутим, текст повеље је врло јасан —

---

[22] *Суботић—Кисас*, Надгробни натпис, 178, о Герасимовом даровању.
[23] *Соловјев—Мошин*, Nos 37 и 38, *Lascaris*, Actes serbes, Nos 3 и 4.
[24] *Lascaris*, Deux chrysobulles, 18.
[25] *Соловјев—Мошин*, No 37.
[26] *Соловјев—Мошин*, No 38.
[27] *Острогорски*, Серска област, 123.
[28] *Lascaris*, Deux chrysobulles, 13, Lavra IV, Actes serbes, 181.
[29] *Lascaris*, Deux chrysobulles, 12.
[30] Ibidem, 11, n. 3.

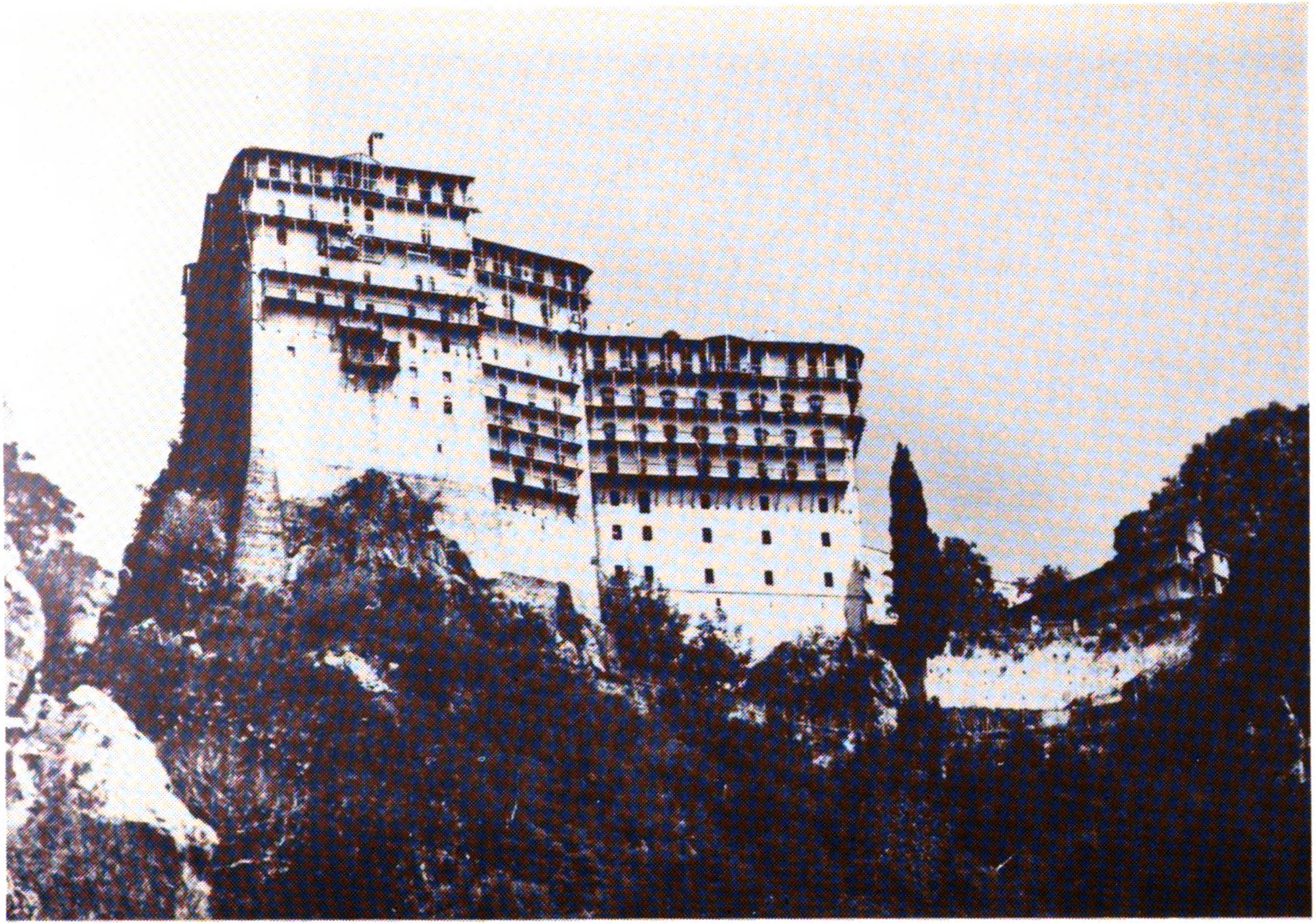
9. Манастир Ватопед (снимак В. Кораћа)

10. Деспот Јован Угљеша, параклис Светих Бесребрника, манастир Ватопед (снимак Института за историју уметности)

11. Цар Стефан Урош, манастир Псача (снимак Института за историју уметности)

12. Манастир Симонопетра (снимак Хиландарског одбора САНУ)

13. Манастир Пантократор (снимак В. Кораћа)

14a. Сребрни диптих деспотице Јелене са тужбалицом за сином, манастир Хиландар (снимак Републичког завода за заштиту споменика)

14б Фреска над гробом Угљеше Деспотовића, припрата католикона манастира Хиландара (снимак Хиландарског одбора САНУ)

15. Четворојеванђеље великог војводе Николе Стањевића (1346—1371), Хиландар, Cod. 14 (снимак Хиландарског одбора САНУ)

16. Јеванђелиста Матеј, икона из деисисног чина, око 1360, манастир Хиландар (снимак Хиландарског одбора САНУ)

„принесох у даровах у обитељ пресвете Богородице лаврске вивар ловиште ...". Деспотова наредба монасима да не узимају новац као приход од поклоњеног рибњака вероватно би указивала да Јован Угљеша није желео да се и манастир укључи у продају у богатој риболовној области језера Пору,[31] одакле је сâм добијао велике приходе.

У архиви манастира Хиландара су се сачувале две српски писане хрисовуље, идентичног садржаја, издате јануара 1366. године за манастир Светог Пантелејмона. Краљ Вукашин и деспот Угљеша су издали у Скопљу сваки своју повељу којом су руском манастиру на Светој Гори потврдили поклон властелина Новака Мрасоровића, село Копривљане.[32] Тим двема хрисовуљама, краљевом и деспотовом савладарском, Светом Пантелејмону је потврђено имање које је стекао у старим српским областима. То је уједно и једини сачувани податак о владарским даровањима манастиру у току другог раздобља српске власти над Светом Гором.

Видели смо да је Хиландар од цара Уроша добио неколико хрисовуља којим су потврђени поклони његове властеле у српским крајевима, а једини посед у југоисточној Македонији који је манастир добио била је баштина Патрикијева, прилог царице Јелене.[33] Деспот Јован Угљеша је 1371. године, у току своје посете Хиландару, издао документ којим је манастиру, за свој вечни помен и помен гробовима свог таста кесара Војихне и свог јединца Угљеше којима се и поклонио, приложио поседе у близини Рендине.[34] То су били село Акротир на рендинском језеру са пашњацима, ловиштима и свим međама, као и један влашки катун са свим пашњацима и међама. Као ни код осталих поклона ни код прилога деспота Угљеше не може да се утврди о коликом се заиста дару радило.

На крају словенске верзије већ споменуте такозване „сводне хрисовуље" манастира Зографа налази се белешка у којој се каже да је 1371. године деспот Угљеша позвао зографског игумана да донесе хрисовуљу и видевши је потврдио све њене одредбе.[35] Садржај белешке делује аутентично, али подаци које пружа омогућују само да се нагађа о чему се заправо радило. Могуће је да је манастир водио спор око неког од својих имања, попут оног познатог против епископа Јерисоса, и да је деспот затражио документ на основу којег је потврдио Зографу власништво над спорним поседом. Таква претпоставка је, чини се, више вероватна него помисао да се радило о општој потврдној повељи Зографу коју би деспот и сâм потврдио.

Сачувани документи цара Уроша, царице Јелене и деспота Угљеше не доносе много података о њиховим поклонима светогор-

[31] О значају риболова на језеру за Серску државу в. *Острогорски*, Серска област, 65—69.

[32] *Новаковић*, Зак. спом., 508—510 (скраћено), *Соловјев*, Одабрани споменици, 167—169 — повеља краља Вукашина. Угљешина повеља није у целости издата.

[33] Chilandar II, No 53.

[34] Chilandar II, No 58.

[35] *Соловјев—Мошин*, 373.

ским манастирима, иако би, на основу свега што је познато из извора о њиховом односу са Атосом могло да се претпостави да су ти дарови били већи. Документи доносе и врло мало података о управном и пореском имунитету манастирских имања. Видели смо да се у свим хрисовуљама цара Стефана, и поред својих специфичности и уопштености, јављају имунитетне формуле којима се манастирским поседима гарантује потпуна слобода у односу на царске пореске и управне чиновнике. У актима наследника цара Стефана таквих формула више нема. Једино се у хрисовуљи цара Уроша за Лавру појављује одредба која забрањује чиновницима који држе царску администрацију — жупану, кефалији, кнезу и осталима, да ометају манастир у уживању нових поседа, уз карактеристичан додатак да они који су верни цару треба да помажу манастирска имања.[36] О пореском имунитету у царевој повељи нема ни речи.

Кефалија се у једној владарској даровници изричито спомиње још само у повељи Јована Угљеше манастиру Лаври из априла 1371. године, а порези — работе царске велике и мале, поданци и забаве, у његовој повељи Кутлумушу издатој 1369. године.[37] У свим осталим документима имунитет манастирских имања се потврђује врло уопштено — поклоњена имања не треба да буду узнемиравана ни од кога, од ма кога, никога великог ни малог. Изгледа да је монасима за заштиту имунитетских повластица њихових имања била довољна правна снага старих хрисовуља, нарочито оних цара Стефана, и, са друге стране, да је, временом, постало уобичајено да се преласком поседа у власништво манастира стицао и потпуни имунитет у односу на локалну управу те није било потребно да се то посебно истиче у прецизној формули у даровном акту.

Врло је значајан податак који доноси акт суда Серске митрополије из октобра 1366. године о покојном Георгију, кефалији области Јерисоса.[38] Тај случајни помен кефалије Јерисоса указује да се повластица коју је цар Стефан дао у својој општој хрисовуљи у новембру 1345. године да неће постављати кефалију у Јерисосу није одржала.[39] Немогуће је утврдити када је Јерисос укључен у систем локалне управе, највероватније после смрти цара Стефана.

Важна питања покрећу и подаци о новчаној годишњој ренти коју су поједини манастири добили на поклон у овом периоду. Видели смо, говорећи о хрисовуљама цара Уроша манастиру Лаври и деспота Угљеше Ватопеду из 1369. године, да је Лавра добила 30 перпера годишње од трилиског прихода, а Ватопед 120 перпера од прихода од језера Пору.[40] То су и једини подаци из овог раздобља о годишњем приходу у новцу, значајном извору манастирских прихода у време цара Стефана, али и српских кнежева и деспота крајем XIV и у XV веку.

---

[36] *Соловјев—Мошин*, No 28, 50—58.
[37] *Lemerle—Soloviev*, Trois chartes, II, 18—19.
[38] Chilandar I, No 151, 1—4.
[39] *Острогорски*, Серска област, 94.
[40] Види горе.

Уочљиво је да је деспот Угљеша новчану ренту даровао Ватопеду за који је био посебно везан и чији је, као што ћемо видети, био и други ктитор. У својој хрисовуљи, пак, цар Урош је истакао да цео дар, па и годишњу ренту, прилаже манастиру Лаври због успомене на свог оца кога су монаси спомињали на служби као ктитора. Поставља се питање, међутим, каква је судбина задесила новчану годишњу ренту коју је цар Стефан даровао многим светогорским манастирима? Пођимо од Лавре, пошто Ватопед од Стефана Душана није примао годишњи приход у готовом новцу.

Цар Стефан је 1347. године Лаври приложио 300 перпера годишње од риболова и пристаништа у Хрисопољу. Врло брзо после цареве смрти, међутим, 1356. или почетком 1357. године Хрисопољ је, заједно са Анакторопољем и Христопољем, прешао у византијске руке захваљујући успешној акцији браће Алексија и Јована Палеолога.[41] Манастир је тада свакако изгубио своју годишњу ренту, те је због тога 1361. године цар Урош доделио монасима нову — сада од прихода у Трилису који је остао под српском влашћу. Сума је била далеко скромнија — само 30 перпера, чак и ако претпоставимо да се радило о млетачким перперима. После Урошеве смрти Лавра је вероватно изгубила и тај приход, пошто је 1381. године таква давања обновио кнез Лазар.

И Свети Пантелејмон је од Стефана Душана добио годишњи приход — 200 млетачких перпера — од прихода у Трилису. Тај приход се у познијим документима више не спомиње, као ни новац додељен Есфигмену.

Више података имамо за манастир Хиландар који је новац обезбеђен у виду годишње ренте подизао директно у Србији — из царске ризнице и из Новог Брда. Из нешто познијих хиландарских докумената сазнајемо шта се са тим приходима десило после смрти Стефана Душана. У акту суда Серске митрополије из 1388. године којим је решаван спор између Хиландара и монаха пирга Светог Василија, као једна од оптужби пиржана против Хиландараца споменуто је и то да је манастир престао да даје пиргу сребро сваке године, што је увео цар Стефан.[42] Из одговора Хиландараца на оптужбу сазнајемо да је сребро заиста давано, али само за живота царевог. После његове смрти нису га добијали ни манастир ни пирг, о чему сведоче, по речима хиландарским монаха, исправе и питакион великог примикирија Јована Палеолога донети пред суд.[43] Изгледа да су се и непосредно после смрти Стефана Душана пирг и манастир спорили око годишње ренте у новцу, па су због тога и настале исправе које су споменули.[44]

По свему судећи, велики новчани годишњи приходи које је приложио цар Стефан престали су, врло брзо после његове смрти, да стижу у манастирске ризнице. Цар Урош је покушао да Лаври надокнади даровани приход од регалних права из Хрисопоља који

[41] *Острогорски*, Серска област, 28.
[42] Chilandar I, No 158 63—64.
[43] Chilandar I, No 158 134—137.
[44] *М. Живојиновић*, Хиландар и пирг у Хрусији, Хиландарски зборник 6 (1986) 78.

је поново постао византијски, рентом од прихода у Трилису, али његов десетоструко мањи износ указује да су приходи наследника Стефановог престола били далеко мањи, што би објаснило и престанак исплаћивања ренте Хиландару из извора у Србији. Деспот Угљеша је новчану ренту даровао само манастиру Ватопеду, према којем је гајио посебан однос. Шта се десило са приходом Лавре из Трилиса у Угљешино време, не знамо. После повратка Сера и читаве области под власт византијског цара манастири су остали без годишњих прихода у новцу. Видели смо да је то био обичај непознат у Византији, а са друге стране, у тешким приликама у којима се нашла суочена са турским продором, византијска влада никако није била у стању да настави са исплатама готовог новца светогорским монасима. Они су се свакако због тога крајем века обратили српским владарима — кнезу Лазару и његовим наследницима. Из Србије су, како смо већ видели, поново почеле да притичу на Атос знатне количине сребра.

3. ОСНИВАЊЕ НОВИХ МАНАСТИРА

Цар Стефан је на молбу монаха Светог Пантелејмона обновио њихов манастир, приложио нове поседе и постао други ктитор. Па ипак, манастир је задржао стари статус и даље остао „манастир Руса". У време наследника Стефана Душана са дозволом прота и карејског сабора осниване су на месту старих и опустелих малих манастира и келија нове монашке заједнице које су, пак, стекле статус манастира.

Тако је деспот Јован Угљеша замолио прота и карејски сабор да му препусте мали манастир Симонопетре, на југозападној обали Свете Горе. Поседе новог манастира чинили су брдо Дафни, келија Донтос, келија Пророка Илије, а деспот је приложио и зимовиште на Лонгосу које је купио од Николе Логаријаста за 336 номизми. Управу над новим манастиром деспот је поверио духовнику кир Евтимију.[45]

Подаци о оснивању манастира Симонопетре сачувани су само у препису деспотове повеље који је, на молбу монаха, направљен у цариградској патријаршији у првој половини XVII века. Текст деспотовог акта не наликује на савремене византијске документе, што би, заједно са поменом манастира Григоријата и Дионисијата који у време издавања повеље још нису били основани, била „заслуга" преписивача који је радио по налогу патријарха Кирила Лукериса. Сâм патријарх спомиње да је препис учињен на молбу монаха због тога што је оригинал био јако истрошен. Преписивач је допунио оштећена и нечитка места деспотове повеље онако како је најбоље умео.[46] Иако су основни подаци хрисовуље свакако веродостојни, један врло важан део је по свему судећи каснији додатак. Наиме, у повељи се наводи да је деспот земљу приложену новој

[45] *Смирнакис*, 93—94.
[46] *Острогорски*, Серска област, 112, н. 35.

задужбини купио за прилично велике износе од манастира и Протата, а Протату поред тога и поклонио одређену суму новца.[47] Овај податак повеље у потпуној је супротности са свим оним што знамо о начину на који су уступане опустеле келије угледним ктиторима да би их обновили, а поготову, као што ћемо још видети, са оним што се дешавало у Угљешино време. Сличан податак јавља се једино у причи о обнови манастира Светог Павла, али и он тек у млађим прегледима манастирске историје.[48] Тешко је рећи да ли је и тај „додатак" у Угљешиној хрисовуљи настао приликом израде преписа у XVII веку, вероватније је да су монаси поднели патријарху већ прерађени оригинал са којег је требало направити копију.

Други извори такође упућују да је Јован Угљеша постао ктитор манастира,[49] а многобројна предања која везују Симонопетру за српског деспота вероватно су настала на основу историјског језгра.[50] Повеља, у облику у којем је дошла до нас, носи и датум — октобар, други индикт 1363. године. Изгледало је да је тај датум мало преран за издавање деспотове хрисовуље,[51] међутим судећи према новијим истраживањима врло је вероватно да је у јесен 1363. године Јован Угљеша већ носио деспотску титулу, што би указивало и на веродостојност датума пренетог на патријархову копију хрисовуље.[52]

Док за манастир Симонопетру можемо само да претпоставимо, додуше са доста разлога, да су његово братство чинили српски монаси, извесно је да је стари, одавно запустели манастир Светог Павла обновљен као српски. Доскоро се тај подухват Антонија Багаша и Герасима Радоње, двојице српских великаша који су се повукли на Свету Гору, везивао за раздобље владе наследника цара Стефана на Атосу. Међутим, исцрпна анализа свих сачуваних извора је показала да српска обнова Светог Павла треба да се датује у време око 1380. године.[53] Због тога се то питање везује за истраживања јачања српског утицаја на Светој Гори крајем XIV и у првој половини XV века.

О деспотовом оснивању Симонопетре сазнајемо из података документа сачуваног у много познијем препису и многобројних предања. Подаци савремених извора, међутим, сведоче о заснивању

---

[47] У тексту стоји да је српски деспот од манастира Дохијара купио брдо Дафни за 832 номизме, од Ксиропотама келију Донтос за 247 номизми, а од Протата келију пророка Илије за 285 номизми. Приложио је, поред тога, и 1000 номизми Протату у знак захвалности за уступљени манастир. *Смирнакис*, 93—94.

[48] *Г. Суботић*, Обнова манастира Светог Павла у XIV веку, ЗРВИ 22 (1983) 250—251.

[49] *Millet, Pargoire, Petit*, Recueil des Inscr., Nos 525 и 527.

[50] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, 139, n. 35.

[51] *Острогорски*, Серска област, 112, н. 35.

[52] *Суботић-Кисас*, Надгробни натпис, 170—171, истичу да је деспотску титулу Јован Угљеша добио извесно време пре јесени 1364. године, али прецизније утврдити terminus post quem на основу данашњег стања извора није могуће — међутим, врло је вероватно да је већ у октобру 1363. године Угљеша носио деспотски венац.

[53] *Суботић*, Обнова манастира Светог Павла у XIV веку, 254 — између новембра 1382. и марта 1385. године.

још два нова манастира чији су ктитори, у време после смрти првог српског цара, били Византинци. Велики примикирије Јован и његов брат протосеваст Алексије Палеолог, двојица великаша који су успели да 1356. или почетком 1357. године од Срба освоје градове Хрисопољ, Анакторопољ и острво Тасос, добили су у то време од светогорског прота Доротеја келију Равдуха и основали свој манастир Пантократор. О томе сазнајемо из хрисовуље којом је Јован V у априлу 1357. године, на њихову молбу, потврдио браћи Палеолог протов дар.[54] Ктиторима новог манастира је било важно да добију царску потврду исправе коју су прот и карејски сабор издали поклонивши им келију настрадалу у једном, не тако давном турском нападу. Годину дана касније, у августу 1358. године, пинкерниса Ана Торникина је издала у Христопољу, граду који се налазио у рукама двојице Палеолога, своју повељу на којој се потписао и митрополит тог града.[55] Документ је издат у тренутку док је војна акција Јована и Алексија против Срба још трајала и Торникина је, надајући се да ће браћа Палеолог вратити под византијску власт и друге делове југоисточне Македоније, приложила њиховом новооснованом манастиру на Атосу половину свог поседа Велчишта у Забалтији, северозападно од Пангејске горе. Посед је добила од свог покојног оца у мираз. Манастир Пантократор је поклоњено имање могао да добије једино у случају да византијским великашима пође за руком да истерају Србе из те области. Очекивање Ане Торникине се није остварило и њен посед је остао под влашћу Срба, пошто су Палеолози успели да освоје само већ споменуте градове у приморју. Када је посед пинкернисе прешао у власништво монаха Пантократора у чијем архиву се акт сачувао до данас, не може да се утврди, пошто Велчишта не помиње ни један познији документ.

Уочљиво је да је келија предата браћи Палеолог у тренутку док су успешно ратовали против наследника цара Стефана у приморју у непосредној близини Свете Горе и њених поседа. Било би вероватно претерано нагађати да ли су прот и карејски сабор попут Ане Торникине очекивали да ће цела Халкидика доћи под власт византијског цара. Захваљујући и већ до тада постигнутим војним успесима Алексије и Јован Палеолог су постали врло значајан политички чинилац за живот Свете Горе. Видели смо да је Лавра изгубила приходе које је цар Стефан даровао од прихода из Хрисопоља. Та лука, коју су браћа заузела пре марта 1357. године, лежала је на самом ушћу Струме, на обали струмског залива, преко пута Рендине и омогућавала је Јовану и Алексију да контролишу област у којој су се налазили најважнији поседи светогорских манастира. Отуда протова одлука да преда келију Равдуха новим господарима приморских градова не представља израз велике политичке мудрости, већ брзог реаговања на промењене односе у залеђу Халкидике. Са друге стране, било би претерано и да оснивање манастира Пантократора тумачимо искључиво политичким прагматизмом карејског Протата. Видели смо да су и у време власти цара Сте-

[54] Pantocrator, No 2.
[55] Pantocrator, No 3.

фана келије додељиване онима који су у несигурно време турских пустошења могли да се о њима брину. Браћа Алексије и Јован су били синови великог доместика Алексија Палеолога, а и сâми су носили високе титуле великог стратопедарха и великог примикирија.[56] Уступањем опустеле келије на источној обали Атоса врло угледним византијским великашима прот је не само осигурао положај опале монашке заједнице, већ је међу светогорске ктиторе уврстио и василевсове рођаке. Манастир Пантократор је у последњој четвртини XIV века захваљујући поклонима својих ктитора знатно увећао своје властелинство, о чему сведоче сачуване повеље у манастирском архиву.[57]

Прот Доротеј је између 1356. и 1362. године поклонио комад земље угледном монаху Дионисију и он је ту основао манастир Светог Јована Претече Неа Петре, касније назван по свом оснивачу Дионисијат.[58] Основу властелинства новог манастира представљао је поклон великог стратопедарха Астре и Михајла Хијерака — мали манастир Светог Јована Претече у Ацики на Лемносу.[59] Међутим, то није било довољно предузимљивом ктитору и он је решио да се за помоћ обрати некоме ко је могао да обезбеди стални извор прихода новооснованом манастиру. Филотејски монах Теодосије, старији брат Дионисијев, преузео је 1370. године митрополију Трапезунта.[60] Свакако је то био главни разлог због којег се Дионисије одлучио да заштитника свом манастиру потражи у трапезунтском цару Алексију III Комнину. Цар је прихватио молбу, дао новац за градњу Дионисијата и даровао годишњи новчани приход, што су редовно исплаћивали и његови наследници на трапезунтском престолу.[61] Тако су Светогорци почели са обраћањем православним владарима чије области нису биле у непосредном суседству Халкидике. После смрти деспота Јована Угљеше нестало је, уосталом, заштитника који су стварно и управљали југоисточном Македонијом. Византијски василевс више није био у стању да одваја од својих јадних средстава да би поклањао манастирима,[62] а убрзо се и Атос нашао у границама турског царства. У XV веку монаси су се обраћали за помоћ српским владарима позивајући се на повластице које су стекли у време непосредне српске власти. Дионисије је искористио прилику коју су му понудиле родбинске везе са црквеним поглаваром Трапезунта. Нема потребе да се истиче спремност са којом су последњи православни цареви прихватили велику почаст да се уброје међу светогорске ктиторе.

Слично је поступио и игуман Кутлумуша Харитон, потраживши материјалну помоћ за свој манастир далеко од светогорских предела. Иако је манастир уживао изгледа врло значајну заштиту српских владара и обласних господара — цара Стефана и царице Јелене,

---

[56] *Острогорски*, Серска област, 147—154.
[57] Pantocrator, Nos 5—13.
[58] Dionysiou, 5.
[59] Dionysiou, 10.
[60] Dionysiou, 10—11.
[61] Dionysiou, Nos 4, 15, 27.
[62] Dionysiou, 10, Kutlumus, 295.

кесара Војихне, браће Вука и Радоње Бранковића и, наравно, деспота Угљеше,[63] предузимљиви и неуморни игуман је решио да се обрати војводама Угровлахије, чији је митрополит доцније и постао.[64] Харитон је био несумњиво најславнија личност у историји Кутлумуша, манастира чија је ранија историја врло мало позната, пошто се радило о монашкој заједници малог значаја.[65] Иако о њему не може да се говори као о оснивачу манастира, Кутлумуш је у Харитоново време доживео тако значајну обнову као да се радило о заснивању новог манастира.[66] Игуман од 1355—1356. године,[67] Харитон се обратио прво византијском великашу Михајлу Хијераку који је приложио Кутлумушу мали манастир Светог Јована Претече у Скали на Лемносу.[68] Поклон је очигледно био недовољан за обнову манастира чије су се грађевине налазиле у рушевинама и Харитон је, као Дионисије, решио да се упути у једну удаљену православну земљу. Између 1364. и 1369. године више пута је боравио у Угровлахији и 1369. године влашки војвода Јован Владислав је доделио Кутлумушу помоћ. За узврат је признат за ктитора и на Свету Гору су стигли влашки монаси.[69] То је и први од докумената који говоре о везама Кутлумуша са влашким војводама. Ни војводина помоћ није била довољна за изградњу манастирских утврђења, манастир је уз то био и презадужен. У односима са новим ктитором дошло је до кризе, као и до сукоба око положаја влашких монаха у Кутлумушу. Не знамо како је спор решен, али већ 1374. године Харитон је, на војводино тражење, постављен за влашког митрополита.[70]

У жељи да увећа и утврди свој манастир Харитон је морао да се обрати влашком војводи истичући при томе да имања и приходи које је Кутлумуш добио и од деспота и српских великаша и од византијских великаша нису довољни за издржавање монаха Ромеја и Влаха.[71] Очигледно је да у то време ни у Византији ни у Серској држави нису могли да се нађу извори за подизање новог манастирског комплекса. То је био и једини разлог због којег су се и Дионисије и Харитон обраћали православним владарима далеко од јегејске обале.[72] Поред трапезунтских царева тако су и влашке војводе ступиле на светогорско тле, где ће доцније, после коначне пропасти српске деспотовине дуго бити практично једини заштитници и дародавци целој светогорској заједници.

---

[63] Kutlumus, Nos 29, 30, 38.
[64] О Харитоновој каријери v. Kutlumus, 294—295.
[65] Kutlumus, 6—8.
[66] Kutlumus, 13.
[67] Kutlumus, 294.
[68] Kutlumus, No 24.
[69] Kutlumus, No 26, в. коментар на страни 294.
[70] Kutlumus, 295.

[71] Чак ни први прилог влашког војводе није био довољан. Манастир је имао врло велики дут, Kutlumus, No 29 52—64.

[72] *Н. Икономидис*, Dionysiou, 10, закључио је да Дионисије није желео да тражи помоћ за подизање манастира од српских владара, већ се заједно са Харитоном „враћа на обалу Цариграда“ да би пронашао изворе.

Деспот Јован Угљеша је у току 1370. године затражио од прота и сабора да му дају мали манастир Светог Николе Макра, што је актом Протата издатим јануара 1371. године са задовољством и урађено. Деспоту је предат мали манастир у пуно власништво, уз право да га увећава и уноси побољшања. Свети Никола Макру је стекао пуну самосталност, чак и према проту — подигнут је на положај великих манастира као што су Лавра, Ватопед, Хиландар и Ивирон.[73] Судећи према сачуваним актима о Светом Николи Макри, радило се о заједници са статусом манастира,[74] а не о келији или опалом малом манастиру који је прешао под управу Протата. Деспот Угљеша је свакако желео да оснује још једну своју задужбину на Светој Гори.[75] На жалост, не знамо шта се десило после одлуке прота и сабора. Манастир се поново спомиње у светогорским актима тек 1394. године, а протатски акт о уступању деспоту Угљеши се ко зна како сачувао у архиву манастира Ксенофона.[76] Деспот је у пролеће 1371. године боравио на Атосу, али из тог времена немамо ни један податак о манастиру Макра. Заузет припремама светог рата против Турака деспот вероватно није ни стигао да се позабави својом будућом задужбином и протов акт је вероватно остао само слово на папиру.[77]

Тако су у време владе деспота Јована Угљеше осниване нове монашке заједнице на Атосу. Сâм деспот, поред прилога другим манастирима, основао је један и припремио обнову другог манастира. Међутим, златно доба царског покровитељства над Светом Гором већ је пролазило. Игумани Дионисије и Харитон потражили су ктиторе својим манастирима далеко и од Сера и од Цариграда. Византијске области у залеђу Атоса исцрпиле су своје изворе. И некада велика Византија и никада велика Серска држава и поред бриге о манастирима усмеравале су своје снаге у безуспешном покушају да се одупру Турцима.

4. СВЕТОГОРСКА УПРАВА — ПОРАСТ СРПСКОГ УТИЦАЈА?

„Најчаснији прот на светој гори Атосу часних манастира Доротеј“, како га је назвао у хрисовуљи Јован V потврђујући предају келије Равдуха браћи Алексију и Јовану Палеологу 1357. године, и прот Сава који је потписао прва два тестамента игумана Харитона, документе у којима се детаљно говори о помоћи влашких војвода у обнови Кутлумуша, били су обојица Срби. У току шеснаест година власти наследника цара Стефана на Светој Гори само су њих двојица заузимали седиште прота у Кареји.

Доротеј је постао прот у једном тренутку пре децембра 1356. године када су датовани његови први сачувани потписи, оба на

---

[73] Xénophon, No 31.

[74] Xénophon, 215—216.

[75] Због тога је свакако Протат одлучио да се малом манастиру додели статус велике монашке заједнице.

[76] Xénophon, 215.

[77] Ibidem, l. c.

грчком.[78] Сви остали Доротејеви потписи, а сачувано их је још осам, словенски су.[79] Мишљење да су се на челу Протата налазила, један за другим, два Доротеја, први Грк, а други Србин, одавно је одбачено. Из једног протовог акта за манастир Кутлумуш издатог 1375. године јасно се види да је прот који је сменио Теодосија био Србин.[80] Доротеј је своја акта потписивао и грчки и српски, што није нимало чудно пошто се радило о способном и образованом монаху Светогорцу. Сасвим је природно, ако је то потребно уопште и истицати, и Хиландару као прот издао грчки потписан акт. Занимљиво је да се Доротеј потписао грчки на документима издатим у децембру 1356. године, значи непосредно по преузимању дужности. Могуће је да је нови прот на самом почетку настојао да све остане у целости као и код његовог претходника, па је пазио и да протатске акте потписује грчки. Уочљиво је и да су оба акта са грчким потписом упућена словенским манастирима — Зографу и Хиландару.

Прот Доротеј је био хиландарски јеромонах.[81] Вероватно се управо он спомиње у неколико натписа из времена царице Јелене у којима се говори о Доротеју, монаху који је у присним везама са српском царицом, а и са творцем записа, светогорским монахом.[82] У присним везама са царицом Јеленом био је и хиландарски игуман Доротеј који је заједно са братским сабором потврдио царици ктиторство над келијом Светог Саве у Кареји, по својој прилици непосредно после цареве смрти и њеног замонашења.[83] Идентификација двојице хиландарских јеромонаха истог имена предложена је у историографији, али затим и одбачена. Закључено је да се радило о два Доротеја који су у исто време заузимали важне положаје на Атосу.[84] И заиста, сачувани подаци не дају довољно основа за поузданије закључке, иако се игуман Доротеј и прот Доротеј нигде не спомињу у исто време.[85] Једино што би могло да се као нови чинилац приложи питању идентификације двојице монаха истог имена, питању које би захтевало постављање и многих других питања врло важних за светогорске прилике у целини, јесте мишљење да судећи према сачуваним српским потписима прота Доротеја и потпису игумана Доротеја на споменутом акту за царицу Јелену изгледа да се радило о истој личности.

На челу Протата Доротеја је наследио јеромонах Сава између новембра 1366. године када се Доротеј последњи пут потписао на једном акту и јуна 1368. године када се Сава први пут јавља као

[78] Chilandar I, No 145, *Мавроматис*, 'Αρχεῖο, 313—316.

[79] Docheiariou, No 37 (децембар 1361), Actes de Vatopediou, неиздат (јануар 1362), Kastamonitou, No 5 (октобар 1362), Saint-Pantéléèmôn, No 13 (април 1363), Chilandar I, No 148 (oktobar 1364), Saint-Pantéléèmôn, No 14 (јануар 1366), Actes de Vatopediou, неиздат (јануар 1366) и Chilandar I, No 152 (новембар 1366).

[80] Kutlumus, No 31 5. Види и *Острогорски*, Серска област, 109, н. 27.

[81] То се види из његовог акта Хиландару издатог у октобру 1364. године, Chilandar I, No 148 9.

[82] *Острогорски*, Серска област, 110, н. 27.

[83] *Мошин*, Акти братског сабора, No 5.

[84] *Острогорски*, Серска област, 110, н. 27.

[85] Исто, н. м.

прот на једном ватопедском акту.[86] О проту Сави знамо само то да је био Србин.[87] На челу Протата је остао по свему судећи све до битке на Марици — последњи пут се потписао на једном акту у јуну 1371. године.[88]

Саву је наследио Теофан о коме се сачувао само нешто познији помен о учешћу у српској делегацији која је на молбу кнеза Лазара и под вођством старца Исаије отишла цариградском патријарху на преговоре о измирењу две цркве.[89] Са сигурношћу не би могло да се тврди да је Теофан био Србин,[90] иако се чини да је то врло могуће.

Када и колико дуго је Теофан заузимао положај прота, немогуће је рећи. У јуну 1374. године на челу Протата налазио се већ Герасим који је и отишао у Цариград да би примио свој штап из руку василевса Јована V.[91] И као да је тек у време његовог протовања наступила византијска реакција. У једном Герасимовом акту, сачуваном у архиву Кутлумуша, помињу се време „српопрота" и њихови поступци.[92] Уочљиво је да је после шеснаест година српске власти, у време наследника цара Стефана, у току којих су се сменила само двојица прота Срба, опет наступио период краткотрајних протовања. За само пет година — до 1376. године чак су четворица монаха била на челу Протата.

У току протовања Доротеја и Саве први пут се Срби монаси појављују на положају чиновника Протата. Слично ономе што се десило у управном апарату Серске митрополије. Србина налазимо на месту протовог дикеја, правног саветника и извршиоца појединих послова.[93] Већ у јануару 1362. године на једном ватопедском акту потписао се, на српском, протов дикеј Антоније.[94] За време Савиног протовања, између фебруара 1369. и јуна 1371. године дужност дикеја је обављао монах Макарије, чијих се шест српских потписа сачувало до данас.[95]

Међу осталим функционерима Протата у то време наилазимо на само једног Србина. На акту прота Доротеја издатом у јануару 1366. године манастиру Светог Пантелејмона потписао се и „Јов монах црковник протов".[96] Карејски еклисијарх је у XIV веку за-

---

[86] Prôtaton, 139.

[87] Ibidem, l. c.

[88] Неиздати ватопедски документ, Prôtaton, 139.

[89] Ibidem, 139.

[90] Prôtaton, 139. n. 281. У житију старца Исаије, *Трифуновић*, Инок Исаија, 75, где се о Теофану говори са много поштовања и топлине, изричито се не каже шта је био родом, као што се каже за Никодима, такође члана атоске делегације, Грка који је знао и српски. Данилов Настављач, Животи краљева, 382, такође не каже ништа одређено.

[91] Prôtaton, 139.

[92] Kutlumus², No 31.

[93] Prôtaton, 161—162. О чиновницима светогорског Протата в. и *Живојиновић*, Судство, 227—238.

[94] Prôtaton, 163.

[95] Ibidem, 163.

[96] Saint-Pantéléèmôn, No 14. Издавач протатских аката, Д. Папахризанту је превидела тај потпис и запазила да је занимљиво да се ни у доба „српопрота" у Кареји ниједан еклисијарх није потписао српски, Prôtaton, 159.

узимао врло важно место у хијерархији атоске централне управе и изгледа да у то време није биран, већ га је на дужност постављао сâм прот и да је на њој остајао релативно дуго. Место његовог потписа на протатским актима, увек међу првих пет, указује колико је порастао његов значај у атоској хијерахији.[97] У току двадесет шест година српске власти сви познати еклисијарси изузев Јова, њих осам, били су грчки монаси.[98] Његов потпис, међутим, уноси прилично недоумице. Наиме, на истом документу за Свети Пантелејмон потписао се, и то одмах испод прота Доротеја, на грчком, и Кирил јеромонах и еклисијарх Кареје. Јовов потпис је на последњем месту, испод аутографа протовог епитирита и неколицине игумана. Кирил је познат као еклисијарх из других докумената између октобра 1364. и маја 1369. године, када се први пут помиње као бивши еклисијарх.[99] На основу данашњег стања извора није могуће објаснити да се на истом документу нађу потписи двојице монаха који су у исто време носили високу титулу еклисијарха светогорског прота. Пада у очи чињеница да се у време између 1369. и 1371. године, дакле у време када је дужност дикеја вршио Србин Макарије, еклисијарх потписивао испод њега.[100] Као да је у време прота Саве дикеј Макарије, захваљујући свом личном утицају, заузимао у Кареји најутицајнији положај после прота. Додуше, за такву претпоставку ипак нема довољно чврсте основе у подацима извора.[101]

На основу изнетих података види се да је пораст српског утицаја у централној управи Свете Горе ипак био ограничен. На другим дужностима у Протату — великог економа и епитирита, за све време српске власти налазили су се грчки монаси.[102] Чини се да би долазак Срба на места дикеја и еклисијарха могао да се објасни, уколико се прихвати претпоставка да је на обе дужности монахе доводио сâм прот, њиховом блискошћу са Доротејом и Савом који су свакако желели да међу својим непосредним сарадницима виде себи одане и поуздане људе. У сваком случају, на основу њиховог успона на високе положаје у Протату не би могло да се закључује, као што се обично и чини, о свесној политици „србизације" светогорске управе. Тако су тумачени и подаци извора о повећаном броју српских монаха на Атосу. Већа улога Срба је очевидна, а врхунац је досегла у доба деспота Угљеше, не цара Стефана, што је одавно показано.[103] Међутим, она је превасходно везана за личне везе монаха са српским деспотом.

На основу расположивих извора није практично могуће правити чак ни врло уопштене процене о броју Срба монаха, а поготово не о евентуалном његовом повећању у епохи српске власти. Видели

---

[97] Prôtaton, 159.

[98] Ibidem, 160.

[99] Ibidem, 160.

[100] Ibidem, 159, n. 454.

[101] Ипак на актима светогорског Протата не потписују се увек сви протови чиновници.

[102] Prôtaton, 151—159.

[103] *Острогорски*, Серска област, 115.

смо да је обновљени манастир Светог Пантелејмона, поред игумана Србина, вероватно примио и већи број монаха Срба. Из записа на четворојеванђељу преписаном за краља Стефана у време пре но што је Атос признао његову власт, закључили смо да је у манастиру Лаври било српских монаха вичних преписивању књига и превођењу са грчког. И из времена прота Доротеја сачувао се један сличан запис без датума који указује да је једна српска богослужбена књига преписана према изводу који се налазио у манастиру Кастамониту.[104] Радило се о триоду, књизи која је важна за вршење службе, што би указивало да је и у том манастиру свакако било монаха Срба. Колико, немогуће је рећи. Других сличних података у изворима за сада нема.

У повељи патријарха Филотеја из априла 1368. године говори се о жалби епископа Јерисоса да је, поред осталог, прот доводио на Свету Гору јереје рукоположене од Срба.[105] О спору између епископа и Протата биће још речи. Задржимо се само на податку да је у време прота Доротеја стигао известан број свештеника из Србије. Он би указивао да је порастао број засебних монашких заједница у којима је требало да се обезбеди богослужење на српском. На жалост, не можемо да говоримо ни о каквим бројевима.

Нови свештеници су свакако били неопходни ради нормалног живота и оних келија које су у време српске власти хиландарски монаси преузели већ разрушене и опустеле и обновили их вративши живот у њих. Видели смо да је већ у децембру 1347. године Хиландар, на молбу цара Стефана, добио од Протата келију Плака. Монаси карејске келије Светог Саве добили су 1353. године келију Свете Тројице. И после смрти Стефана Душана Хиландар је од прота наставио да добија поседе на Атосу. Већ у децембру 1356. године прот Доротеј је уступио српском манастиру напуштен Богородичин манастир у месту Ливадија, где су Хиландарци направили пирг и намеравали да га користе за испашу своје стоке.[106] У октобру 1364. године прот Доротеј и карејски сабор доделили су Хиландару и келију Кофа.[107] Одлуку о уступању келије прот је објаснио многољудношћу Хиландараца који су присуствовали карејским саборима па им је недостајало место за боравак. Других података о уступању протатских келија Хиландару немамо. Па ипак, у науци се формирало мишљење да је једна од најзначајнијих последица српске власти на Атосу била управо дељење келија Србима. У већ спомињаном акту прота Герасима из 1375. године говори се да је прот добио наредбу од патријарха и цара да поништи све одлуке о уступању протатских келија манастирима донете у време „српског прота".[108] Изгледало би као да је врло брзо по обнови византијске власти цар, заједно са патријархом, пожурио да исправи неправду коју су осталим манастирима нанели Срби проти фаворизујући Хиландар приликом додељивања келија.

[104] *Стојановић,* Записи и натписи II, No 4231.
[105] MM I, 555—557.
[106] Chilandar I, No 145.
[107] Ibidem, No 148.
[108] Kutlumus², No 33 13—15.

Међутим, у време између 1355. и 1371. године Протат је више келија уступио другим манастирима, и не само њима. Говорећи о оснивању нових манастира споменули смо да је деспоту Угљеши прот уступио мали манастир Симонопетре, а браћи Палеолог келију Равдуха. Прот Доротеј је монаху Дионисију поклонио земљу на којој је основао Дионисијат, а прот Сава деспоту Угљеши мали манастир Светог Николе Макра, подигавши га на ранг великих манастира.

Прот Доротеј и карејски сабор потврдили су 1363. године манастиру Светог Пантелејмона мали манастир Кацари који је раније поклонио прот Антоније.[109] Три године касније прот и сабор су руским монасима уступили и Корнелијеву келију.[110] Прот Сава и сабор су почетком 1369. године уступили манастиру Кутлумушу келију Светог Николе Чудотворца, а у децембру исте године и келије Скати и Схиноплоку.[111] Истог месеца келију Камилавха добио је од карејског сабора манастир Зограф.[112]

Из споменутог акта прота Герасима из 1375. године сазнајемо како је прот Доротеј одузео свом претходнику Теодосију келију Светог Јована Хризостома коју је добио од свог наследника Силвана приликом првог одступања са положаја прота. Увидевши да је погрешио Доротеј је Теодосију понудио да му врати келију или да му уступи неку другу коју сâм изабере. Теодосије је изабрао другу келију, посвећену Јовану Хризостому, звану Јонина, у непосредној близини Алипијског манастира, чији је игуман дуго био. Уступљену келију Теодосије је обновио из темеља и подигао капелу уз помоћ алипијских монаха.[113]

Келије које су прешле под управу појединих манастира у периоду српске власти на Атосу нису уступали само проти Срби. Прву келију даровану манастиру у том периоду уступио је прот Нифон, Грк — келију Плака манастиру Хиландару и то на молбу цара Стефана, у децембру 1347. године. Грк је био и прот Силван који је свом претходнику Теодосију доделио келију по његовом повлачењу из Кареје.

Са друге стране, а то је и далеко важније, треба да се погледа коме су келије уступане. Тешко би могла да се одржи оцена да су, и поред тога што су келије добијали и други манастири, највише користи имали хиландарски монаси.[114] У току двадесет и шест година српске власти Хиландар је добио од Протата три келије, колико и манастир Кутлумуш. Монаси Светог Пантелејмона су добили две келије, манастир Зограф једну. Ни моћне световне ни угледне духовне личности које су од прота добијале келије да би основале нове манастире нису били једино Срби. Важно је напоменути и да је интервенција цара Стефана за келију Плака врло

[109] Saint-Pantéléèmôn, No 13.
[110] Ibidem, No 14.
[111] Kutlumus, Nos 25 и 28.
[112] Zographou, No 45.
[113] Kutlumus, No 31 1—13.
[114] *Острогорски*, Серска област, 111.

редак чин. Цео процес уступања келије текао је искључиво између монаха заинтересованог манастира и прота.[115]

Обичај уступања протатских келија појединим манастирима уз одређену годишњу накнаду није новина коју су увели проти у периоду српске власти већ је посведочен од најранијих светогорских дана. Чињеница је да је у време које нас занима уступљен велики број келија. Међутим, занимљиво је да су и у време прота Исака, посебно у периоду између 1316. и 1334. године, многе протатске келије уступљене манастирима. Тако су чак четири келије прешле под управу Кутлумуша,[116] а још четири манастира су добила од Исака по једну келију.[117] Говорећи о брзој смени прота првих година по успостављању српске власти на Светој Гори, приметили смо да је и Исак тридесетак година раније дошао на положај прота после једног периода несређених прилика које су се огледале и у брзом и честом смењивању првих људи Протата. Било је то време када је много келија опустело, пошто су се монаси склањали пред пљачкашким упадима на утврђена места. Погледајмо који су разлози наводили и Исака и проте у време после смрти цара Стефана да уступају келије чешће него што је било уобичајено.

Пракса уступања опалих манастира и келија није се прекидала практично још од краја X века. Разлози опадања и нестајања појединих монашких заједница били су бројни и врло разноврсни.[118] Па ипак, и у време прота Исака и у време српске власти главни разлог за пропадање келија које су уступане манастирима била је околност што их нису штитили добри бедеми. Приликом предаје чак седам келија у време српске власти у документима се изричито наглашава да су споменуте заједнице настрадале у турским нападима.[119] У осталим актима о уступању протатских келија изричито се не говори зашто се прот решио на такав чин, изузев када се радило о испуњавању владареве молбе — цара Стефана, односно деспота Угљеше.[120] Једино се приликом додељивања келије Кофа Хиландару истиче да је због многољудности монаха који су долазили у Кареју било неопходно да се обезбеди смештај за Хиландарце, па им стога прот и дарује келију.[121] Колико су Светогорци били уплашени турским нападима и желели да се заједнички од-

[115] *Живојиновић*, Келије и пиргови, 47.

[116] Прот Теофан је Алипијском манастиру 1313—1314. године потврдио дефинитивно власништво над манастиром Калиагра, Kutlumus, No 9; прот Исак је 1325. године предао запуштени манастир Ихтиофага, Kutlumus, No 12, 1329. године трајно припојио манастир Анапавса, Kutlumus, No 15, а 1334. године манастир Филаделфу, Kutlumus, No 17.

[117] Манастир Есфигмен добио је 1316. године, после компликованог решавања спорних имовинских односа са Ватопедом, протатски мали манастир Ваница, Esphigménou, No 12; манастир Ксенофон 1322. године мали манастир Мацуки, Xénophon, No 18; манастир Каракала 1324. године келијицу Ексиполита, *Dölger*, Schatzkammern, No 106; манастир Хиландар 1326. године мали манастир Скорпиос, Chilandar, Nos 110 и 111.

[118] *Живојиновић*, Келије и пиргови, 31—42.

[119] Kutlumus, Nos 23 и 28, Supplementa, No 7, Pantocrator, No 2, Saint-Pantéléèmôn, No 13 и Zographou, No 45. Види и *Живојиновић*, Келије и пиргови, 42—44.

[120] Chilandar I, No 135, Смирнакис, 93, Xénophon, No 31.

[121] Chilandar I, No 148.

бране и спасу најбоље говори чињеница да су 1353. године молбу Хиландараца и монаха карејске келије Светог Саве да им прот додели келијицу Свете Тројице подржали и представници Светог Пантелејмона.[122] У питању је било обезбеђивање сигурности за целу Кареју.

Протат је имао несумњиве користи од уступања келија појединим манастирима, да не говоримо о основном циљу, поправљању бедног стања, па и оживљавању потпуно опалих келија. Келије су у ствари остајале власништво Протата, а за право њиховог коришћења манастири су били дужни да дају проту годишњу накнаду.[123] То је утврђено и у документима о предаји келија у време српске власти на Светој Гори. Висина натуралног давања, у уљу и вину, тачно одређена за сваку келију, разликовала се од случаја до случаја.[124] Неке од келија су уступљене, а да се из акта не види да ли су манастири уопште били обавезни да обезбеђују годишњу ренту, а један мали манастир је уступљен уз симболичну годишњу накнаду од једне перпере.[125] Келије и стари манастири које је прот уступао ради оснивања нових манастира уступани су без икакве накнаде.[126] Па ипак, деспот Угљеша је поклонио проту велику суму од 1000 перпера као захвалност за уступљени мали манастир Симонопетре.[127]

Протат је уступањем келија обезбеђивао известан годишњи приход, али без сумње су више користи имали манастири којима су келије предаване. Поред непосредне користи од уступљеног земљишта — тако је, рецимо, Свети Пантелејмон обезбедио маслињак који му је недостајао, а Хиландар место за испашу манастирске стоке,[128] манастири су стицали сва имовинска права над уступљеним поседима, право да располажу приходима са имања келије и сва права и повластице које је келија уживала као самостално правно лице.[129] Због тога су светогорски манастири били врло заинтересовани да преузимају протатске келије. Као што је са правом истакнуто,[130] ма колико мотиви за уступање келија које су проти наводили у својим актима били часни, економски и оправдани, јасно је да су при деоби келија, што је природно када год се ради о уступању поседа, једни пролазили боље, а други горе. Занимљиво сведочанство доноси акт о додели келије папа Корнилија Светом Пантелејмону где се као један од разлога спомиње и то да руски монаси држе мали број протатских келија.[131] Незадовољство расподелом келија и међусобна трвења која је оно свакако проузроковало били су, чини се, главни разлог за издавање споменутих царских и патријархових наредби о враћању свих келија Протату

[122] Supplementa, No 7, в. *Живојиновић*, Келије и пиргови, 43.
[123] *Живојиновић*, Келије и пиргови, 56—60.
[124] Исто, 60.
[125] Saint-Pantéléèmôn, No 133.
[126] Pantocrator, No 2, Xénophon, No 31.
[127] *Смирнакис*, 93.
[128] Saint-Pantéléèmôn, No 14, Chilandar I, No 145.
[129] *Живојиновић*, Келије и пиргови, 51—52.
[130] Kutlumus, 377.
[131] Saint-Pantéléèmôn, No 14 4—5.

које је требало да изврши прот Герасим после обнове византијске власти на Атосу. Сличан захтев проту садржавала је и патријархова енталма издата половином XIII века, када је захтевао да се одмах ослободе сиромашни и разрушени манастири које су себи присвојиле велике монашке заједнице.[132] Патријархова наредба сведочи о последицама тешких и хаотичних прилика које су владале на Атосу у првој половини XIII века. Међутим, у протатским актима о уступању келија у време српске власти често се истиче да је одлука донета у складу са старим обичајима, значи пуноправно, и заједно са карејским саборима, а поједине келије су уступљене одлуком сабора и на актима се прот није ни потписао. Са друге стране, у појединим документима прот наглашава да због уступљене келије манастиру не сме нико, па ни са̂м прот, да прави било какве сметње и полаже права на уступљени посед.[133] Да се није радило само о празној формули сведоче сачувана акта и из времена пре српског освајања Свете Горе.

У септембру 1343. године василевс је наредио проту да врати манастиру Хиландару келију Скорпион коју им је неправедно одузео, а манастиру је предао његов претходник, прот Исак.[134] Монаси су се претходно жалили патријарху и са̂м цар је морао да интервенише тражећи да се манастиру врати пуноправни посед. Десетак година касније интервенисао је и патријарх Калист, тада на молбу монаха Дохијара. Наиме, манастиру Дохијару је 1345. године на име откупнине коју је исплатио за ослобађање протатског намесништва из пиратског ропства предата келија Калиграфу. Па ипак, на Светој Гори су се појавили и они који су почели да оспоравају власништво Дохијара и патријарх је својим актом потврдио права манастира на келију и под претњом екскомуникације забранио да се убудуће ико, било будући прот, било игуман, било ко други, обраћа њему или цару са захтевом да се келија Калиграфу одузме Дохијару.[135] Видели смо и да је прот Доротеј одузео келију коју је његовом претходнику Теодосију раније поклонио прот Силван, али је ипак решио да му уступи другу келију. Очигледно је да су се монаси спорили и око већ уступљених келија, иако се у документима о њиховој предаји манастирима увек истиче да се уступају са свим правима и на неограничено време.[136] Отуда не чуди што се у неколико таквих аката издатих у периоду после смрти цара Стефана изричито наглашава да манастир не смеју да ометају у поседу ни будући прот ни било ко други.[137] Интервенција патријарха Калиста на жалбу Дохијара показује да ни ауторитет протових аката није био довољан да заштити нове власнике келија.

Рекло би се да су управо то незадовољство и међусобна суревњивост појединих манастира око преузимања келија и довели до стварања атмосфере у којој је и дошло до интервенције патријарха

[132] Kutlumus, No 2 13, cf. ibidem, 377.
[133] Saint-Pantéléèmôn, Nos 13 и 14, Kutlumus, Nos 25 и 28.
[134] Chilandar I, No 133.
[135] Docheiariou, No 30 32—37.
[136] *Живојиновић*, Келије и пиргови, 53.
[137] Види нап. 133.

и цара после обнове византијске власти на Атосу. У сачуваним изворима видели смо, нема основе да се закључи да су проти Срби фаворизовали Хиландар и да је то био узрок незадовољства осталих монаха. По поновном успостављању непосредне контроле над Светом Гором цар и патријарх су желели да, после дугог периода превирања и разних сукоба на Атосу и извесног осамостаљивања Свете Горе у време српске власти, чвршће вежу Полуострво за Цариград и уведу већи ред. Крајем XIV века, у типику патријарха Антонија су први пут у светогорској историји тачно одређене обавезе сваког манастира према Протату и тако је обезбеђен стални извор годишњих прихода за централну управу, па је нестао и један од важних разлога за дељење протатских келија.[138] Чини се да се израз „србопроти" у акту прота Герасима односио на проте који су били на челу Протата у време српске власти, а не искључиво на проте Србе.

Малобројни сачувани извори нам ипак пружају податке и о већем значају који су Срби стекли у време деспота Угљеше и у великом и угледном светогорском манастиру Ватопеду. Ватопедски монах кир Теодосије, родом Србин, појављује се као представник свог манастира у суду Серске митрополије. У новембру 1366. године, у тренутку када је Јован Угљеша већ преузео власт у Серу, потписао се српски на једном документу, а у сличном положају га срећемо и три године касније.[139] Из повеље Јована Угљеше издате 1369. године којом је поклонио Ватопеду годишњу ренту од језера Пору види се да је деспот то учинио на молбу управо монаха Теодосија.[140] Теодосије није заузимао никакав положај у манастирској хијерархији — био је само монах, а у то време на игуманском столу у Ватопеду седела су двојица монаха, обојица Грци.[141] Већ смо споменули да посебан однос деспота Угљеше према Ватопеду може да се објасни пре свега у неговању традиције која је Србе везивала за манастир од времена светих Симеона и Саве. И поред очите дарежљивости и благонаклоности серског деспота ватопедски монаси су свакако настојали да их код Јована Угљеше заступа братственик њему близак и присан, што је Теодосије очевидно и био. Видели смо и да је обнова манастира Светог Пантелејмона у време цара Стефана великим делом била заслуга монаха Исаије и његових веза са српским владарем. Одавно је примећено да је утицај српских монаха на Светој Гори резултат личних односа и владаревог поверења. Природно је да су велики део присталица цара Стефана и деспота Угљеше били Срби.[142] Природно је стога и да су поједине манастире на Душановом и Угљешином двору заступали њима блиски монаси, чак и ако нису у оквиру својих братстава заузимали никакве посебне положаје. Међутим, нити су то били искључиво Срби, нити може да се говори о било каквој свесној политици фаворизовања српских монашких заједница или истакнутих монаха Срба.

---

[138] *Живојиновић*, Келије и пиргови, 53.
[139] Chilandar I, No 151, *Соловјев-Мошин*, No 36.
[140] *Соловјев-Мошин*, No 37.
[141] *Острогорски*, Серска област, 115.
[142] Исто, 116, н. 53.

Интервенција цара и патријарха после обнове византијске власти одсликава атмосферу суревњивости и сукоба коју је на Атос унела расподела протатских келија. Злу крв међу светогорским манастирима нису изазвале само опале келије. Њихови већ традиционални међусобни спорови наставили су се, природно, и даље. Неки од њих су решавани пред судом Протата. Тако је децембра 1356. године прот Доротеј са шест угледних монаха решавао спор Ксенофона и Есфигмена око планине Ваница.[143] У децембру 1361. године прот и сабор су решили у корист Дохијара спор који је манастир водио са Ксенофоном о првенству њихових представника при служби у Протату.[144] Међутим, од престижа који је доносило место у хијерархији манастира важнији су били поседи монахâ. Неколико још сачуваних докумената сведочи о имовинским споровима манастира пред протом и сабором. У октобру 1362. године протатски суд је решио у корист монаха Неакита спор који су водили са Зографом, а четири године доцније Зограф је пред протом и сабором, на основу спроведене истраге, изгубио Хандак око којег се спорио са монасима хиландарског пирга.[145] То је била само једна етапа у дугогодишњем парничењу бугарских и српских монаха, о чему ће још бити речи. У децембру 1370. године жалба Хиландара против манастира Светог Пантелејмона стигла је пред суд Протата, заједно са оризмом деспота Јована Угљеше, коме су се Хиландарци очигледно већ били жалили. Прот и сабор су пресудили у корист српског манастира.[146]

Суд је радио врло активно, заједнички живот је доносио многе спорове, а врло је уочљиво да, као и у актима којима су уступане келије манастирима, увек све одлуке доносе заједно прот и карејски сабор. Ако би се истрајавало на мишљењу да су „србопроти" свесно фаворизовали српски део светогорске заједнице, морало би да се закључи да су у томе имали пуну подршку целог светогорског карејског сабора.

5. СВЕТОГОРЦИ У СЕРУ

Прот и сабор су решавали, уосталом као и раније, само део спорова између појединих светогорских манастира. У спору Хиландара и Светог Пантелејмона интервенисао је и деспот Угљеша, али је одлуку, примивши и његову оризму, донео суд Протата. Међутим, сачували су се и подаци о суђењима изазваним међусобним сукобима манастира, али и споровима монахâ са световним великашима, суђењима која су се водила ван Свете Горе — пред деспотом и пред судом Серске митрополије.

Тако је у јуну 1357. године епископ Кесаропоља Јеротеј потврдио и извршио пресуду серског митрополита и одузео манастир Светог Николе који се налазио у његовој дијецези од манастира Каракале и предао га монасима Зографа. Зограф је био дужан да

[143] *Мавроматис,* 'Αρχεῖο, 313—316.
[144] Docheiariou, No 37.
[145] Kastamonitou, No 5, Chilandar I, No 152.
[146] Chilandar I, No 153.

плаћа годишње осам златника епископу, а у његову корист је пресудио митрополит Јаков који се, са још шест достојанственика митрополије Сера, и потписао на акту кесаропољског епископа.[147] Пред митрополитом Јаковом и његовим црквеним архонтима, у присуству двојице угледних световних великаша, дворана царице Јелене, нашла се у новембру 1360. године жалба манастира Хиландара. Српски монаси су тражили да се њиховом метоху Светог Николе Каменикијског у близини Сера врате поседи које су приграбили суседи. Митрополитов суд је наредио да се узурпирана имања врате хиландарском метоху.[148] У августу 1365. године митрополит Сава, председавајући црквеним архонтима и у присуству световних, издао је свој акт којим је пресудио да црква Светог Ђорђа у Цинцосу буде одузета Кастамониту и да се врати у власништво Есфигмена чији су монаси показали пуноправна документа о власништву.[149]

У сва три случаја манастири су се спорили око имања која су се налазила ван граница Свете Горе, па је и природно што су се обратили митрополиту Сера да разреши њихове свађе. Нарочито је занимљив акт епископа Кесарополља из којег се види како је локални епископ спроводио судску одлуку митрополита у својој дијецези. Сачувала су се још два документа о парницама које су у Серу водили светогорски манастири и они нам доносе занимљиве податке.

У октобру 1366. године суд Серске митрополије је разматрао тужбу Исариса, великог примикирија на двору деспота Јована Угљеше, против монаха Хиландара због ствари које је његов покојни зет Георгије Станиша предао Хиландару. На почетку суђења председавао је сâм деспот, али пошто је изнета тужба, деспот се повукао и наредио митрополиту да пресуди заједно са четири представника светогорских манастира, три световна великаша, од којих су двојица били васељенске судије, и својим црквеним архонтима. Тако је и урађено, Исарисове оптужбе су одбачене, пошто је утврђено да је тестамент који је приложио као доказ био фалсификован.[150] Пресуда је потом поднета деспоту на одобрење.

Деспот Угљеша се повукао из врло репрезентативно састављеног суда вероватно зато што се радило о парници коју је покренуо један од његових најугледнијих великаша, некадашњи дворанин цара Стефана, велики примикирије. Исарис, пак, није презао ни од тога да суду поднесе фалсификовану исправу и на основу ње захтева да му Хиландарци врате поклад покојног зета. Такви покушаји обмањивања суда свакако нису били ништа изузетно у то време. То је покушао само годину дана раније пред судом Серске митрополије и игуман Кастамонита у споменутом суђењу са Есфигменом око цркве у Цинцосу. И његова превара је откривена, о њој је суд обавестио и царицу Јелену која је захтевала да се фалсификатор казни.[151] Исарис, по свему судећи, није сносио никакву одговорност због фалсификовања тестамента. Он је чак даље напредовао и добио вишу титулу великог контоставла, вероватно после обнове византијске власти по-

[147] Zographou, No 39.
[148] Chilandar I, No 146.
[149] Esphigménou, No 27.
[150] Chilandar I, No 151.
[151] Esphigménou, No 27 14—15.

сле Маричке битке. Тада је спор и обновљен и његови наследници су се, додуше пред солунским, а не серским митрополитом, нагодили са Хиландаром.[152] Тако је Исарис и по други пут променио страну, вративши се византијском василевсу, водећи пре свега рачуна о својој каријери. Фалсификат није успео да обмане митрополитов суд, али ни велики примикирије није био кажњен. Није поштована ни одлука суда који је забранио Исарису да поново покреће исту ствар — по обнови византијске власти и после његове смрти његова удовица и синови нагодили су се са манастиром примивши од Хиландара две стотине перпера.

Цео случај са оптужбама великог примикирија против Хиландараца указује колико су манастири и у мирно време морали да бране своје поседе и права од незајажљивих световних поседника, па и највиших достојанственика на двору у Серу. Занимљиво је да оба сачувана документа о хиландарским парницама у доба наследника цара Стефана сведоче о споровима које су српски монаси водили против безобзирних покушаја световних поседника да окрње манастирска права. Шта би боље указивало да се положај Хиландара и у време српске власти није ни по чему разликовао од статуса који су имали остали светогорски манастири?

У правно компликованом суђењу између манастира Зографа и епископа Јерисоса које је окончао издавањем деспотовог акта у фебруару 1369. године Јован Угљеша је председавао судском синоду до краја парнице.[153] Спор је настао око земље која је некада чинила пронију покојног Сараварисa у Јерисосу и заменом прешла у власништво бугарских монаха, што је епископ порицао тврдећи да припада епископији Јерисоса. Спор је трајао врло дуго и већ је решаван пред протом Исаком и митрополитом Никеје. И судски поступак пред деспотовим судом је трајао дуго, а истрага је у једном тренутку по деспотовом наређењу пренета и у Солун пред солунског митрополита. Коначну одлуку донео је суд у Серу, а пресуду у корист Зографа у форми „оризме која има снагу хрисовуље“ донео је лично Јован Угљеша. Тако је и црквени великодостојник, чак епископ под чијом је духовном влашћу била Света Гора, морао да се, попут великог примикирија, повуче пред праведном пресудом деспотовог суда. И епископу Давиду као и Исарису суд је забранио да тражи нову судску пресуду.

Сви споменути документи о парницама Светогораца пред судовима Серске државе одавно су познати и њихови подаци су омогућили да се доста сазна о судском систему и уређењу области под влашћу царице Јелене и деспота Угљеше.[154] Нас у овом тренутку не занима ни предмет тих спорова — довољно је рећи да су сви вођени због сукоба око имовинских интереса. Пажњу привлачи састав суда Серске митрополије у време српске власти.

И ти подаци су већ детаљно анализирани и искоришћени за реконструисање организације Серске државе,[155] но задржимо се,

---

[152] Chilandar I, No 154, в. *Острогорски,* Серска област, 98.
[153] *Соловјев-Мошин,* No 36. В. *Острогорски,* Серска област, 116—117.
[154] *Острогорски,* Серска област, 82—91, *Живојиновић,* Судство.
[155] *Острогорски,* Серска област, IV. Уређење, 80—103.

ипак, на њима. Недавно откривени акт Серске митрополије из децембра 1355. године којим се санкционише по наредби цара Стефана извршено омеђавање поседа Филотеја показује да је поступком руководио серски митрополит, а уз њега су истрагу на терену спроводили и митрополит Зихне, у чијој се дијецези посед налазио, кефалија Зихне Алексије Раул и још један великаш, царев дворанин Дука Коресис, додуше, на захтев монаха, пошто је добро познавао крај у којем се налазио спорни посед.[156] И у време власти царице Јелене у Серу суд је радио у сличном саставу. У парници вођеној у лето 1357. године пресуду су, под руководством митрополита, донели локални епископ Кесарополља, као и достојанственици Серске митрополије.[157] У новембру 1360. године у раду суда, поред митрополита и његових пет чиновника, опет учествују угледни световни архонти, великаши царице Јелене, тадашњи кефалија Сера Евдемонијан и некадашњи кефалија Дука Нестонг.[158] У процесу вођеном у августу 1365. године уз митрополита и његове црквене архонте, одлуку је доносило и више световних великаша од којих су седморица поименце набројана. Поред кефалије Сера, царичиног зета, Радослава Тормика, ту су били и двојица васељенских судија, обојица бивше кефалије града, Евдемонијан и Орест.[159] То је и први податак да у суду Серске митрополије, поред кефалија, које у тој улози срећемо још од децембра 1355. године, значи још у време Стефана Душана, одлучују и васељенске судије. Та типично византијска институција уведена је у Серску државу очигледно после смрти цара Стефана.[160]

Међутим, већ из првог судског акта из времена владе деспота Јована Угљеше види се да се састав суда у Серу значајно променио. У октобру 1366. године у његовом раду учествовали су митрополит и његових пет достојанственика, као и васељенске судије Орест и Евдемонијан и деспотов дворанин и поверљив човек Никита Педијасим.[161] Из акта сазнајемо да суђењем на почетку није председавао митрополит Сава, већ сâм деспот. Пошто је решио да се повуче са процеса, деспот је наредио митрополиту да донесе пресуду и одредио му састав суда. Поред црквених архоната и тројице деспотових великаша митрополит је морао да у састав суда укључи и четворицу монаха — игумане Лавре, Светог Пантелејмона и Богородице Спилеотисе, као и представника Ватопеда. Акт су потписала још два Светогорца — игуман Каракала Григорије и економ Лавре Теофан.[162] У саставу суда који је под деспотовим руковођењем решио спор Зографа и епископа Јерисоса, поред охридског архиепископа и серског митрополита присуствовали су многобројни монаси и деспотове велможе. Светогораца је било још више но у јесен 1366. године. Поред прота у раду суда учествовали су игумани Ватопеда, Ксенофона, Каракала и Хиландара, као и проигуман Хиландара, башта

[156] *Kravari*, Nouveaux documents, No 5 4—11.
[157] Zographou, No 39.
[158] Chilandar I, No 146.
[159] Esphigménou, No 27.
[160] *Острогорски*, Серска област, 87.
[161] Chilandar I, No 151 126—150.
[162] Chilandar I, No 151 50—54, 131, 133.

хиландарског пирга и протов еклисијарх. Од монаха су поименце наведени Теодосије и Григорије Опареша.[163]

Две ствари падају у очи. На суђењу 1366. године од шест Светогораца тројица су били Срби, а 1369. године од десет споменутих монаха чак су шесторица били Срби, тројица од њих Хиландарци. Очигледно је да је деспот Угљеша свесно фаворизовао Светогорце и њихов утицај се знатно увећао укључивањем у рад суда који је доносио важне одлуке. Врло свесно је међу њима одабирао себи привржене људе.[164] О томе сведочи и велики број Срба међу Светогорцима у суду, а и чињеница да су 1369. године у раду суда поред прота и четири игумана учествовала још четири монаха који нису имали тако важне положаје у светогорској хијерархији. Чини се, ипак, да су Светогорци у састав суда одређивани према прилици, свакако од оних монаха који су се у тренутку суђења затекли у Серу. Наиме, само двојица од њих су били присутни на оба суђења — Теодосије из Ватопеда, човек врло близак Јовану Угљеши, што смо видели док је било речи о деспотовим поклонима том манастиру, и Григорије, игуман Каракала. Григорије је био Грк,[165] што потврђује да међу Светогорцима који су уживали посебну наклоност деспота Угљеше, природно, нису били искључиво Срби. Још један монах је у два маха био у саставу Серског суда — 1365. и 1366. године, али захваљујући својој дужности протосинкела серског митрополита, Григорије, игуман манастира Спилеотисе потписао је оба судска акта. Могуће је и да је присуствовао и суђењу 1369. године — ако прихватимо претпоставку да је он Григорије Опареша, кога, уз Теодосија, деспот једино спомиње по имену међу присутним монасима.[166]

Са друге стране, о великом утицају Светогораца посебно говори чињеница да су учествовали у пресуђивању спорова који су вођени против светогорских манастира. У обе парнице на другој страни су биле врло угледне личности у Серској држави — деспотов дворанин Исарис са високом титулом великог примикирија, и, што је још уочљивије, Давид, епископ Јерисоса, локални архијереј под чијом је надлежношћу био и Атос. У решавању парнице коју је водио епископ учествовало је много архоната и духовних достојанственика, важност суђењу давало је, поред тога што је деспот руководио процесом, и присуство охридског архиепископа. Међутим, у исто време ту су били не само прот и игумани, већ и хиландарски проигуман и обични монаси, без обзира на то колико блиски деспоту, ипак без чина и положаја.

Других података о улози Светогораца на двору у Серу на жалост нема. Па ипак, и оно што имамо довољно је да закључимо да се положај Свете Горе у држави наследника Стефана Душана у југо-

[163] *Соловјев-Мошин*, No 36 8—25.

[164] *Острогорски*, Серска област, 116.

[165] Исто, 116, н. 50.

[166] Чињеница да је деспот од већег броја монаха по имену поменуо само двојицу сведочи да се радило о угледним и познатим личностима, свакако њему блиским. Теодосије је идентификован са Теодосијем ватопедским, *Острогорски*, Серска област, 116, а из истих разлога могло би да се претпостави да је Григорије Опареша игуман Спилеотисе Григорије. Обе идентификације су само претпоставке.

источној Македонији није променио ни правно ни суштински. Активно учествовање многобројних Светогораца у раду Серског суда у време деспота Угљеше показује колико је за његове владе утицај атоских монаха у Серу порастао, без обзира на то што је то била последица једино деспотових личних веза и фаворизовања њему блиских и оданих људи.

Разлоге за такву промену треба потражити у деспотовом односу према Светој Гори. Видели смо да су односи цара Стефана изражавали његов у суштини врло прагматичан став према Атосу. Уговор који су српски владар и монашка заједница склопили по преласку Атоса под његову власт, као и привилегије које је потврдио и доделио појединим манастирима у време царског крунисања којем су и Светогорци присуствовали, потврдили су непромењени положај Свете Горе у новом царству и донели монасима нове повластице. Превасходно практични разлози довели су и до посете и боравка царске породице на Атосу годину дана касније — цар се склонио од страшне епидемије куге која је харала Балканом и Европом. Стефанова милост која се обилато изливала на Хиландар још од његовог доласка на српски краљевски престо израз је помног неговања традиције Немањића. Споменули смо да се однос новог цара према Атосу не може тумачити искључиво политичким прагматизмом. У току свог боравка на Светој Гори Стефан Душан је са великим поштовањем обилазио манастире, клањао се њиховим светињама и поново их богато даривао. Састајао се и са угледним и поштованим монасима, па и са Григоријем Паламом, и то не једанпут. И његове личне везе са светогорским монасима биле су интензивне и свакако многобројне. Први Србин прот, старац Антоније, био је, додуше раније, и краљев башта, духовни отац. Монах Исаија који је по царевој жељи постао игуман обновљеног Светог Пантелејмона упознао се са царем у току његовог боравка на Атосу, посредовањем угледног старца Арсенија кога је Стефан Душан „много волео". Међутим, Света Гора је представљала ипак само делић Стефанове државе. Подршка Атоса његовој круни, ма колико била значајна обезбеђујући јој бар донекле легитимност, ипак није била пресуђујућа за велике планове амбициозног српског цара.

Практично одмах после смрти цара Стефана Света Гора се нашла у границама једне много мање, феудалне области. Видели смо да су идеална права његовог наследника Уроша извесно време поштована, али стварну власт је од почетка држала царица, монахиња, Јелена. И њене везе са Светом Гором су биле врло блиске. И у њеном кругу се кретао известан број светогорских монаха, да поменемо само Хиландарца Доротеја. Међутим, и поред свакако већег утицаја Светогораца на српском двору у Серу, из споменутих судских докумената насталих у то време у Серу видимо да се у односу на владу Стефана Душана није ништа променило — барем не у саставу црквеног дела Серског суда. Њега и даље чине искључиво серски митрополит и његови архонти, чиновници и достојанственици митрополије.

Чини се да нема сумње да је деспот Јован Угљеша наставио да негује традицију заштитничког односа према Светој Гори пре свега

као српски владар. У томе би требало тражити и разлоге и за његов посебан став према Ватопеду и Хиландару. Са друге стране, Јовану Угљеши као владару Серске државе подршка Свете Горе у идеолошком погледу није била ни потребна ни важна као Стефану Душану у јесен 1345. године. Византијски василевс се обраћао Јовану Угљеши, деспоту који је титулу и венац примио из руку српског цара, као „пресрећном деспоту Србије". Из података савремених извора види се и да су Византинци Серску државу називали једноставно Србија.[167] Разумљиво је да се осећао велики утицај тако великог монашког центра у релативно малој Угљешиној држави, где су уједно били сконцентрисани и поседи Светогораца. Међутим, чини се да повећани утицај светогорских монаха у Угљешином Серу треба потражити у деспотовом личном односу према Светој Гори.

У акту о суђењу из фебруара 1369. године деспот прота Саву назива „духовни отац царства ми".[168] Таква блискост у односима светогорског прота, угледног хиландарског монаха, и серског деспота указује, са једне стране, на позадину Савиног избора за прота, а са друге на важан пут светогорског утицаја на деспота. Монах Сава ипак није представљао једину спону која је Јована Угљешу присније везивала за Хиландар.

Деспота Јована Угљешу је за Хиландар везивала пре свега породична трагедија и два гроба у манастирском католикону. У аренги своје хрисовуље Хиландару издате у пролеће 1371. године деспот говори о томе како је испунио своју жељу, обишао светогорске манастире и дошао у Хиландар, према којем има највећу жељу и љубав. У манастиру је видео гроб свог таста кесара и свог сина Угљеше и из велике љубави коју је осетио пожелео је да „сатвори помен вечни себи и гробовима тим",[169] па је зато приложио манастиру нове поседе. Угљеша Деспотовић, изгледа једини син деспотов, умро је као сасвим мали и сахрањен је у гроб уз јужни зид хиландарске припрате.[170] Кесар Војихна, његов деда по мајци, већ је почивао у Хиландару. Сахрањен је у северозападном углу наоса, преко пута гроба ктитора манастира, Симеона Немање.[171] Не зна се када је кесар умро, нити су сачувани било какви наговештаји који би упућивали на његове дарове Хиландару.[172] Међутим, разлози због којих је сахрањен на тако угледном месту свакако су били изузетни. Не знамо ни када је умро мали Угљеша. Његово сахрањивање у Хиландару још је загонетније. Као син серског деспота, заштитника Хиландара, мали Угљеша је сахрањен у главној манастирској цркви, али

[167] *Острогорски,* Серска област, 81.
[168] *Соловјев-Мошин,* No 36 10.
[169] Chilandar II, No 58.
[170] Хиландар, 118.
[171] Исто, н.м.
[172] Последњи пут се кесер помиње у Кантакузиновој причи о неуспелом походу његовог сина Матије против српског царства који је управо Војихна осујетио, Cant. III, 322—332, ВИИНЈ, 564—572 *(Б. Ферјанчић),* где се поход датује у лето 1357. године. У повељи великог војводе Угљеше којом се у октобру 1358. године потврђује дар кесарисе Кутлумушу кесар Војихна се не спомиње — да ли је већ био мртав? О повељи и идентификацији великог војводе в. *Острогорски,* Серска област, 15, n. 61 и Kutlumus, 432.

далеко од родитеља, поготово од мајке која није могла да посети синовљев гроб.[173]

Занимљиво је упоређивање идеја изнетих у аренги хиландарске хрисовуље и аренги деспотових хрисовуља Ватопеду и Лаври издатих у исто време. После основне мисли, која се јавља и у деспотовим повељама издатим Кутлумушу и Ватопеду 1369. године, о потреби да се дарују цркве из захвалности за многе дарове које је уживао захваљујући милости Богородице и Христа,[174] једино се у аренги хиландарске хрисовуље говори о интимним Угљешиним осећањима која је побудила посета гробовима његових најближих и која су била мотив за нова даровања манастира.

Смрт малог Угљеше није била једини трагични догађај у деспотовој породици. Неко време пре јесени 1364. године умрли су деспотова сестра Јелена и њене две кћерке.[175] Пошто их је сахранио у капели у манастиру Светог Јована Претече на Меникејској гори, Радоња Бранковић, деспотов зет, повукао се из мирског живота и као монах Герасим настанио на Атосу. Пре него што је осамдесетих година основао српски манастир Светог Павла, Герасим Бранковић је помагао и даровао Кутлумуш, за који су пре тога били везани и кесар Војихна и госпођа кесариса. Чини се да су управо породичне везе биле разлог деспотовим даровањима Кутлумуша, о којима данас сведочи само једна сачувана његова хрисовуља.[176]

Видели смо да је шездесетих година деспот практично основао нову монашку заједницу на месту старог манастира Симонопетре. Према предању, то је учинио у знак захвалности за чудесно излечење своје кћерке.[177] Не улазећи у уосталом немогуће процењивање да ли у предању има и мало историјске подлоге, Угљешино ктиторство у Симонопетри, као и жеља да оснује своју велику задужбину на месту малог манастира Макру који је добио од Протата и који је тада подигнут на положај великих манастира,[178] указују да деспотова заштитничка улога на Светој Гори ипак превазилази уобичајен став средњовековних владара према Цркви и њихову лаичку побожност.

Споменули смо да у аренги хиландарске хрисовуље из пролећа 1371. године деспот говори како је дошао у Хиландар пошто је обишао све свете и божанствене храмове на Светој Гори и, поклонивши се, добио благослов од свих монаха.[179] У аренги повеље Лаври која је

---

[173] *Г. Суботић*, Обнова Светог Павла, 217, н, 62, претпоставља опрезно да је мали Угљеша умро у епидемији куге у лето 1363. године, када и патријарх Калист, и да су Светогорци, пошто им царица није дала Калистово тело, однели и сахранили у Хиландару сина Јована Угљеше.

[174] *Lemerle-Soloviev*, Trois chartes, № 2, Соловјев-Мошин, № 37. Прва реченица у аренгама хиландарске и повеље Лаври су идентичне, као и са̂м почетак грчке аренге повељи Ватопеду из 1369. године, али у повељи Лаври се затим не говори о даровању цркава.

[175] О датуму замонашења Николе Радоње Бранковића и смрти његових најближих в. *Суботић-Кисас*, Надгробни натпис, 171—172. О могућности да су Јелена и њене кћерке умрле у епидемије куге од које је можда страдао и патријарх Калист боравећи у Серу у лето 1363. године в. *Суботић*, Обнова Светог Павла, 216, н. 62.

[176] Види *Острогорски*, Серска област, 113.

[177] *Смирнакис*, 93.

[178] Xénophon, № 31.

[179] Chilandar II, № 58.

издата приликом тог обиласка атоских манастира, Јован Угљеша истиче да је дошао да се поклони Богородици и светом Атанасију „јако да скорим својим помилованијем поможет ми и покорит все враги и супостати под нозе мои“.[180] Исту молбу, додуше упућену Христу, срећемо и у аренги деспотове повеље издате две године раније манастиру Кутлумушу.[181] Међутим, деспотова хрисовуља издата априла 1371. године, такође приликом посете Светој Гори, манастиру Ватопеду јасно објашњава разлоге његовог боравка на Атосу. „И претходници моји триблажени и славни цареви, и оци моји, нису є друге стране имали власт да царују и да покоравају непријатеље који би на њих устали него од савезништва и јунаштва пречисте моје госпође Богородице. Стога је и царство ми, ношено истом надом, дижући се на оружје против безбожних Муслимана, свесно било да треба да посети Свету Гору и да принесе овој Богородици молитве и ропско поклоњење, а од ње да прими богатство њене милости, а преко ње и самог Слова и Бога нашег. Јер њиховом помоћу цареви царују и владари владају земљом.“[182]

Деспот Јован Угљеша се дуго и темељито припремао за велики рат против Турака у настојању не само да заустави турски продор, већ и да их истера са европског тла. Његова дипломатска акција није се зауставила само на политичким преговорима, већ је њима претходило и измирење са византијском црквом. Црквени раскол је превазиђен, али политички преговори нису успели и деспотовој војсци се у походу на исток придружио само краљ Вукашин са својом војском.[183] Спремајући се за одсудни сукоб, полазећи практично у крсташки поход, деспот је посетио Свету Гору, обишао синовљев гроб и затражио помоћ од Богородице. Способан дипломата и добар војник, серски деспот је био дубоко везан за Свету Гору, интимније и дубље него што би могло да се објасни обавезама према Цркви које је са собом носио владарски, деспотски венац и побожношћу средњовековног владаоца. И управо у таквом односу деспота Јована Угљеше према Атосу треба тражити разлоге за велики утицај који су поједини угледни Светогорци стекли у Серу и на деспотском двору у годинама пре трагичног краја браће Мрњавчевић на Марици у септембру 1371. године.

6. ИЗМЕЂУ СЕРА И ЦАРИГРАДА

Цар

На тражење монаха Хиландара и молбу самог „преузвишеног цара Србије кир Стефана“ Јован V је 1351. године својом хрисовуљом потврдио манастиру све поседе које је држао на основу исправа василевсових претходника на цариградском престолу, а вероватно у

[180] Lascaris, Deux chrysobulles, 12.
[181] Lemerle-Soloviev, Trois chartes, № 2.
[182] *Соловјев-Мошин*, № 38 1—12, превод према *Острогорски*, Серска област, 141.
[183] О припремама деспота Угљеше за рат против Турака види *Острогорски*, Серска област, 129—140.

исто време посебном хрисовуљом потврдио је, такође на молбу цара Србије кир Стефана, и нове поседе које је Хиландар стекао од Стефана Душана.[184] О неприкосновеном идеалном првенству византијске царске круне и о својеврсном двојству власти у Светој Гори ништа речитије не говори од молбе цара Стефана да Хиландар добије потврдну хрисовуљу од Јована V, чак и за поседе које је он сâм поклонио по освајању југоисточне Македоније. Слично је поступио и Јован Угљеша у име царице Јелене обративши се цару Јовану V у два маха. Први пут је то учинио врло брзо после смрти Стефана Душана — крајем 1358. године или убрзо после тога. Јован V је тада Хиландару потврдио поседе које је манастир добио од цара Стефана и који су се налазили у Пострумљу и Каламарији. Сличну молбу деспот Јован Угљеша је поновио у септембру 1365. године и добио од Јована V потврду за два села у околини Сера и Каламарији.[185] У обе исправе византијски цар назива царицу Јелену царицом Србије и својом вољеном сестром, а Угљешу њеним нећаком.[186]

Отуда нимало не чуди што су се василевсу обраћали и сами монаси са молбом да им потврди имања. Видели смо да је хрисовуља Јована V издата Ивирону 1357. године потврдила манастиру практично иста имања која су Ивирону гарантовале и хрисовуље Јована VI Кантакузина из 1351. и Стефана Душана из 1346. године и да су монаси затражили повељу од Јована V у тренутку када је византијски грађански рат коначно завршен одступањем Јована Кантакузина од царског престола.[187] У јесен 1356. године и монаси Ватопеда су од Јована V, вероватно из истих разлога, затражили и добили хрисовуљу којом је василевс потврдио манастиру сва његова имања и привилегије.[188] Ни у тој исправи Јован V не спомиње ни речју српског цара Стефана, али потврђује низ имања која су византијски великаши у српској служби приложили манастиру, а њихов поклон потврдио српски цар својом хрисовуљом из 1348. године, као и поседе које је сâм цар Стефан поклонио.[189] То су и једине две сачуване опште потврдне хрисовуље Јована V, обе из времена непосредно по смрти цара Стефана Душана. Већ смо споменули да Светогорци од цара Уроша и царице Јелене нису тражили посебне повеље којима би имања у целости била потврђена.

У пролеће 1357. године браћа Алексије и Јован Палеолог су затражили да им Јован V потврди келију Равдуха коју су добили од светогорског сабора и прота Доротеја, што је цар урадио својом хрисовуљом издатом у априлу месецу.[190] Месец дана раније, у марту 1357. године, Алексије и Јован су добили хрисовуљу којом им је Јован V даровао Хрисопољ и Анакторопољ, као и острво Тасос, које

---

[184] Chilandar I, № 138.

[185] Chilandar I, № 149 и 150.

[186] Chilandar I, № 149 и 150.

[187] Види друго поглавље, стр. 60—63.

[188] *Гудас*, Ἔγγραφα, № 15.

[189] Међутим, јављају се и нека имања великашка којих нема у Душановој хрисовуљи, а поседи Рафали и Кримота које је цар Стефан вратио манастиру убачени су накнадно у хрисовуљу Јована V. Неопходно је критичко издање и анализа обе хрисовуље цара Стефана и повеље Јована V.

[190] Pantocrator, № 2.

су преотели од Срба после Душанове смрти, у баштинску својину.[191] Протов акт о уступању протатске келије био би довољан правни основ за нови манастир који су основали на месту старе келије, али браћа Палеолог, и даље у рату против Срба, свакако су желели да потпуно осигурају своју задужбину и обратили су се свом господару, византијском василевсу.

У септембру 1365. године, у исто време дакле када је, на молбу деспота Јована Угљеше, Хиландару потврдио посед у околини Сера, Јован V је, на тражење монаха Лавре, потврдио манастиру село Варнарово, недалеко од Сера.[192] Варнарово је после освајања југоисточне Македоније цар Стефан приложио манастиру Дохијару, а марта 1349. године одузео због „неодложне службе царства ми".[193] Не знамо како се село нашло у власништву Лавре, али ни њени монаси нису несметано уживали свој посед. После дугог суђења патријарх Нил је 1386. године потврдио Кутлумушу спорне поседе у Варнарову.[194] Вероватно су монаси Лавре и тражили потврдну повељу од Јована V да би осигурали своје власништво над очигледно спорним имањем. Међутим, на суђењу пред патријархом Нилом два документа о власништву која су поднели одбачени су као фалсификати.

Остали сачувани документи које су, на молбу монаха, издали Јован V и његови људи светогорским манастирима тичу се поседа који су се налазили у областима под непосредном влашћу василевса. У септембру 1356. године, вероватно у исто време када и општу потврдну хрисовуљу, Ватопед је добио од Јована V повељу којом се манастирским лађама гарантује слобода пловидбе и трговине у Цариграду и свим осталим градовима и острвима Царства.[195]

Посебну целину чине документи који се односе на имања Светогораца на острву Лемносу,[196] а браћа Алексије и Јован Палеолог су повељом потврдили све поседе манастира Лавре на острву Тасосу само три месеца пошто су од василевса добили острво у наследни посед.[197]

Акте царске канцеларије добијали су Светогорци и о својим имањима у Солуну. У августу 1364. године Јован V је својом хрисовуљом потврдио прилог свог угледног великаша, већ замонашеног протостратора Манасија Тарханиота, манастиру Ватопеду. Мали манастир Христа Спаситеља звани Киркирис у Солуну поклонио је простагмом раније василевс стратопедарху, а он се одлучио да га дарује Ватопеду.[198] У архиву Дохијара су се сачувала четири документа везана за спор манастира са каваларом Триканасом око заоставштине покојног монаха Георгија Исвиса. Спор је решен у корист манастира пресудом комисије солунских игумана, што је оризмом

[191] *Lemerle*, Philippes, 206—213, *Острогорски*, Серска област, 28—31.
[192] Lavra III, № 142.
[193] *Соловјев-Мошин*, № 226—228.
[194] Kutlumus, № 38.
[195] *Regel*, № 7.
[196] Lavra III, № 136, 139, 141; Гудас, Ἔγγραφα, Nos 16 и 18, Dionysiou, № 3, Kutlumus, № 24.
[197] Lavra III, № 137.
[198] Гудас, Ἔγγραφα, № 17.

потврдила и царица Ана Савојска, а рођаци Триканасови писмено потврдили да одустају од обнављања спора.[199]

Спор око заоставштине Георгија Исвиса вођен је у Солуну пошто су се његова имања тамо и налазила. Међутим, видели смо да се пред солунским судом у једном тренутку нашао и спор између Зографа и епископа Јерисоса, започет пред судом деспота Угљеше.[200] Суд солунског митрополита је у ствари у суђењу учествовао утолико што је, на тражење Јована Угљеше, саслушао сведоке који су се тада налазили у Солуну и под претњом одлучења црквеног добио њихове исказе, које је потом деспотов дворанин кир Никита Педијасим поднео суду Јована Угљеше. Акт солунских достојанственика представља само извештај о саслушању сведока о спорној земљи.[201] Правни ток парнице између Зографа и епископа Јерисоса сведочи не само о томе колико је, природно, био испреплетан живот деспотових и василевсових поданика, већ и како су институције у деспотовој „Србији" и у Солуну нормално функционисале једне поред других.

Сачувани су подаци о још једној парници у коју су били уплетени Светогорци, монаси Ватопеда, парници која сведочи о великој испреплетаности судова и власти Серске државе и Византијског царства. Васељенски судија Ромеја Теофилакт Дермокаит пресудио је у јулу 1366. године у корист Ватопеда у спору који су монаси водили против паниперсеваста Стефана Калотета, дворанина византијског василевса.[202] Из документа се види да је спор израстао из сукоба и суђења између паниперсеваста и великог доместика Србије Алексија Раула, пошто је Калотет одбијао да врати суму од 2100 перпера и појас на име ствари које је Раул својевремено дао свом покојном зету Ангелу, Калотетовом сину. У два маха паниперсевасту је судски наложено да обештети великог доместика — прво оризмом царице Јелене, а потом пресудом светогорског протата. По пресуди протата Калотет је исплатио дуг, али не у целости. Пошто је манастир Ватопед тада преузео јемство за паниперсеваста, Алексије Раул је почео да грубо притиска манастир, отеравши чак у једном тренутку и њихову стоку у Сер. Коначно, манастир се обратио васељенском судији Дермокаиту да би рашчистио спор са Калотетом чијом су кривицом монаси били оштећени. Пресуда је донета у корист Ватопеда, који заиста и није био крив за дуговања свог братственика Калотета, али не знамо да ли је паниперсеваст коначно извршио све на шта га је суд обавезао.

Већ је одавно напоменуто да тај судски случај представља још једну илустрацију уске повезаности између византијских и српских установа у „странама грчке земље".[203] Очигледно је да су се завађене стране обраћале суду тамо где им је било најзгодније. Алексије Раул, угледни великаш на српском двору, прво је затражио правду од царице Јелене. Пошто Раул није могао да натера Калотета у

---

[199] Docheiariou, № 34, 35, 36 и 38.

[200] Види горе.

[201] Zographou, № 44.

[202] *Мошин,* Акти, 156—163. О целом случају *Острогорски,* **Серска област,** 123.

[203] *Острогорски,* Серска област, 123—124.

Ватопеду да поступи по царичиној оризми, спор је разматран пред протом и светогорским сабором. Ватопед је потражио на крају поравнање од Калотета пред васељенским судијом Ромеја зато што је Калотет напустио манастир и из акта видимо да је присуствовао парници.

Теофилакт Дермокаит, „слуга моћног и светог нашег господара и цара", у свом акту, природно, помињући Јована V користи уобичајену формулу поданика византијске круне, али, говорећи о првој пресуди, оризми царице Јелене, њу назива преузвишена царица Србије. У томе нема заиста ничег зачуђујућег, пошто је и сâм василевс само годину дана раније у својој хрисовуљи такоословио удовицу српског цара. Међутим, врло је занимљива чињеница да је велики доместик Србије, дворанин и изгледа и рођак цара Стефана, кефалија Зихне,[204] тако безобзирно настојао да од јемца, манастира Ватопеда, наплати оно што је потраживао од василевсовог дворанина, паниперсеваста Калотета. Видели смо да је у спору са Хиландаром други угледни великаш српског двора, такође Византинац који је прешао у српску службу, своје захтеве заснивао на фалсификованом тестаменту и да, пошто је превара откривена, ипак није одговарао. Алексије Раул је, међутим, безобзирно узео манастирску стоку и наносио другу штету имањима Ватопеда покушавајући да од монаха наплати Калотетов дуг. Не знамо колико је тако самовољно принудно наплаћивање дуговања од јемца било законито, али оба случаја показују да светогорска имања у Серској држави, и поред српских и византијских судова, нису била поштеђена чак ни од људи који су носили највише титуле на српском двору у Серу.

Светогорци су Стефана Уроша и царицу Јелену називали и ромејски владари, а од тренутка када је Јелена постала практично једини господар Серске државе увек су је називали света и моћна наша царица и господарица.[205] И деспота Јована Угљешу светогорски монаси су сматрали за свог владара називајући га „пресрећни господар наш кир Јован Угљеша". Истовремено, међутим, светогорски протат једну оризму Јована V назива божанственом и поштовања достојном, а василевса уобичајеном формулом — моћни и свети господар и цар.[206] Тако се својеврсно двојство власти о којем смо говорили да је било присутно и у време Стефана Душана и даље осећало у светогорским приликама. У периоду после смрти цара Стефана утолико олакшано што је Стефан Урош, који је до краја задржао своју титулу цара Срба и Грка, практично нестао из Серске области, а царица Јелена и деспот Јован Угљеша су своје титуле ограничавали на „Србију". Тако их је титулисао и цар Јован V. Уосталом, status quo у југоисточној Македонији василевс је признао још 1351. године када је Стефана Душана назвао цар Србије, то је поновио у преговорима са Угљешом у Хрисопољу 1358. године на исти начин титулишући покојног цара Стефана. Титула автократора

[204] О Алексију Раулу, у светлу новооткривеног документа Серске митрополије из децембра 1355. године за манастир Филотеј, в. *Korać*, Charters, 210—213.

[205] Уп. *Острогорски*, Серска област, 4.

[206] Исто, 120.

коју је Јован Угљеша користио у свом потпису указује јасно да је српски деспот себе сматрао за апсолутног господара Серске државе, „Србије“ у византијским царским документима.[207] То је он уистину и био.

Патријарх

Светогорски монаси су се, тражећи правду у својим међусобним сукобима, обраћали и цариградском патријарху. Споменули смо да су монаси Дохијара замолили патријарха Калиста да им потврди келију Калиграфу, пошто су појединци на Атосу оспоравали њихово власништво. То су учинили представници манастира који су дошли у Цариград, а и сâм патријарх је као светогорски монах учествовао у догађајима у којима је Дохијар и стекао сада спорну келију. Дохијар се за помоћ обратио патријарху и због дуготрајног спора око имања сир Мурина у Ермилији — у тренутку када су стигли у Цариград василевс није био у престоници. Спор се отегао и решио га је тек патријарх Филотеј петнаестак година доцније.[208] Видели смо да је патријарх Калист издао Кутлумушу повељу којом је потврдио одредбе изгубљене простагме византијског цара о пореским привилегијама додељеним манастиру.[209] Међутим, још је необичнији захтев монаха Лавре који су у лето 1360. године затражили од патријарха да им потврди поседе на острву Имбросу које су држали на основу царских простагми.[210] Да ли су желели да се ауторитетом патријарха заштите од сметњи које су њиховим поседима причињавали други манастири, иако су их држали на основу царских докумената?

Светогорци су се због имовинских спорова обраћали и локалним епископима. Тако је у јулу 1363. године епископ Полистилона решио свађу између манастира Пантократора и становника Тасоса око манастира Светих Константина и Јелене на острву.[211]

О нешто другачијем случају сведоче и два документа из архиве Есфигмена. У фебруару 1358. године епископ Јежеве је потврдио монасима власништво над малим манастиром Светог Ђорђа званим Паријакос. Есфигмен га је раније добио на поклон од једног од претходника епископових на катедри, уз годишњу накнаду од једне перпере. Монаси су га обновили, добили потврдне исправе неколико епископа Јежеве, патријархов акт, простагме и хрисовуље.[212] У децембру 1359. године на молбу Есфигменаца и митрополит Сера Јаков издао им је сличну исправу и потврдио Есфигмену мали манастир Паријакос.[213] Тако је акт локалног епископа Јежеве потврдио и серски

[207] Тако се потписао на својој повељи из фебруара 1369. године којом је пресудио у спору Зографа и јерисоског епископа, *Соловјев-Мошин*, № 36. Види и *Острогорски*, Серска област, 19 и 82.
[208] Docheiariou, Nos 31, 32, 39 и 40.
[209] Kutlumus, № 22.
[210] Lavra III, № 138.
[211] Pantocrator, № 4.
[212] Esphigménou, № 25.
[213] Esphigménou, № 26.

митрополит, као највиши црквени достојанственик у области у којој се налазио поклоњени посед.

Монаси су своје имовинске интересе бранили и пред цариградским патријархом и њему потчињеним епископима, али и пред серским митрополитом и његовим локалним епископом који са васељенском патријаршијом нису могли да имају никакве везе. У духовном погледу, међутим, Света Гора је, као и у време власти цара Стефана, и даље била под јурисдикцијом патријарха у Цариграду, као и епископ Јерисоса. То потврђују подаци које доноси једно недатирано писмо патријарха Калиста монасима Лавре, настало највероватније у време када се други пут налазио на патријаршијском трону, 1355—1363. године.[214] У договору са синодом патријарх је поручио Лавриотима да одмах из манастира истерају шесторицу монаха, на челу са бившим игуманом Нифоном, пошто су били узрок великом расколу у манастиру. Радило се о озбиљним и дуготрајним сукобима и то није било први пут да је патријарх позивао на мир. Из сачуваних извора види се да је и шездесетих година Лавру потресао унутрашњи сукоб. Прво због монаха Мојсија Фаркаса, а затим због међусобних распри између Прохора Кидона и игумана Јакова Триканаса, које су се завршиле 1368. године одлучењем Кидона због антипаламизма.[215] Тако су и патријарх и Калист и његов наследник на патријаршијском престолу Филотеј имали много муке да уведу мир у најугледнији светогорски манастир растрзан унутрашњим сукобима.

Говорећи о односима српске и византијске цркве после освајања и одлучења цара Стефана и њиховим последицама у југоисточној Македонији, видели смо да нису имале тако драматичне размере какве им је дала познија традиција. Раскол није утицао на живот Свете Горе док се налазила под влашћу Стефана Душана, а из управо споменутих извора види се и да је у време његових наследника у Серу Атос и даље нормално живео између серског митрополита и васељенског патријарха. Преговоре о измирењу, прекинуте смрћу патријарха Калиста на двору царице Јелене, наставио је деспот Јован Угљеша брижљиво припремајући рат против Турака.[216] Измирење је постигнуто 1368. године, када га је деспот прогласио својом повељом, али цариградски патријарх је измирење прогласио тек у пролеће 1371. године када је и поставио митрополита Драме за свог егзарха у деспотовој Србији.[217] Међутим, један акт патријарха Филотеја из 1368. године упућује нас да се поново позабавимо положајем Свете Горе између двеју цркава, у ствари односима Атоса и епископа Јерисоса.

Априла 1368. године патријарх и синод су разматрали жалбе епископа Јерисоса против светогорског прота. Епископ се пожалио патријарху Филотеју да му прот прави велике неприлике и присваја себи његова архијерејска права.[218] Наиме, прот је доводио на Свету

---

[214] Lavra III, № 135.
[215] О тим распрама које су дуго потресале манастир в. Lavra IV, 38—41.
[216] О томе детаљно *Острогорски,* Серска област, 129—136.
[217] ММ I, 553—555 и 558—560, уп. *Острогорски,* Серска област, 136—137.
[218] ММ I, 555—557.

Гору свештенике рукоположене од Срба, преотео је епископску катизму у Кареји и архијерејски штап, забранио му је да врши службу на Атосу, штавише да без дозволе прота уопште улази у Свету Гору и врши хиротонију, а наредио је да се при богослужењу прво помиње његово, а тек затим епископово име. Патријарх и синод су у свему дали за право епископу, позивајући се на каноне који епископу јемче архијерејска права у његовој дијецези. У погледу свештеника рукоположених од Срба патријарх је показао много више уздржљивости од нервозног и озлојеђеног епископа који је питање изнео као прву међу својим жалбама. Филотеј о томе говори тек на крају свог акта и позива Светогорце да не примају свештенике хиротонисане од Срба док се не врате његови посланици из Србије и јаве да ли је постигнуто црквено измирење.[219]

Изгледало би, судећи према патријарховој повељи, да је у позадини сукоба Светогораца и њиховог епископа била шизма између српске и цариградске цркве и да су се на супротним странама нашли прот Србин и Цариграду потчињени локални епископ Јерисоса. На сличан закључак упућивали би и подаци једног нешто познијег српског наративног извора — житија старца Исаије.[220] Према аутору житија угледног српског Светогорца, раскол је довео и до тога да су Грци на Светој Гори одбијали да причешћују српске „свештеноначелнике" и да су много хулили и да је била велика злоба.

Међутим, то су и једини подаци који су упућивали на негативне последице црквеног раскола међу светогорским монасима. Вести из житија старца Исаије треба примати са великом резервом, пошто се ради о тексту насталом у српским црквеним круговима где је већ почела да се образује негативна традиција о расколу изазваном политиком цара Стефана и да се управо на том месту у извору говори о Исаијиној мисији која је довела до измирења Пећи и Цариграда, при чему се највећа заслуга приписује Исаији.

Давида, који је наследио митрополита Јакова, срећемо као епископа Јерисоса у новембру 1366. године како учествује у раду протатског суда који је решавао спор између Хиландара и Зографа. Изгледа да је чак председавао судом заједно са протом, али је епископово име наведено после протовог.[221] Годину дана касније, крајем 1367. године епископ Давид је учествовао у суђењу у Лаври где је осуђен Прохор Кидон и почетком 1368. године због те одлуке отпутовао заједно са атоском делегацијом у Цариград.[222] У фебруару 1369. године, значи скоро годину дана после деспотове повеље у којој је Јован Угљеша покајничким тоном пуним осуде за поступак покојног цара Стефана прихватио измирење цркава и потчинио се васељенском патријарху, пред деспотовим судом епископ Давид је изгубио парницу против Зографа и поред тога што се позивао на патријарховог егзарха који је претходно донео одлуку у његову

[219] *Острогорски*, Серска област, 117—118.

[220] *Трифуновић*, Инок Исаија, 75.

[221] Chilandar I, № 52, Острогорски, Серска област, 118.

[222] *Papachryssanthou*, Évêché, 393.

корист.[223] Видели смо да су у раду суда учествовали не само многи светогорски игумани, већ и обични монаси, блиски серском деспоту.

И ако ближе погледамо епископову жалбу патријарху, видећемо да све упућује да се радило о сукобу Светогораца и епископа, о заоштреној супротности која је, као што смо већ спомињали, постојала од тренутка када је Андроник II Палеолог 1312. године потчинио Атос васељенском патријарху. Давидов претходник на катедри Јерисоса, Јаков, успео је да избори положај који ранији епископи нису имали у односу на Свету Гору и да вероватно остварује сва права која су иначе припадала епископима у манастирима њихових дијецеза. Он је једини и носио титулу митрополита, очигледно њему лично додељену. Света Гора у његовој титули није представљала само празну формулу — углед и утицај на Атосу били су му врло велики. Арбитрирао је у споровима монаха, имао је своју катизму у Кареји, хиротонисао је свештенике, а и из других извора наслућујемо да је ауторитет прота ослабио у то време.[224] Међутим, од средине XIII века, када је епископ Јерисоса први пут уврстио Свету Гору у своју титулу, а нарочито после 1312. године, монаси су се стално борили против епископа. У тренуцима када су били слаби признавали су му извесна права, да би их у првој прилици оспоравали и негирали сваки ауторитет Јерисоса на Светој Гори.[225] То се десило и после смрти митрополита Јакова када су Светогорци, искористивши свакако и непосредну српску власт и заштиту коју су уживали за своје старе привилегије, према епископу Давиду заузели став који су од старине имали према прелату Јерисоса. Он се пожалио патријарху, као што су то чинили и његови претходници пре српског освајања Халкидике.[226]

Ни питање хиротоније на Светој Гори и улоге епископа Јерисоса није се јавило први пут 1368. године. Светогорци су изгледа одувек имали право да се за хиротонију обрате било коме од епископа.[227] Тиме је, практично, епископу Јерисоса оспорено једно од основних права које су епископима гарантовали црквени канони — право да рукополажу свештенике у својој дијецези.[228] И после 1312. године, када су Света Гора и њени манастири потчињени непосредно патријарху и када су монаси после дугих преговора једино пристали да помињу име епископа Јерисоса у службама, изгледа да је хиротонија обављана према старом обичају.[229] Других разлога да не при-

[223] Види напред.

[224] *Papachryssanthou*, Hiérissos, 406—409.

[225] *Papachryssanthou*, Évêché, 376—377.

[226] Ibidem, 376 — тако је још око 1306. године патријарх Атанасије пребацио Светогорцима да се не потчињавају епископу.

[227] *Papachryssanthou*, Évêché, 375.

[228] Према 35. апостолском правилу забрањује се епископима да рукополажу свештенике ван својих граница — дакле у дијецезама других епископа. В. *Г. А. Ралис и М. Потлис*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, Τομ. 2, Атина 1852, фототипско издање 1966, 47. *Н. Милаш*, Правила православне цркве с тумачењем, I, Нови Сад 1895, Апостолска правила, № 35.

[229] После дугих преговора 1312. године монаси су пристали, потчињавајући се патријарху непосредно, једино да помињу епископа Јерисоса у служби. Једини податак који имамо о његовом хиротонисању свештеника на Атосу је из 1338—41. године, када је епископ рукоположио филотејског монаха Дионисија, будућег оснивача манастира Диноисијата. В. *Papachryssanthou*, Évêché, 377.

хвати јеромонахе који су свој свештенички чин добили у српској цркви епископ Јерисоса није могао да има. До раскола није дошло због црквених или догматских разлика, већ искључиво због самовољног уздизања српске цркве на степен патријаршије и јурисдикције над дијецезама у освојеним областима. У духовном погледу Пећ је остао у пуној заједници са осталим православним помесним црквама.[230]

Иако је и са̂м био светогорски монах, патријарх Филотеј у свом акту говори о правима епископа Јерисоса на Светој Гори као да су постојала и поштована одувек. Његова одлука је без сумње канонски заснована, али се косила са привилегијама које је уживао Атос. Борба између Светогораца и епископа се наставила без обзира на Филотејеву повељу. Потписујући се на два тестамента Харитона у Кутлумушу прот је оба пута, 1369. и 1370. године, свој потпис ставио испред епископовог.[231] У септембру 1371. године монаси Лавре су у сукобу са епископом и одбили су да му се потчине. Борба се наставила и после обнове византијске власти на Светој Гори. У марту 1391. године нови прот који је отишао на хиротонију у Цариград затражио је од патријарха да добије писмену потврду да епископ Јерисоса нема никаква права на Светој Гори, осим да му се на служби спомиње име, и да ради хиротоније свештеника Светогорци могу да се обрате било ком епископу. Одлука патријарха Филотеја из 1368. године није спомената ни речју.[232] То је оставило простора за даље сукобе и патријарх Антоније је у октобру 1392. године био принуђен да изда нови акт. Сада је нови прот при доласку у Цариград затражио да се поништи Филотејев акт из 1368. године. Патријарх је објаснио да су тада епископу Јерисоса дата права на Светој Гори због српске власти.[233] Ма колико изгледало вероватно да је цариградски патријарх и тако настојао да се бори за своја узурпирана права у областима под српском влашћу, у светлу дуготрајне борбе Протата против локалног епископа, Филотејев акт је ипак само епизода, а питање хиротонисаних од Срба само повод. У тренутку када је патријарх Антоније потврдио старе привилегије Свете Горе у односу на епископа Јерисоса Халкидика је већ десетак година била под Турцима, влашћу која никако није могла да се упореди са власти православних српских владара организованом практично потпуно по ромејским узорима. То патријарху није сметало да Атосу врати потпуну независност у односу на локалну црквену организацију, одузету тобоже због српског присуства у југоисточној Македонији.[234] У сваком случају, Светогорци су успе-

---

[230] Апостолско правило 68 изричито забрањује друго рукоположење, а у пракси православне цркве нису поново рукополагани чак ни неки свештеници који су прилазили Цркви из заиста јеретичких заједница. В. *Ралис-Потлис*, Σύνταγμα, 87, *Милаш*, Правила православне цркве, Апостолска правила, № 68.

[231] Kutlumus, Nos 29 и 30.

[232] *J. Darrouzès*, Deux sigillia du patriarche Antoine pour le prote de l'Athos en 1391 et 1392, Ἑλληνικά, 16 (1958—59) 139—141. В. *Papachryssanthou*, Évêché, 379.

[233] *Darrouzès*, Deux sigillia, 141—145. В. *Papachryssanthou*, Évêché, 379—380.

[234] *Papachryssanthou*, Évêché, 380.

ли и независност Атоса од епископа Јерисоса више се није доводила у питање.

Цео ток спора око архијерејских права између монаха и епископа потврђује да српска управа на Светој Гори није ништа променила у односу Атоса и цариградске патријаршије. „Србопроти“ су се борили за старе светогорске привилегије, а присуство српске власти у Серу није им у томе било посебно корисно. Сукоб је избио практично двадесет година после српског освајања. Митрополит Јерисоса Јаков је све до своје смрти, нешто пре 1365. године, вероватно задржао сва своја права на Атосу. Долазак новог епископа монаси су искористили да негирају све оно за шта се Јаков изборио. Очигледно успешно и поред свих интервенција патријарха Филотеја.

7. ВИЗАНТИЈСКА РЕАКЦИЈА

Погибија деспота Јована Угљеше у бици на Марици 26. септембра 1371. године значила је и пропаст његове Серске државе. Кобне последице велике турске победе, највеће и најсудбоносније пре коначног слома Балкана, биле су далекосежне, али хришћанске државе на Полуострву их нису осетиле непосредно после битке. Турци су поселили изгледа само најисточније делове Угљешине државе — на левој обали Месте. Њену западну територију — између Струме и Вардара, заузели су Јован и Константин Драгаш и тако је задржали под српском влашћу.[235] Са̂м Сер и Халкидику посео је византијски деспот Манојло Палеолог, намесник Солуна. Он је већ новембра 1371. године ушао у Сер, а Јован V му је даровао градове југоисточне Македоније и тесалијског приморја у доживотно власништво својом хрисовуљом.[236] У китњастој аренги у многе похвале Манојлу убраја се и то што је успео да ослободи многе градове „српског јарма“.[237]

О „варварској тиранији и неправди“ цара Стефана који је „отимао ромејску слободу и поредак“ говорила је већ и повеља коју је о измирењу са цариградском црквом издао у марту 1368. године деспот Јован Угљеша.[238] Документ који је саставио реторски учени Византинац пун је и других неумерених израза и необузданих тешких речи о гресима цара Стефана. Деспот Угљеша, свестан да речи треба да оставе звучан утисак, али да у суштини мало значи и још мање обавезују, потписао је, и то српски, повељу, ни не помишљајући да врати византијском цару оно што му је било одузето.

Ако су радост и гордост победника, реторска ученост састављача и свечани карактер споменута два документа налагали да се таквим речима говори о српској власти, дуго потискивано огорчење оних који су пред Стефаном Душаном напустили освојене

[235] *Острогорски,* Серска област, 143—144. О ширењу области браће Драгаш после Маричке битке в. *Михаљчић,* Крај српског царства, 201—215.

[236] *Острогорски,* Серска област, 144.

[237] Исто, н. м.

[238] *Соловјев-Мошин,* № 35; в. *Острогорски,* Серска област, 135.

области или остали без својих поседа преточило се после тридесет година у горке речи, и оне реторски уобличене, о већ прошлом времену српске управе. Тако је 1373. године велика доместикиса Ана Палеологина Кантакузина испричала у свом документу како је изгубила своје очинско имање у доба српске власти, а када се коначно вратила власт Ромеја, нашла га је пропало и запустело.[239] Док је она споменула „неправичне руке“ у којима се нашло њено имање, Манојло Девлицин, који је слично прошао са својим поседима, пун горчине говори о српској „тиранији“ и неправедно одузетим имањима од законитих власника.[240] Међутим, најоштрији су били састављачи акта серског митрополита Теодосија августа 1375. године којим је манастиру Алипију поново досуђено једно имање, о чему је још 1341. године донета пресуда, али због српске власти није могла да буде извршена.[241] Ту се говори о „противзаконитом господству Трибала“ над државом Ромеја и о томе како је „божјом милошћу мрак нестао и правда засијала и моћни и свети наш господар и цар поново преузео власт које је био лишен.“[242]

Међутим, промене које су наступиле пошто је „правда засијала“ нису ни издалека биле тако крупне као што би се на основу победоносних речи споменутих докумената могло да закључи. Серски митрополит који је потписао акт из 1375. године био је Србин Теодосије. Он се и потписао српски, а испод њега свој потпис је ставио и слуга византијског цара Алексије Асан који је десет година пре тога потписао један акт као слуга и нећак српске царице.[243] Сачувани су подаци о још двојици локалних великаша који су после 1371. године прешли у службу византијског василевса. Обојица су били Византинци који су 1345. године прихватили власт Стефана Душана и задржавши положаје служили српског цара, да би после пропасти Серске државе поново пришли Јовану V. То су велики контоставл Георгије Исарис, који је своју последњу титулу добио по поновном преласку у службу византијског цара, и кир Дука Коресис.[244] Изгледа и да је светогорски прот Теофан, највероватније Србин, обављао своју дужност после повратка Атоса у византијске руке.

Очигледно је да се после византијске „реконквисте“ десило исто што и четврт века раније, после освајања Стефана Душана у југоисточној Македонији. Локална властела и црквени достојанственици прихватили су нову власт и задржали своје поседе и повластице, утолико лакше што се радило углавном о Византинци-

---

[239] Docheiariou, № 42. Види прво поглавље.
[240] Docheiariou, № 48.
[241] Kutlumus, № 33.
[242] В. *Острогорски*, Серска област, 125; *A. Laiou*, In the Medieval Balkans: Economic Pressures and Conflicts in the Fourteenth Century, Byzantina kai Metabyzantina Vol. 4, Malibu 1985, 155.
[243] Одлука суда Серске митрополије у спору Есфигмена и Ксенофона од августа 1365 — Esphigménou, № 27; в. *Острогорски*, Серска област, 125.
[244] О Исарису *Острогорски*, Серска област, 98, о Дуки Коресису *Korać*, Charters, 209—210.

ма. Додуше, било је међу њима и Срба. Колико су мудрије поступили они који су, прихвативши власт Стефана Душана, остали на својим имањима и уживали милост српског цара, показује нам судбина бар дела оних који су, оставши верни василевсу, у јесен 1345. године напустили југоисточну Македонију.

Велика доместикиса Ана Кантакузина је по повратку затекла свој посед у Маријани тако опустео и пропао да је решила да га прода манастиру Дохијару по повољној цени. Баштински посед Манојла Девлицина Срби су одузели и та неправда је потрајала док Ромеји нису поново освојили земљу. Иако је цар ослободио својом хрисовуљом све наследне поседе који су неправедно одузети, а Девлицину издао и посебну простагму, он је своје имање у Ермилији које се налазило између поседа Дохијара уступио манастиру и за узврат добио три аделфата и обезбедио помен. Из његовог акта се не види коме су Срби дали одузето имање, али чини се да се тако лако одрекао своје баштине због тога што су Дохијарци проширили своје околне поседе и на његов. Слично се десило изгледа и Јовану Кацари који је 1373. године изгубио спор против Дохијара, пошто није могао да докаже да је био пуноправни власник имања које је заједно са још неким поседима преузео манастир. Алексије Палеолог такође није могао да покаже исправе о власништву над селом Јанчишта које је изгубио за време српске власти пред којом је побегао. Цар Стефан је имање приложио Светом Пантелејмону, што је потврдио и цар Јован V својом хрисовуљом. Иако је василевс после обнове своје власти на Халкидици издао оризму о враћању имања која су одузета, али само ако је стари власник имао пуноважан документ, а Алексије Палеолог је сва своја акта изгубио у турском ропству, био је принуђен да се одрекне села у корист манастира. За узврат му је манастир обезбедио један аделфат.[245]

Споменути документи нам доносе врло важне податке о ситуацији која је владала на територији Серске државе по њеном повратку под скиптар Јована V. На своја имања су се вратили они поседници чија земља није у периоду српске власти била поклоњена другом, пошто је, очигледно, била конфискована. О неспоразумима око имања која су у међувремену прешла у посед других обавештен је и цар који је затим издао хрисовуљу о ослобађању свих неправедно одузетих наследних имања. Међутим, из приче Алексија Палеолога видимо да је царском оризмом одређено и да се то учини једино ако стари власници поднесу документа којима могу да докажу своје право на спорни посед. Њему, као ни Јовану Кацари, то није успело пошто нису имали потребне акте. Манојло Девлицин, иако је стекао чак и посебну простагму за свој посед, ипак је решио да се одрекне имања. То је урадио иако се за њега очиглед-

---

[245] О та четири случаја види прво поглавље. *A. Laiou*, In the Medieval Balkans, 156, истиче да је одређени број византијских аристократа дошао у конфликт са новом влашћу због последица српског освајања, пошто су њихови економски интереси били у супротности са интересима српске аристократије. Рекло би се да је до конфликта дошло пре а не после српског освајања — наиме земљу су изгубили они међу византијским великашима који нису прихватили српску власт, већ су остали верни византијском василевсу.

но дуго борио — његов акт је издат пуних десет година после битке на Марици. Светогорци су успевали да задрже земљу протераних Византинаца добијену од српске власти на поклон.

Повратак византијске власти омогућио је и да се обнове и стари спорови. Тако је породица Георгија Исариса обновила спор који је тада већ покојни велики контоставл изгубио против Хиландара 1366. године и да постигне нагодбу са монасима.[246] Са друге стране, Алипијски манастир је обновио спор против кир Дуке Коресиса, некадашњег дворанина цара Стефана, око власништва над земљом Клопотица која је припадала манастирском метоху Христа Спаса у Серу.[247] Још 1341. године донета је пресуда према којој је Коресис обавезан да врати спорно имање манастиру, али није извршена пошто је област пала под српску власт. Ствари нису ипак текле једноставно, нити је Коресис прешавши у српску службу свој нови положај искористио да не изврши пресуду. Процес је настављен пред судом црквених архоната Сера и пошто је Коресис доказао да је спорно имање купио, пресуђено је у његову корист, о чему је и игуман Алипијског манастира издао свој акт. Међутим, на обновљеном процесу 1375. године Дука Коресис више није могао да покаже кључну купопродајну исправу и због тога је пресуђено да спорна земља припада манастиру према одлуци из 1341. године. Предност је дата пресуди васељенског судије, али тек пошто је у Солуну испитано правно питање њене ваљаности и застарелости пресуде и пошто је поништен документ са игумановим потписом због тога што га нису потписали и други монаси.

И на самој Светој Гори једини „потреси" које је донела обнова византијске власти били су имовински спорови. Тако је обновљен дугогодишњи спор Хиландара и Зографа око Хандака, иако је 1366. године прот са сабором пресудио у корист српског манастира. Митрополит Зихне је 1378. године коначно пресудио у корист Хиландара.[248] Судили су се дуго међусобно чак и монаси Хиландара и њихова сабраћа из пирга Светог Василија, што је окончано пред митрополитом Сера 1388. године.[249]

Међутим, највише жучи међу Светогорце је унело питање протатских келија уступљених манастирима у време српске власти. Прот Герасим је наредбе о враћању уступљених келија Протату добио и од цара и од патријарха. Оба сачувана акта — о келији Јована Хризостома званој Јонина, уступљеној бившем проту Теодо-

---

[246] Chilandar I, № 154, *Острогорски*, Серска област, 98.

[247] Kutlumus, Nos 19, 32, 33 и 34, в. *Korać*, Charters, 210. *A. Laiou*, In the Medieval Balkans, 155, сматра да је Дука Коресис задржао спорни посед само захваљујући српским владарима у Серу — међутим не истиче да је до новог суђења, после Коресисове жалбе, дошло и пре српског освајања, као ни да је ново суђење одржано и у време српске власти и да се игуман Алипијског манастира одрекао земље у Коресисову корист. Кир Дука Коресис је несумњиво добио спор зато што је био дворанин српског цара, али на легалан начин, после суђења и легитимне судске одлуке.

[248] Chilandar I, № 157. О спору око Хандака постоји обимна литература. Види последњи чланак посвећен тој теми — *M. Živojinović*, Chantax et ses moulins, ЗРВИ 23 (1984) 119—139. В. и *A Laiou*, In the Medieval Balkans, 154.

[249] Chilandar, I № 158. В. *М. Живојиновић*, Хиландар и пирг у Хрусији, 76—78.

сију, па Алипијском манастиру, и келији Плака, датој Хиландару, прот је издао тек 1375. године, што би говорило да су одлуке из Цариграда стигле ипак неко време после обнове византијске власти.[250] И ова два документа говоре о уступцима који су учињени манастирима — остављени су им поседи и поред цареве наредбе. Шта је било са осталим келијама које је Протат уступио пре 1371. године — не знамо.[251]

Алипијски манастир је добио спор против Коресиса зато што он није више имао судску пресуду серског митрополита донету у време српске власти. Наравно, немогуће је рећи како би процес текао да је Коресис поднео тражени документ, али очигледно је да је сматран за пуноправан. Уосталом, и одлука васељенског судије из 1341. године коју су монаси приложили била је подвргнута детаљној судској провери, да би се утврдила њена аутентичност.[252] Сачувало се још података који потврђују да су после обнове византијске управе повеље српских владара и њихових чиновника задржале своју пуну правну снагу. Тако су 1386. године, у време када је Сер већ био у турским рукама, монаси Кутлумуша у спору против Лавре поднели као доказ оверене копије даровних аката цара Стефана, Радохне Бранковића и деспота Јована Угљеше.[253] Због тога су се документи српских власти и сачували у толиком броју у архивима светогорских манастира. Правне компликације после слома српске власти могли су да изазову само поседи које је Стефан Душан конфисковао оним великашима који су напустили област и потом поклонио манастирима, а нарочито она имања која је потом својим хрисовуљама монасима потврдио и Јован V. На жалост, немамо података о томе шта се дешавало у таквим случајевима. Алексије Палеолог, чије је село Јанчишта приложено после конфискације Светом Пантелејмону потврдио хрисовуљом и василевс, изгубио је сву своју архиву, па тако није морало да се пресуђује која је од хрисовуља Јована V Палеолога правно јача — она која манастиру потврђује имање или она коју је издао после 1371. године и којом се наређује да се законитим власницима врате неправедно одузета имања.

Византијски документи настали после обнове василевсове власти у Серу и на Халкидици не чувају само опоре и тешке речи о српској управи оних који су изгубили своја имања и чија су права

[250] Манојло Девлицин у свом акту манастиру Дохијару, Docheiariou, № 48, 7—9, изричито каже да је цар сазнао о неправедно одузетим имањима световних власника, па је зато издао своју хрисовуљу која се односила на сва таква имања.

[251] Видели смо да је документ којим се келија Макру уступа деспоту Јовану Угљеши у зиму 1371. године да би ту основао свој манастир сачувала у архиви манастира Ксенофона, Xénophon, № 31. Да ли је Ксенофон добио тај мали манастир и када, не може да се утврди. Види и стр. 174.

[252] Сачувано је писмено мишљење великог хартофилакса Солуна, настало пре августа 1375. године, Docheiariou, № 32, којим је на молбу кефалије Сера Манојла Дуке Тарханиота потврђена правна ваљаност акта васељенског судије из 1341. године.

[253] О томе се говори у акту патријарха Нила о спору два манастира око Вернарова, Kutlumus, № 38, 32—34.

повређена. Светогорци нису заборавили доброчинства српских владара. Игуман Кутлумуша и потом светогорски прот и митрополит Угровлахије говори у своја три тестамента, издата 1370. и 1378. године, о даровима благоверних царева ромејских и српских, пресрећног деспота Јована Угљеше, његовог таста кесара и Вука и Радохне Бранковића његовом манастиру. Посебно је истакао и да је ради помоћи за откуп монаха из турског ропства одлазио „благоверној и блаженој деспини кири Јелени".[254] Угледног Светогорца је у његовом приватно-правном акту на такав став према српској управи обавезивала једино сопствена савест и осећај захвалности. Међутим, и у већ више пута споменутом званичном акту прота Герасима из 1375. године о потврђивању келије Плака Хиландару осећа се такво расположење. Прот и сабор су чак противно одредбама царске оризме о враћању свих уступљених келија Протату дозволили српском манастиру да је задржи „ради успомене на светог покојног цара (Стефана) и због побожности и мудрости благоверне госпође и деспине наше да се не би она и сувише ражалостила чувши за одузимање те келије".[255] Из Герасимовог акта сазнајемо и да су хиландарски монаси више пута долазили и молили га да им не одузима келију Плака „подсећајући га на многа и велика доброчинства благоверног блаженог цара кир Стефана и замонашене благоверне деспине".[256]

Како је време пролазило и турски се обруч неумитно стезао, Византинцима је постајало све јасније да је пораз деспота Јована Угљеше на Марици означио почетак тешких дана борбе за опстанак. Први су то осетили светогорски манастири. Непосредно после погибије Турци су, снабдевши се оружјем које су запленили у самој бици на Марици, кренули у поход на Свету Гору. На Атосу је завладала паника, многи монаси су побегли, али интервенцијом латинских лађа и уз помоћ великог примикирија Јована Палеолога Турци су одбијени.[257] Дугорочне последице биле су још теже. Из простагме цара Манојла II Палеолога издате 1408. године у Солуну сазнајемо да је „пре много година, одмах после смрти деспота Србије, покојног Угљеше, због навале која је тада настала од стране Турака, а која је била веома тешка и беспрекидна, водећи бригу о општем добру, одлучио да половина метоха светогорских и солунских и просто речено свих буде дата у пронију, како не би сви скупа пропали. Јер је толико очевидно претило оно време и стање ствари".[258] Манојло се надао да ће таква мера бити краткотрајна, али пошто су се прилике још и погоршале, не само да није вратио половину конфискованих имања, већ је био приморан да уведе и нове терете манастирским имањима.

Света Гора је пала коначно под турску власт пре пропасти Царства. Монаси су успели да сачувају свој посебан статус и у

---

[254] Kutlumus, Nos 29, 30 и 36 28. Уп. *Острогорски*, Серска област, 124.

[255] Chilandar I, № 156 21—24.

[256] Chilandar I, № 156, 14—16. Уп. *Острогорски*, Серска област, 126.

[257] О тим бурним догађајима в. *Г. Острогорски*, Света Гора после Маричке битке, Зборник ФФ XI-1 (1970) 277—282.

[258] *Мошин*, Акти, 165. Превод према *Острогорски*, Серска област, 146.

држави Османлија и да обезбеде фермане турских султана.[259] Све до пропасти српске деспотовине на Атос је стизало и сребро из богатих рудника Србије. Међутим, време благостања и процвата неповратно је нестало са погибијом деспота Јована Угљеше и пропашћу његове Серске државе. Врхунац свог процвата, стицајем историјских околности, Света Гора је досегла у време српске власти у југоисточној Македонији. Монаси то нису ни до данас заборавили.

[259] О односу Светогораца према новој власти у време турског поседања југоисточне Македоније в. *N. Oikonomidès* Monastères et moines lors de la conquête ottomane, Südostforschungen XXXV (1976) 1—10.

ЕКСКУРС

ТРАГОВИ СРПСКЕ ВЛАСТИ НА СВЕТОЈ ГОРИ — ГРАДИТЕЉСКА ДЕЛАТНОСТ, ПРЕДАЊЕ

Стефан Душан и Јован Угљеша су захваљујући својим великим прилозима стекли ктиторска права у неколико светогорских манастира. Цар Стефан је постао други ктитор Есфигмена и Светог Пантелејмона, уписан је као ктитор у Синодик манастира Лавре и у Поменик светогорског Протата, а и у Хиландару је као наследник круне Немањића уживао ктиторска права. Деспот Угљеша је основао манастир Симонопетру, а многи дарови Ватопеду вероватно су му донели и право да се назове други ктитор. Биће занимљиво да погледамо да ли се ктиторска делатност српских владара исцрпљивала у прилагању нових поседа и новчаних прихода и да ли су се очували трагови њихове градитељске делатности о којој има сведочанства у сачуваним документима.

Подизање параклиса Светих Арханђела, четвртасте једнокуполне црквице северно од католикона и пирга светог Саве у дворишту Хиландара, предање везује за Стефана Душана. У параклису се није сачувао ни натпис ни било какав други траг који би указивао на царево ктиторство. Ипак, сачуване фреске у ходнику црквице својим стилским одликама упућују на закључак да их је сликао исти мајстор који је радио и живопис у цркви Светог Јована Претече на Меникејској гори.[1] Пошто је утврђено да су фреске у манастиру више Сера настале у седмој деценији XIV века,[2] то би зидну декорацију хиландарских Светих Арханђела везивало за време деспота Угљеше и представљало би посредну потврду историјске заснованости хиландарског предања. И избор патрона параклиса, светих Арханђела, говорио би да је њен ктитор био цар Стефан, чији је велелепни маузолеј код Призрена био посвећен управо небеским ратницима. У сачуваним царевим повељама нема

[1] Хиландар, 106.

[2] *Суботић—Кисас*, Надгробни натпис, 170—171.

ни спомена о грађењу црквице Светих Арханђела. У аренги опште хиландарске повеље из 1348. године спомиње се зато да „учини царство ми унутра у манастиру болницу да је покојиште болнима и недужнима“.[3] Негде унутар манастирских бедема цар је вероватно само преуредио неки од постојећих конака и наменио га за боравак болесних и старих монаха. Као што смо видели, Стефан Душан је обезбедио за издржавање манастирске болнице и годишњи приход од 100 млетачких перпера. Повељом је поред новца болници додељен и чамац, за рад и лов, а за сваку постељу годишње и сва потребна одећа и обућа. Данас у Хиландару нема трагова, а ни предања који би указивали на којем се месту налазила царева болница.

У току свог боравка на Атосу царска породица је посетила и карејску келију Светог Саве. Из повеље издате келији види се да је царица Јелена постала други ктитор и да је због тога цар Стефан даровао келији села и поседе у Метохији приложивши и 50 перпера годишњег прихода, као и одређену количину одеће и соли годишње.[4] У хрисовуљама о том дару издатим у Прилепу и Скопљу 1348. године не говори се ништа о томе да ли је царица нешто саградила у Кареји. Међутим, акт Протата којим је у јуну 1353. године келији Светог Саве припојена и оближња опустела келијица Свете Тројице изричито говори да су пре кратког времена монаси подигли пирг да би се заштитили од напада Турака.[5] Подигнуто је цело утврђење — спомињу се пирг, пропиргион и бедеми, а пошто је претила опасност да би Турци могли, уколико опет дођу, да из оближње пусте келијице угрозе сигурност келије Светог Саве, Протат је доделио српским монасима и келијицу Свете Тројице да би тако потпуно обезбедили свој манастир. Очито замашни градитељски подухват утврђивања карејске келије о којем сведочи протатски акт свакако је изведен старањем српске царице после њене посете Атосу. У недовољно испитаном данашњем комплексу карејске келије Светог Саве вероватно би могли да се открију бар трагови утврђења подигнутих 1348—1353. године.[6]

За време своје посете Светој Гори цар Стефан је постао ктитор и Светог Пантелејмона. У српској хрисовуљи коју је даровао угледном манастиру издатој 1349. године цар говори како је манастир „воздвигао, сазидао и укрепио“.[7] Размере градитељске делатности цара Стефана можда ће моћи да утврди истраживање комплекса старог Русика, сачуваног у брду, далеко од обале и данашњег манастира Светог Пантелејмона, сазиданог у новије време.

Других података у писаним изворима о градитељској делатности Стефана Душана на Светој Гори нема. Сачувало се, међутим, једно

[3] Chilandar II, № 38.

[4] Chilandar II, № 39.

[5] Supplementa, № 7.

[6] *С. М. Ненадовић*, Прилог за историју сихастирије св. Саве у Кареји, Хиландарски зборник 7 (1989) 71—89, анализирао је данашње стање. Без археолошког истраживања неће бити могуће ништа сазнати о средњовековном слоју.

[7] Ross, № 47.

предање према којем је српски цар намеравао да у Самарији изгради српски град (полихнион).[8] Самарија је узвишење између Есфигмена и хиландарског пристаништа. На њему су се до данас очували трагови античких грађевина. Хиландарско пристаниште штитио је утврђени манастир Светог Василија са моћним пиргом који је саградио краљ Милутин. Други пирг краљ Милутин је подигао на путу који од пристаништа води ка Хиландару да би тако штитио плодну равницу која се пружала све до обале. У таквом систему одбране није било потребно да се утврђује и узвишење Самарија. Да ли је цар Стефан ипак намеравао да изгради утврђење на том брду јужно од хиландарског пристаништа или, пак, у забележеној традицији не треба ни покушавати тражити зрно истине?

Ктиторска делатност Стефана Душана није се заустављала само на градитељству. Из повеље Светом Пантелејмону сазнајемо и да је цар испунио манастир свим потребним стварима, а царица Јелена је одлучила да постане други ктитор келије Светог Саве пошто је видела „ништету и велије недостатчноје келије цркве те свете". У аренги хрисовуље карејској келији Стефан Душан говори да је свете манастире Свете Горе даровао и украсио различитим даровима, а у општој повељи Хиландару додао је и да је испунио све недостатке тих светих манастира. Да цареве рече нису представљале само реторски украс аренги његових повеља сведочи и нешто до данас сачуваних предмета. У Хиландару је „царско доба оставило највише трагова на иконама и рукописним књигама".[9] Највећи подухват се везује за време и личност игумана Доротеја који је у томе свакако имао велику цареву помоћ. Из шездесетих година XIV века сачувало се више икона — деисис за иконостас главне цркве, две престоне иконе из параклиса Светих Арханђела, рад истакнутог сликара, вероватно из неког од великих византијских уметничких центара.[10] Богато украшене књиге су, осим четворојеванђеља писаног за краља Стефана Душана у јесен 1345. године у Лаври, углавном настале у трећој четврти XIV века.[11]

Неколико предмета у хиландарској ризници предање везује за цара Стефана. „Чаша цара Душана" је, како се показало. немачки рад из XVI века, а његова застава још није довољно испитана.[12] У Хиландару се почетком нашег века чувао и крстолики знак који је, према традицији, Стефан Душан поставио на сâм врх Атоса где се попео јашући на коњу приликом своје посете Светој Гори.[13] Традиција чува и причу о крсту цара Душана који је постављен на путу од пристаништа до манастира, на месту где су монаси сачекали цара приликом његовог првог доласка у Хиландар. И данас се показује и „маслина цара Душана" недалеко од манастира, која према мишљењу стручњака може да потиче из средине XIV века.

---

[8] *Смирнакис*, 638.

[9] Хиландар, 108.

[10] Хиландар, 106.

[11] Хиландар, 110 сл.

[12] Хиландар, 116.

[13] *Смирнакис*, 492.

Боравак цареве породице у манастиру и многи поклони којима је „украсио и испунио“ црквену ризницу оставили су трага и у традицији која се негује у Хиландару. Од многобројних поклона — култних предмета, икона и богато опремљених књига, које је цар Стефан приложио другим манастирима Атоса, међутим, до данас се, колико можемо да судимо по недовољно истраженим ризницама, није сачувало ништа. Једино се у манастиру Филотеју чува „крст цара Душана“ — у сребро богато оковани реликвијар са комадом правог крста, са грчким натписом.[14] Сребрни оков је познији, међутим, могуће је да је реликвију заиста приложио српски цар. У манастиру Светог Пантелејмона сачувало се предање да је скупоцену реликвију — главу светитеља манастирског патрона поклонио Стефан Душан. Према традицији, додуше сумњивој, царица Јелена је манастиру Кастамониту поклонила драгоцену икону Богородице која се и данас чува у манастирском католикону.[15]

Деспот Јован Угљеша је изнад свега био заокупљен двема задужбинама — велике прилоге и бригу показивао је за манастир Светог Јована Претече на Меникејској Гори[16] и за манастир Богородице Косинице код Драме.[17] Ипак, видели смо, његову дарежљивост су осетили и многи атоски манастири. У главној цркви манастира Хиландара сахранио је свог таста кесара Војихну и свог сина јединца малог Угљешу.[18] У његово време су настале фреске у параклису Светих Арханђела и једна не много вредна литијска икона Богородице — копија славне иконе из манастира Богородице Косинице. Деспот је вероватно желео да тако што ближе повеже два велика светилишта у својој држави.[19] У хиландарској ризници се сачувала и мала икона, дуборезни диптих, коју је мали Угљеша добио од серског митрополита, а у чије је сребрне корице деспотица Јелена урезала тужбалицу за својим малим сином.[20]

У дворишту манастира Ватопеда и данас стоји црквица посвећена Светим Бесребреницима коју је подигао Јован Угљеша. Фреске су пресликане половином прошлог века, али је уз деспотов ктиторски портрет поновљен вероватно првобитни натпис. Грађење тробродe црквице датује се у време око 1370. године.[21] Према предању, деспот је у Ватопеду саградио и болницу, а болница коју је подигао у југозападном углу манастира Есфигмена страдала је у великом пожару крајем XVIII века.[22]

---

[14] *Millet, Pargoire, Petit*, Recueil des Inscriptions, № 209.

[15] Kastamonitou, 3.

[16] *Суботић—Кисас*, Надгробни натпис, 178—179.

[17] Хиландар, 118.

[18] Хиландар, 118.

[19] Хиландар, 120.

[20] Хиландар, 120.

[21] *В. J. Ђурић*, Фреске црквице Св. Бесребреника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа, ЗРВИ 7 (1961) 129—130.

[22] *Смирнакис*, 93; *Ћирковић*, Есфигменска повеља, 65.

Деспот Угљеша је основао манастир Симонопетру, али у данашњем манастирском комплексу нема трагова који би сведочили о деспотовој градитељској делатности. У манастиру се једино сачувала икона Богородице коју је приложио српски деспот.[23]

Овај кратак преглед сачуваних и запамћених ктиторских дарова цара Стефана и деспота Угљеше представља само део њихових прилога светогорским манастирима. Када једног дана манастирске ризнице и грађевине буду истражене како ваља, свакако ће се појавити и други трагови које је период српске власти оставио на Светој Гори.

Видели смо, говорећи о документима које је византијска власт издавала непосредно после поновног укључивања халкидичког полуострва у границе Царства, да су већ тада Светогорци говорили о цару Стефану са поштовањем достојним покојног цара. И у познијој традицији, практично све до наших дана, сачувала се врло позитивна успомена на првог српског цара. Поједине од тих прича су записивали истраживачи Атоса у протеклих две стотине година. Највише их се, природно, одржавало у Хиландару. Од предања да је Стефан Душан наредио да се поруше многобројни скитови на хиландарској територији и да њихови монаси пређу да живе у манастиру, пошто је цар обезбедио све потребно, забележеног половином прошлог века,[24] до приче да је цар Стефан саградио пирг у пољу да би царица Јелена која је жудела да посети Свету Гору, пошто никако није могла да роди наследника престола, ипак боравила на Атосу, иако није смела да ступи ногом на светогорско тло.[25] У неколико наврата је забележено предање да је деспот Јован Угљеша саградио Симонопетру пошто је свети Симон излечио његову кћерку, и да је чак у манастиру умро као монах.[26] Половином прошлог века још је у неколико манастира преношена традиција о српским оснивачима — у Дохијару, Ксенофону.[27] Постојало је и предање да су и у Филотеју некада живели српски монаси,[28] а и данас монаси Филотеја често спомињу Стефана Душана. Било би свакако занимљиво позабавити се посебно светогорским предањима о времену српске власти, али и већ на основу непотпуног прегледа традиције која је забележена и објављена може да се закључи да је у основи свих монашких прича тај период светогорске историје, а посебно личност Стефана Душана, остао у изразито повољном памћењу. Једино предање које о Стефану Душану сведочи као о насилнику, кога је, уз то, стигла и брза казна, већ је споменути одломак из зографске „сводне хрисовуље",[29] вероватно настао у време неког од многобројних спорова Зографа и Хиландара око поседа.

---

[23] *Аврамовић*, 77, *Смирнакис*, 588, *Millet*, *Pargoire*, *Petit*, Recuil des Inscriptions, № 525.

[24] *Аврамовић*, 14.

[25] *Dölger*, Mönchsland Athos, 70.

[26] *Барскиј*, 356, *Аврамовић*, 76—77, *Смирнакис*, 588.

[27] *Аврамовић*, 80.

[28] *Аврамовић*, 72.

[29] *Соловјев—Мошин*, 373 227—229.

ЗАКЉУЧАК

Епоха српске власти на Светој Гори несумњиво представља раздобље по много чему особено у атоској историји. Никада раније нису светогорски монаси признали власт православног цара који своју круну није примио из руку васељенског патријарха. Међутим, не губећи из вида неприлике у међусобним односима на Атосу које су и савременици тумачили као последицу српске власти, може да се закључи, чини се сасвим оправдано, да је поштовање светогорске традиције и угледање српске власти на византијске узоре управо најважнија и најупечатљивија одлика „српског раздобља" у светогорској историји.

Стефан Душан је себе сматрао за легитимног наследника „старих и славних царева", за василевса и автократора у освојеним византијским областима које је укључио у нове границе свог српско-грчког царства. Његови нови поданици, међу њима и светогорски монаси, тако су га и прихватили. Српски цар се понашао као прави легитимист. Врло уздржано звучи аренга тзв. опште хрисовуље којом је у новембру 1345. године, још као краљ, потврдио уговор склопљен са Светом Гором непосредно по освајању југоисточне Македоније. Нови господар је врло широкогрудо потврдио све дотадашње привилегије не спречавајући ни да се у светогорским црквама и даље спомиње име византијског василевса. Међутим, убрзо затим Стефан Душан се прогласио и у пролеће 1346. године и крунисао за цара Срба и Грка, цара Србије и Романије. Крунисању у Скопљу присуствовала је и светогорска делегација. Монаси су том приликом добили потврдне хрисовуље за своје манастире — и то је представљало уобичајено понашање Светогораца при промени на престолу још од времена Михајла VIII Палеолога. У аренгама хрисовуља које је потписивао као цар Стефан Душан је свој однос према светогорским манастирима тумачио као израз потребе василевса који тежи да је сличан Богу, да се брине о својим поданицима, нарочито о црквама и манастирима.

И Стефан Урош, ма колико је његова власт у тим областима била поштована више формално неголи стварно, поставља се у односу према Светој Гори као легитимни василевс, наследник цара Стефана. Власт царице Јелене и потом деспота Јована Угљеше у Серу, иако је Душанова удовица и као монахиња носила царску титулу, а Јован Угљеша свој деспотски венац добио од цара Уроша, била је ипак само власт локалних господара. Византинци су Серску државу сматрали за Србију, али српско царство се није простирало ван области које су признавале власт Стефана Уроша, области далеко од југоисточне Македоније.

Светогорци су без оклевања прихватили српску власт и чак својим присуством на крунисању допринели легитимистичким тежњама цара Стефана. У својим документима и после његове смрти, па и после обнове византијске власти, светогорски монаси су увек са поштовањем спомињали покојног светог цара кир Стефана. Царицу Јелену — Јелисавету су називали благоверном госпођом и деспином. Међутим, ни у једном тренутку Света Гора није преки-

дала своје односе са василевсом у Цариграду и у току целог раздобља српске власти може са правом да се говори о својеврсном двојству власти над светогорском заједницом. До сличног закључка може да се дође и када је реч о црквеним односима. Део епископа цариградске цркве, на челу са митрополитом Сера, напустио је своје катедре у освојеним областима. Заменили су их људи које је поставио српски цар, и Срби и Византинци. Међутим, епископ Јерисоса је све време остао без икаквих сметњи под јурисдикцијом васељенског патријарха. Додуше, питање црквене организације само индиректно дотиче Свету Гору која је од 1312. године била под непосредном влашћу патријарха у Цариграду. Односи Светогораца и васељенског патријарха несметано су трајали и у време цара Стефана и његових наследника. Српско присуство светогорски монаси су искористили једино да оспоре епископу Јерисоса права која је, упркос светогорским привилегијама, стекао на Атосу у раздобљу пред српско освајање.

Унутрашња организација светогорске заједнице није у овом раздобљу претрпела никакве промене. Брзе смене прота у време власти цара Стефана и расподела келија великим манастирима појаве су које су присутне и у ранијим раздобљима светогорске историје. Ипак, природно је да је српски утицај порастао. Међутим, он се огледао пре свега у јачању положаја појединих личности везаних за српске владаре унутар светогорске заједнице. Од неколико прота у време цара Стефана само је један несумњиво био Србин и то стари монах великог угледа, али вероватно мале моћи. Али, у другом раздобљу српске власти обојица прота су били Срби. У то време повећао се и број српских монаха на Атосу. Деспот Угљеша је основао један и спремао се да оснује други манастир на Светој Гори. Повећао се и број монаха Срба који су као представници грчких манастира одлазили на двор у Сер. Могло би да се закључи и да је утицај Светогораца у Серу у то време знатно порастао. Виђали смо их у великом броју како учествују у раду не само суда царице-монахиње, већ и пресуђују у споровима вођеним пред судом деспота Угљеше.

Можда и више него о својој самоуправи светогорски монаси су се бринули да обезбеде и увећају своје поседе и њихове привилегије. Српска власт им је омогућила да отклоне штете које је њиховим имањима нанео грађански рат. Цар Стефан им је вратио сва конфискована имања и укинуо плаћање пореза уведених или увећаних у раздобљу непосредно пред његово освајање. Затим је проширио њихове поседе новим поклонима. Због малобројности извора немогуће је утврдити величину тих поклона. Вероватно су били значајни, иако не превелики. Цар Стефан је имањима светогорских манастира подарио потпуни порески и управни имунитет, укинувши и последње порезе којих се византијски цар није одрекао. Манастир Хиландар се од осталих манастира није одвајао по броју нових имања. Велике поклоне добио је од Стефана Душана у Србији и то већим делом још у време док је носио краљевску круну. Стицајем околности раздобље српске власти било је последњи период благостања за светогорске манастире. После рекон-

квисте византијски цареви, притиснути османлијском опасности, прибегли су конфискацијама и смањивању манастирских поседа. Тако је епоха цара Стефана у колективном предању на Атосу остала упамћена у врло добром светлу.

Истраживање предања и, ма колико то било тешко, споменика на Светој Гори требало би да пружи нове податке о времену у којем је Атос био у саставу српске државе. Српски владари су се показали као значајни ктитори. О њиховој ктиторској делатности данас трагова има више у изворима, али вероватно ће историчари уметности и археолози једног дана моћи да их потврде и знатно прошире.

MOUNT ATHOS UNDER SERBIAN RULE (AD 1345—1371)

MOUNT ATHOS UNDER SERBIAN RULE

Introduction

Serbian rule over Mount Athos was a unique historical phenomenon. For the first time in its long history Athos accepted another sovereign's rule of by its own will, having concluded a contract with him. Although Athonite influence on the Serbs had been long and permanent, this relatively short period of Serbian rule over the Byzantine territories is of great importance for the Serbian history. The problem of Athonite — Serbian relations has not been thoroughly investigated. Surviving sources are incomplete, inspite of the fact that many documents, kept in the archives on Mt. Athos, have been available for a long time. Therefore, building up a clear picture of Serbian rule demands a great deal of supposition on the researcher's part. A relatively small number of newly discovered sources and the discrepancy between a large number of individual works dealing with particular problems and the lack of a synthetic study of the "Serbian period" present a challange, but at the same time make the research more difficult.

I TERRITORY AND CHRONOLOGY

During the three-year war, lasting from the summer of 1342 to the autumn of 1345, King Stephen Dušan captured the town of Zihna and the region to the south of it — territories which the Byzantines were never to recover. After the fall of Serres at the end of September in 1345, he seized south-east Macedonia — eastward to the Christopolis gorge, southward to the Strymon valley, and the whole of the Chalcidice. Mount Athos came under his control between 25th of September and the end of November, most probably in October 1345.

The problem of the Serbian eastern borders was solved by G. Ostrogorsky, who showed that the Byzantino — Serbian frontier reached its farthest point in the east only during the reign of the Despot John Uglješa. Two questions arose from the issue of the

Serbian state border in the Chalcidice: did Emperor Stephen capture the whole peninsula or just its eastern part together with Athos in the autumn of 1345, and did the Byzantine state manage to regain its rule over Mount Athos in the autumn of 1350 and to preserve it until the death of Stephen Dušan?

The first question was answered by G. Ostrogorsky a long time ago. There is nothing to be added to his conslusion that after 1345 only Thessalonika remained under Byzantine rule thanks to its strong fortifications.

The issue of the Byzantine "reconquest" several years after Serbian seizure of the Chalcidice was opened after some new Athonite documents had been published, one of them being the prostagma of John V Palaeologos, dating from March 1351. It was G. Ostrogorsky who concluded that there was no ground for the belief that the offensive of John VI Kantakouzenos in the autumn of 1350 had spread over the Chalcidice.

The same problem arose when some unknown documents from the Athonite monastic archives were brought to light and old sources were reinterpreted from a new perspective. Apart from John Kantakouzenos' personal report describing military actions in the autumn of 1350 and Nicephor Gregoras' single, not very reliable record, the following documents could support the claim that from 1350 to 1355/56 Mount Athos was again under the Byzantine sceptre: the orismos of John Kantakouzenos to the monastery of Docheiariou concerning the property in Diabolokampos, his prostagma to the monastery of Alipiou concerning the exemption of all taxes, the previously mentioned prostagma to the monastery of Xeropotamou, the prostagma to the Lavra monastery concerning the exemption of the tax that was to be paid to the soldiers in the vicinity of Thessalonika, the prostagma to the Lavra monastry concerning the metochion of St Athanase Koprianis, John Doukas Balsamon's act to the monastery of Docheiariou and the Patriarch Callistos' letter about the monastery of Docheiariou's lawsuit over the property of Mark Doukas Glabas syr Mourinos.

However, John Kantakouzenos' chrysobulls to Manuel Deblitzenos and Demetrios Kabasilas support the opposite viewpoint. Besides, it would be difficult to imagine a battle that had taken place after 1355, which would have resulted in the Byzantines losing rule over Mount Athos. No mention of it can be found in sources, although they give a thorough account of Byzantino — Serbian struggles in other regions after the death of Emperor Stephen. As a matter of fact, there are indications of the Serbian presence in the vicinity of Thessalonika in the winter of 1350 and the spring of 1351, and none of the mentioned documents show that Byzantine rule over the Chalcidice was restored in the autumn of 1350. In Byzantine studies, however, the viewpoint prevails that Serbian rule over the territory spreading from the outskirts of Thessalonika to the Christopolis gorge was continuous from the autumn of 1345 to the autumn of 1371. This position is confirmed by three documents, issued after the autumn of 1371 — of Anna Kantakouzena Palaeologina to the monastery of Docheiariou, of Alexios

Palaeologos to the monastery of St Panteleemon, and the document concerning the lawsuit of John Katzaras against the monastery of Docheiariou.

II DURING THE REIGN OF STEPHEN DUŠAN (1345—1355)

I. THE ESTABLISHMENT OF SERBIAN RULE. THE CONTRACT.

Having captured Serres, the Serbian king sent his logothete to Athos to conduct negotiations. In November, Stephen Dušan issued a general chrysobull concerning "all the monasteries on the Holy Mountain". The interests of both sides were taken into consideration — the monks recognized Stephen Dušan's rule and consented to mention his name in their prayers, while the Serbian king confirmed the autonomy of Athos and the inviolability of the monastic property. In other words, he acknowledged the extensive rights and privileges that Mount Athos had enjoyed under the Byzantines. The general chrysobull was a contract between the King and Mount Athos as an independent whole, and formed the legal basis on which the status of each particular monastery was to be guaranteed. In this respect the Serbian king's chrysobull differs from Athonite imperial typika issued as a manifestation of the Byzantine basileus' mercy.

What were the circumstances at the time of the Serbian conquest? Were monastic estates demaged? The monasteries had to give lodging to the king's soldiers, and this was, as it seems, the only bad consequence of the Serbian conquest. After the monks complained, they were no longer under such an obligation.

Soon after that, the Athonites appeared before Stephen Dušan asking him to issue special chrysobulls that would confirm the land — property and privileges of each monastery. The first chrysobulls of that nature were issued in the late Byzantine period, in the second half of the 13th century, during the reign of Michael VIII Palaeologos. The largest number of surviving chrysobulls date back from that time, although every new emperor, immediately after ascending to the throne, was asked to confirm the monastic property and privileges with such a document.

Mount Athos was the subject of Emperor Stephen's attention on three occasions: in the autumn of 1345 and the winter of 1346, immediately after the conquest; at the time of his coronation in the spring of 1346; and during his sojourn on the Holy Mountain. In his chrysobulls the Serbian king did not make any mention of either Byzantine basileuses or his predecessors on the Serbian throne. He acted as a legitimist, and most of his new subjects accepted him as a legitimate sovereign. In the prooimia of his Athonite chrysobulls, Stephen Dušan explained that his care for the Church and monasteries was one of his imperial duties, as well as one of the most important virtues. This shows that he completely accepted the Byzantine imperial ideology. The Athonites, on their part, recognized his imperial dignity. The most telling instance of this was the sending of a delegation

headed by the protos to the coronation in Skoplje. In referring to Stephen Dušan in their documents, the Athonites used the same formula as the Byzantine subjects did for their emperor — "our Mighty and Holy Lord and Emperor".

2. PROTECTOR AND BENEFACTOR — MONASTIC LAND-PROPERTIES

Having recognized Serbian rule, the monks of Mt. Athos immediately began to apply to their new sovereign, demanding the issue of confirmative chrysobulls. In the course of Mt. Athos' history, the main efforts of the monastic administration were aimed at preserving and enlarging their land-property, as well as at acquiring even larger tax exemption and administrative immunity. The documents that have survived from Stephen Dušan's chancery enable us to complete a picture of the Athonite land-properties and changes they had undergone during his ten year reign over the territory in which Mount Athos lay. The analysis of Emperor Stephen's chrysobulls for the monasteries of Iviron, Zographou, Philotheou, Vatopediou, Xeropotamou, Esphigmenou, Lavra, Docheiariou, Xenophon, St Panteleemon and Chilandar shows that the land taken from the monasteries during the Byzantine civil war was returned to the monks by Stephen Dušan. Besides, the monasteries were granted new land-properties, some of which had been taken from the Byzantines who had not recognized Stephen Dušan's authority. The emperor also presented some monasteries with the annual revenue in cash, which was a practice unprecedented in the Byzantine state. These new gifts of land were not mentioned in documents dating from the later period. Since the praktika dating after the renewal of Byzantine rule in 1371 have not survived, it is impossible to give even an approximate assessment of the value of the King's gifts. The only thing that is certain is that the land-properties in south-east Macedonia given to the monastery of Chilandar were not larger than the ones presented to the other monasteries of Athos.

3. IMMUNITY

All monks' efforts were aimed at acquiring greater tax immunity for their metochia, as well as at keeping the whole revenue gained from their dependents in the monastic treasury. In winter 1345—1346, immediately after the conquest, Stephen Dušan exempted several monasteries from some fixed taxes. His charters contain a general formula for a complete tax exemption. In the chrysobulls issued immediately after the conquest, he even exempted the monasteries from the taxes from which the Byzantine emperor had not given exemption, namely from fonikon, parthenophoria and treasure trove. During Serbian rule the tax system continued to function according to the established practice. The Athonites granted complete tax immunity. They only had to fight against the self — will of the local nobility. Their land-properties acquired complete judicial immunity, too.

4. ATHONITE ADMINISTRATION

At the time of the Serbian conquest, the Athonite administration had been functioning for centuries. Mount Athos had been under the basileus' direct protection, and the Church had had no jurisdiction over in until 1312. Stephen Dušan confirmed all their privileges by a general chrysobull, emphasizing the fact that a newly elected protos was to be confirmed in the usual way — by the patriarch and the emperor in Constantinople. During his ten year reign, several monks held the post of protos. The sources being scant and insufficient, the present doubts will remain unanswered for a long time. We possess some information about three protoi, Niphon, Anthony and Theodosius. The replacement of the head of the Athonite administration was undoubtedly frequent and quick, which was characteristic of that age. This fact, however, should not be taken as a consequence of Emperor Dušan's conscious policy, aimed at strengthening Serbian influence on Mount Athos. Sources do not confirm Niphon's anti-Serbian attitude, and the only Serb who was at the head of Protaton at that time was old Anthony.

In the course of this ten year period, all Protaton officials were only Greek monks. We should not forget that Athos had been torn by conflicts and religious disputes before the Serbian conquest, so that the new political situation that it had caused was one of the factors that could be taken into account — some people certainly wanted to use their coming to terms with the Serbian emperor for settling accounts with their old adversaries.

Emperor Stephen promised the Athonites that the kephale was not to be appointed at Hierissos. The Athonite monks continued to solve their disputes in the usual way — the legal system functioned as before, without any disturbances allegedly caused by the Serbian conquest. Law suits were brought both to the Serres and Protaton Courts; judicial proceedings were conducted according to the established Byzantine practice.

5. RELATIONS WITH CONSTANTINOPLE

It is noteworthy that the Athonites, despite the Serbian emperor's chrysobulls, demanded that the Byzantine basileus confirm their land-properties. The monastery of Iviron had three independant charters — issued by Emperor Stephen, John V and John VI — concerning the same property. Serbian rule over Mount Athos was acknowledged and respected, but the authority of the Byzantine emperor remained strong. It was so strong that even Emperor Stephen asked him to issue a confirmative charter for the monastery of Chilandar.

The Serbian conquest brought about some changes in the ecclesiastical hierarchy. The case of the Serres metropolitan is the best known. He deserted his cathedra before the Serbs, and Stephen Dušan's man was placed at his position. It would be a mistake to assume that this replacement was a forcible expulsion of the Greek archbishop. People devoted to the Serbian emperor (many of whom were Greeks) were appointed to important positions. On the other hand, the claim that Stephen Dušan simply separated the eparchies

in the conquered territories from the Constantinople Patriarchate and alloted them to the Serbian Church is an oversimplification. It seems that the power of the Constantinople Patriach, at least spiritual, was not formally challanged in these parts during the years immediately following the Serbian conquest. Sources contain no evidence pointing to the Serbian Patriarch's rule in the Byzantine territories incorporated into Stephen's state in autumn 1345.

The bishop of Hierissos, who had been given the title of metropolitan before the Serbian conquest, remained under the jurisdicton of the Constantinople Patriarch. Athos maintained free relations with the Patriarch in Constantinople. The monks visited his court, and he passed judgement in several disputes.

We should not attach to much importance to the excommunication stated by the Patriarch Callistos in the autumn of 1350. The anathema was sent to Emperor Stephen for political resons. At the time, similar measures were taken against John Kantakouzenos, and even against some deposed Byzantine patriarchs. We should not disregard the fact that the sources reporting on the shism date from the later period, and that the circumstances and reasons for their coming into existence were essentially different from those at the time when Patriarch Callistos had condemned Emperor Stephen as a schismatic. Even the Holly Father Gregory Palamas was anathematized.

6. THE IMPERIAL FAMILY ON MOUNT ATHOS

Stephen Dušan was the only Orthodox ruler who spent eight months on Mount Athos — from August 1347 to April 1348. The main reason for the imperial family visit was the plague epidemic that raged through the Balkans. The Emperor visited the ancient monasteries, showering rich gifts on them. He was at Karyes and he met Palamas. He did not interfere either in the relations between particular monasteries, or in their administration. It was probably then that he made a decision to renew the monastery of St Panteleemon. On his return to Serbia, he started building hif foundation and mausoleum, the Monastery of the Holy Archangels in Prizren.

Emperor Stephen died suddenly; his dream of becoming the ruler of the whole Empire of Romania did not come true. He remained in the good memory of the Athonites. Paradoxically, he was given rather an unfavourable position in the tradition cherished by the Serbian Church. As the heir of the Byzantine basileus, the first Serbian Emperor was very generous and kindly disposed towards Mount Athos, whose position remained unchanged during his reign.

III FROM THE EMPEROR'S DEATH TO THE BATTLE OF THE MARICA (1355—1371)

1. UNDER STEPHEN DUŠAN'S HEIR

Immediately after the death of Emperor Stephen, the southern provinces of the Serbian Empire were threatened with foreign attacks. The central government was weakened by the disintegration processes

that had been felt during his reign. The nearest Serbian town Mount Athos had to resort to was Serres, which had become the centre of a practically autonomous district. It was governed by the Emperor Stephen's widow, the Empress Helen, who was then Nun Elizabeth. In her province, the rights of Stephen Uroš, Dušan's heir, were respected for a long time. The surviving chrysobull issued by Uroš to the Lavra monastery shows that the Athonites acknowledged him as a legitimate Serbian ruler. He confirmed Lavra's land-property endowed by the Empress Helen, guaranteeing the administrative and tax immunities to all monastic property. It is notable that the second period of Serbian rule is characterised by the absence of general confirmative chrysobulls, both Serbian and Byzantine. After some time, the Empress Helen was referred to in documents as the only ruler. She contuined to endow monasteries with land. There is more indirect evidence about it than surviving charters.

However, at the end of summer, in August or in September 1365, the Serres province came under the control of the Despot John Uglješa, and the Empress — Nun retired to the districts which had remained under the rule of Emperor Uroš.

2. DESPOT JOHN UGLJEŠA

Having received the title of Despot from Emperor Uroš somewhat earlier, John Uglješa replaced the Empress Helen in Serres most probably at the same time that his brother Vukašin become the king and the co-ruler of the Serbian emperor. John Uglješa, "the most fortunate Despot of Serbia", was a protector and ruler of Mt. Athos for six years, until the battle of the Marica.

In 1358, as the Great Duke and local governor, John Uglješa confirmed the contribution of his mother-in-law, the kesar Voihna's wife, to the monastery of Kutlumus. As Despot, he gave gifts of land to the monasteries of Kutlumus, Lavra, Vatopediou, Chilandar, St. Panteleemon. He also continued to leave monasteries their annual revenue in cash. This practice, introduced by Emperor Stephen, was suspended, so it seems, immediately after his death.

3. THE FOUNDATION OF NEW MONASTERIES

During the reign of Stephen Dušan's successor, several new monastic communities that were later given the rank of monasteries were founded in Mt. Athos with the permission of the protos and the Assembley of Karyes. Thus, in the mid — or in the late seventies in the 14th century, the Despot built his foundation at the place were the small monastery of Simonopetra had been situated. In 1357, brothers Alexios and John Palaeologoi founded the monastery of Pantocrator at the sight of the old kellion of Raudouhos. In the period of 1356—1362, the monk Dionysius founded the monastery of Dionysiou, which had named after him. The Hegumenos of Kutlumus practicaly renewed his monastery. In January 1371, the Despot Uglješa was given the small monastery of St

Nicholas Makrou from the protos, and he raised it to the rank of a large monastery. Nevertheless, it seems that the Despot could not devote much time to his new foundation.

In 1358, as the Great Duke and local governer, John Uglješa Chariton and Dionysius looked after ktetors for their monasteries at places far from Serres and Constantinople. The Byzantine territories in the hinterland of Mt. Athos exhausted their strenght in futile efforts to stop the invasion of the Ottoman Turks.

4. ATHONITE ADMINISTRATION — THE RISE OF SERBIAN INFLUENCE?

In the second period of Serbian rule, two Serbian monks — Dorotheus and Sava, were appointed protos at Karyes. The Chilandar monk Dorotheus became protos before December 1356. He signed documents both in Serbian and Greek. Between December and June 1368, he was succeeded at the head of Protaton by the Monk Sava, who probably remained at this position until the battle of the Marica — the last document with his signature dates from June, 1371. His successor Theophanes may have been a Serb. Until 1376, three other monks were at the head of Protaton.

At the time of Dorotheus and Sava, Serbian monks became Protaton officials for the first time, being most frequently appointed to the position of dikeos. Nevertheless, the growth of Serbian influence in the central Athonite administration was limited. The other posts at the Protaton were held by Greek monks only. In any case, there is no ground for the claim that the Athonite administration was deliberately 'serbified'.

We cannot possibly give an accurate assesment of the number of Serbian monks on Mt. Athos. Neither can we speak of the possible increase of their number during Serbian rule. Scant historical evidence only shows that Serbian monks lived in several monasteries.

The Bishop of Hierissos complained to the Constantinople Patriarch that the protos had brought to Athos monks ordained by the Serbs. They were probably necessary for maintaining normal life in the kellia that had been renewed under Serbian rule. After the death of Emperor Stephen, the protos continued to divide the abandoned kellia among large monasteries. However, the other monasteries and the secular nobility were given more kellia than the monastery of Chilandar. It is important to point out that these kellia were not distributed only by the Serbian protoi. This practice was not a novelty introduced during Serbian rule. At that time, the most important reason for it was the fact that monks wanted to protect themselves against incessant Turkish attacks.

The Protaton received annual income from these kellia, but the monasteries derived the greatest benefit from the undertaking. Therefore, they were very interested in taking the abandoned kellia on. Discontent with the distribution and the internal strifes caused by it were, so it seems, the main reason for the Emperor's and the Patriarch's decision

that all kellia were to be returned to the Protaton after the renewal of Byzantine rule. The Patriarch issued a similar order in the middle of the 13th century. There is no surviving sorce which contains evidence supporting the claim that the Serbian protoi had favoured Chilandar and that this had caused discontent of the other monasteries. It seems that the expression 'servoprotoi' referred to the protoi who were at the head of the Protaton in the period of Serbian rule, and not exclusively to the protoi of Serbian origin.

Scarce sources, however, do mention the greater importance that the Serbs had gained at the time of the Despot John Uglješa at the monastery of Vatopediou. The influence of Serbian monks on Athos was a consequence of personal relations and the ruler's confidence, but the monks who were close to the court were not only Serbs.

There are surviving documents relating to the lawsuits that monasteries had been engaged in. The Protaton Court was very active. If we advocated the claim that 'servoprotoi' had deliberately favoured the Serbian part of the Athonite community, then we would be obliged to conclude that they had been supported by the whole assembley of Karyes — they always brought verdicts together and made joint decisions on alloting kellia to particular monasteries.

5. THE ATHONITES IN SERRES

Many legal disputes the Athonite monasteries had been engaged in were settled at the metropolitan law court in Serres, as before. In times of peace, the monasteries had to protect their estates and rights from greedy land-owners, and even from some high dignitaries from the Serres court. The documents which have survived from this time are devoted to legal actions taken by the Athonite monks. We cannot find better evidence that the position of Chilandar in the period of Serbian rule did not differ in any aspect from the status of other Athonite monasteries.

The members of the metropolitan law court in Serres deserve our greater attention than lawsuits, which were mainly devoted to the legal relations involved in property ownership. At the time of the Despot Uglješa, many Athonite monks, among whom were a lot of Serbs, participated in the work of the Court. The influence of the Athonites increased significantly. It seems, however, that the Athonites were included in the Court depending on the circumstances — those monks who happened to be in Serres at the time of the Court session participated in its work. The fact that they gave their jugdement in legal actions taken against the Athonite monasteries, even in the lawsuit against the monastery of Zographou raised by the bishop of Hierissos, confirms their influence. During the rule of the Despot Uglješa, the Athonite influence in Serres grew, in spite of the fact that it had been the result of the Despot's personal relations and his favouring of people who were close and devoted to him. The reasons for such a change are to be found in his attitude towards Mt. Athos.

As a Serbian ruler, the Despot continued to cherish the tradition of patronage of the Holy Mountain. Besides, he was linked to Mt. Athos by his personal tragedy: his only son and his father-in-law were buried in the Chilandar church. After the deaths of his sister and her two daughters, the Despot's brother-in-law, Radohna Branković, retired to Athos. In the spring of 1371, after long and thorough preparations for the great war against the Turks, the Despot visited Mt. Athos, went to his son's grave, and asked for the protection and help from the Mother of God. The reasons for the great influence that some prominent monks had gained at the Despot's court should be sought in his attitude towards Mt. Athos.

6. BETWEEN SERRES UND CONSTANTINOPLE

Both Emperor Stephen and the Despot Uglješa applied to the Byzantine basileus, asking him to confirm the properties given to the monastery of Chilandar. It is not surprising that the monks also went to the Basileus with the same plea.

The Athonite monks brought their lawsuite before the courts in Byzantine Thesallonika. Some cases were dealt with at courts in Serres and Thesallonika alternatly. This fact reveals the close link between Byzantine and Serbian instituions in south — east Macedonia.

The Athonites referred to the Empress Helen as 'Our Holy and Mighty Empress and Lady'. The Despot John Uglješa was considered to be their ruler and was called 'Our Most Fortunate Despot and Lord Kir John Uglješa'. At the same time, however, John V was spoken of as 'Our Mighty and Holy Lord and Emperor'. Hence the presence of a specific dual rule was felt on Mt. Athos. The negotiations over the union of the two churches interrupted by the death of the Patriarch Callistos at the Empress's court in Serres were continued and terminated by the Despot Uglješa, who was preparing his campaign against the Turks.

The document issued by the Patriarch Philotheus in 1368 contains interesting information concerning the relations between Mt. Athos and the bishop of Hierissos. According to it, it seemed that in the background of the dispute between the Athonites and their bishop was the schism between the Serbian and Byzantine churches. The Bishop David, however, participated in the work of the Athonite court at the beginning of his career, and even travelled to Constantinople with the Athonite delegation. Closer inspection of the Patriarch's charter reveals that the conflict between Athos and the bishop arose due to a disagreement dating from 1312, when Mt. Athos had been subordinated to the Patriarchate of Constantinople. After the death of David's predecesor Jacob, the Athonites, taking advantage of Serbian rule and the guarantees of old privileges, assumed the same attitude towards the bishop David that they had always had towards the Hierissos kathedra. He complained to the Patriarch, as his predecesors had done in the period before the Serbian conquest of the Chalcidice.

The issue of ordination had not been raised for the first time in 1368. The Athonites had always had the privilege of going to any

bishop for ordination. Thus, the bishop of Hierissos was denied one of his basic rights according to the ecclesiastical canons. The bishop David could not have any other reasons for not accepting the priests ordained at the Serbian Church.

The struggle of the Athonite monks against the Bishop of Hierissos continued; it was brought to an end in 1392 by the Patriarch Anthony, who had confirmed the old privileges of the Athonite monks. 'Servo-protoi' were fighting for the old Athonite privileges, and the presence of Serbian rule in Serres did not help them very much. It is important to point out that the conflict with the bishop started twenty years after the Serbian conquest.

7. THE BYZANTINE REACTION

After the death of the Despot Uglješa at the battle of the Marica in November 1371, Serres and the Chalcidice were taken by the Despot Manuel Palaeologos, the governor of Thesallonika. He liberated many towns from the 'Serbian yoke', and made it possible for 'the justice to shine and for the Mighty and Holy Lord and Emperor to assume the reign he had been deprived of'.

The changes, however, were not so big. The Serres metropolitan was a Serb, and, possibly, the protos Theophanus was one, too. The local nobility, as well as the ecclesiastical dignitaries, accepted new rule and kept their posts and property. The Byzantines who had fled before Emperor Stephen in 1345 were in the worst position. After 1371 many of them did not succeed in regaining their land-properties which had been given to the monasteries at the time of Serbian rule. With the restoration of Byzantine power, many old cases were reopened.

The only 'disruption' on Mt. Athos brought about by the renewal of Byzantine rule were legal actions, where the main issue was property ownership. The kellion issue was the most disturbing for monks, but the two surviving protos' documents offer evidence that monasteries had been granted concessions. Despite the Emperor's order that all kellia were to be returned, the protos left them to the monasteries of Alipiou and Chilandar.

The charters issued by Serbian rulers and their officials were legally valid after 1371. Byzantine documents, however, do not contain only bitter and resentful words on Serbian rule expressing the feelings of those people who had lost their property and whose rights had been violated. Even the official protos' documents are permeated with gratitude and respect 'towards the late, Holy Emperor Stephen' and 'the Devout Lady, the Empress'.

Soon after 1371, the Byzantine government was forced to confiscate half of the monastic land-property, attempting to create an army capable of giving resistance to the Turks. Hence, by force of circumstances, Mt. Athos reached its height in the period of Serbian rule. This has never been forgotten.

APPENDIX:

THE VESTIGES OF SERBIAN RULE — BUILDING ACTIVITY. TRADITION

The ktetor activity of Serbian rulers did not exhaust itself with land and money endowments. Unfortunately, surviving monuments represent only a portion of their building activity, the records of which exist in the surviving sources and the Athonite tradition.

Emperor Stephen built, it seems, the Church of the Holy Archangels and the hospital at Chilandar and rebuilt the monastery of St Panteleemon. The Empress Helen renewed and fortified the kellion of St Sava at Karyes. The Despot John Uglješa built the small church of St Anargiroi, the hospital at Vatopediou, as well as the hospital at the monastery of Esphigmenou. Emperor Stephen donated many objects and books necessary for the religious service, out of which the cross at the monastery of Philotheou had been preserved. The rich Athonite tradition, cherishing the good memory of the Serbian Emperor and the Serbian Despot, deserves to be the subject of a separate investigation.

LIST OF ILLUSTRATIONS

ИНДЕКС